This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

Celt
5351
77. 30

Celt 5351.77.30

HARVARD COLLEGE
LIBRARY

THE GIFT OF

FRED NORRIS ROBINSON

Class of 1891

OF CAMBRIDGE

Pris - - 2/6.

ENWAU LLEOEDD

Yn MON:

yn cynwys oddeutu 800 o Enwau Lleoedd, Hen a Diweddar, gyda'u Hanesion Perthynasol. - - - -

HEFYD

TREM FRYSIOG AR Y WLAD,

Ei Phoblogiad, Arferion y Trigolion, &c.,

GYDA DARLUNIAU.

Gan R. T. WILLIAMS (Trebor Mon),
Awdwr "Diwrnod yn Nolgellau," &c.

Argraffwyd dros yr Awdwr gan DAVIES ac EVANS,
Swyddfa'r "Seren," Bala.

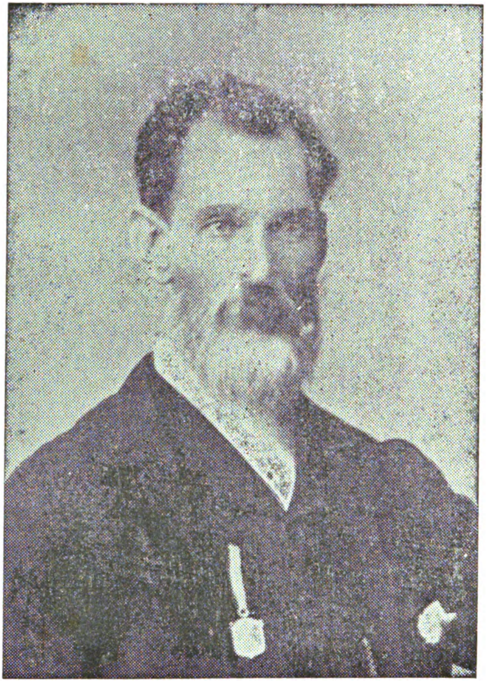

R. T. WILLIAMS,

(TREBOR MON).

ENWAU LLEOEDD YN MON.

Henffych well, *Fon*, dirion dir,
Hyfrydwch pob rhyw frodir;
Goludog, ac ail *Eden*,
Dy sut neu baradwys hen.   GORONWY OWAIN.

Enwau Lleoedd yn Mon

A'U TARDDIAD,

YN CYNWYS ODDEUTU 800 O ENWAU LLEOEDD, HEN A DIWEDDAR GYDA'U HANESION PERTHYNASOL.

. . HEFYD . .

TREM FRYSIOG AR Y WLAD,

EI PHOBLOGIAD, ARFERION Y TRIGOLION, &c.,

GYDA DARLUNIAU.

GAN R. T. WILLIAMS (TREBOR MON),
Awdwr "Diwrnod yn Nolgellau," &c.

BALA:
Argraffwyd dros yr Awdwr, gan DAVIES ac EVANS, Swyddfa'r
"Seren," Berwyn Street.
1908.

Celt 5351.77.30

HARVARD COLLEGE
FEB 8 1933
LIBRARY

Gift of
Prof. F. N. Robinson

RHAGYMADRODD.

At y Darllenydd—

Fel y gwelir, ysgrifenwyd y traethawd hwn i Eisteddfod Gadeiriol Mon, a gynhaliwyd yn Nghaergybi, Llun a Mawrth y Sulgwyn, 1907, ond fel y gwyr yr holl fyd Cymreig ni cha'dd yr awdwr ei wobrwyo am dano. Credai'r beirniaid—Y Proffeswr J. Morris Jones, a S. J. Evans, prif-athraw Ysgol Ganolraddol Llangefni, fod yr awdwr wedi yfed gormod o ffynonell syniadau y Dr. William Owain Puw, a dal yn rhy gaeth at syniadau'r hen awduron a'u gweithiau, fel Carnhuanawc (Hanes Cymru); Y Parch. H. Rowlands *(Mona Antiqua)*; Y Parch E. Davies *(Celtic Researches* a'r *Mythology of the Druids*); Thomas Pennant, Ysw., *(Tours in Wales);* Meudwy Mon (Cymru), &c. Yr ysgrifenwyr ardderchog uchod a dreuliasant ddarnau goreu o'u hoes mewn ymchwil hynafiaethol; llafuriasant yn glodfawr ar helyntion a thrâs yr hen genedl Gymreig, a thrwy ddawn dda bu iddynt ddiogelu hanes a threigl yr hen dadau, fel ag y mae'n rhy anhawdd i ymhonwyr golygiadau newyddion a phenrhydd un "ysgol newydd" ddymchwel cred a barn athrawon pwyllog a dysgedig yr "hen ysgol," er pob ystryw a rhagfarn. Gwnaeth y Doethawr Puw fwy o wasanaeth i'r iaith Gymraeg na holl Eirlyfrwyr y byd gyda'u gilydd, a haedda am ei lafur mawr yr anrhydedd uwchaf gan ein cenedl. "Y tadau a lafuriasant a ninau a aethom i mewn i'w llafur hwynt," a bydded i ryddid barn a chydwybod gael chwareu teg, beth bynag a fyddo daliadau crâch fanwlfeirniaid *(critics)* ein hoes grebachlyd ni ar bethau henafol a diweddar. Yn y tudalenau canlynol ni amcenir at roddi dim ond dehongliadau syml a phlaen yr hen Gymry, ar eu hanedd-dai, eu trefi, a'u cadleoedd, &c., gan y credaf na feddyliai y Cymro am unwaith fyned i'r clasuron am enwau i'r manau o'i amgylch. Dichon, y credai gyda'r Iuddewon, fod enw ar le fel efe ei hun, ac oddiar gysegredigrwydd felly rhoddai enw ar le oddiwrth ddigwyddiadau cyffredin a phethau yn ymyl, pa rai a fyddai yn egluradaeth fwyaf dymunol. Ac y mae llawer o'r enwau hyny yn berthynasau agos i hen grefydd y wlad—crefydd henach nag un wlad arall o dan haul. Eto addefaf fod yna ychydig eithriadau, pan y cofiwn am ymweliadau estroniaid a'r wlad, pa rai a adawsant enwau ar eu holau, uwchben llawer o honynt y gellir dweyd eu bod fel cnau yn rhy anhawdd eu cracio. Hefyd y mae yna ganoedd o enwau ar leoedd yn Mon, fel ag mewn lleoedd eraill yn Nghymru, heb iddynt nodweddion o'r hen drâs Gymreig—enwau diweddar wedi eu rhoddi i gyfarfod a mympwy a ffasiwn yr oes ac heb iddynt ystyr gyfreithlawn, na phwysau mewn cymeriad hynafiaethol, ar ba rai, wrth gwrs, na wnaed sylw o fath yn y byd.

Ydwyf, yn ngwres cariad pobpeth Cymreig,

MEDI 1, 1907. YR AWDWR.

SIR FON.

Ei Hanes a'i Thraddodiadau; Ei Hagwedd Naturiaethol;
Ei Gweithfeydd a'i Phobl—mynedol a phresenol.

Safle Ddaearyddol Mon, &c.

Mae Sir Fon yn amgylchynedig gan Fôr yr Iwerddon, a Chulfor Menai a wahana'r Ynys oddiwrth sir Gaernarfon a siroedd eraill Cymru. Safle y Sir ydyw—graddau 56^0 hyd 53^0 24^1 lled. Gog. hyd 4^0 20^1 Hyd. Gor. Cyfrifai mesurwyr y Llywodraeth yn nglyn a'u datganiad am gyfrifiad y boblogaeth yn 1871 mai maint sir Fon yw 193,511 o erwau ysgwar, ond y mae'r tirlenni *(maps)* cyffredin yn amrywio ychydig ar y pen hwn. Lle bychan yw Mon, hen gartref cysegredig y Derwyddon hybarch, gynt, llinell o 17 milldir a'i croesai o Abermenai hyd y Trwyn-du, a llinyn o 20 milldir o hyd a gyrhaeddai trosti o Gemlyn i Dalyfoel, yn wir, oddigerth Meirionydd, Sir Fon ydyw y sir leiaf ei phoblogaeth yn Nghymru. Credwn fod Mon yn gwisgo agwedd wahanol yn y cyfeiriad hwn yn yr hen amseroedd, canys y tebygolrwydd yw, fod trigolion Mon yn dra lluosog tra y bu hi yn noddfa ac yn ymguddfa i ffoaduriaid gorthrymedig yr hen genedl, canys Mon ydoedd prif athrofa yr oes, yn ei chysylltiad a Derwyddiaeth, fel y coffha ei charneddau cantryll, ei themlau uchelfri a'u meini-hirion, &c., amrywiol a lluosog, a ddyrchafai eu penau gynt, ger eu haml gromlechau, llwyni pendewion a brigog—" Yn ngwyneb haul llygad goleuni." Ar Ddarlunlen *(map)* Cymru gwelir Gogledd Cymru fel Modryb Gwen *(venedotia)*, a Sir Fon yn ben iddi, yn gorphwys yn mynwes y mor, a'r Fenai fel ruban gwyrddlas am ei gwddf, a diwyd waith "Dafydd Jos" yw golchi ei thraed a'i hystlysau, heb ganiatad, ddydd a nos, eto cymer yr hen ynys anwyl yr holl ddireidi hwn heb achwyn dim. ENW YR YNYS: Iorwerth I, treisiwr y genedl Gymreig a'i gwlad, a wnaeth "Ystadud Rhuddlan," (deddfau a'r trydydd cynyg ar ddosparthu Cymru,) a thrwy y darpariadau hyn y gwnaed Mon yn sir, wrth y trefniant Seisonig; cyn hyn hi a wnai i fyny Arglwyddiaeth arbenig yn Ngwynedd, perthynol i hen diriogaeth Ordofigaidd. Adnabyddid hi gan y gwahanol genedloedd wrth wahanol enwau, megis "*Ynys y Derwyddon*," am mai ynddi y cartrefai yr urdd henafol a chysegredig hon, yn "*Ynys y Cedyrn*," wrth ei bod yn feithrinfa arwyr a chewri, a gorsaf benaf y Derwyddon diwydbwyll, yn "*Ynys Dywell*," oblegid ei haml lwyni pendewion a lluosog, a derw lawer a chysegredig i'n henafiaid mewn cred a defosiwn. Ceisiodd aml hanesydd wneyd i ffwrdd ag ystyr a haniad yr enw "Ynys Dywell," gyda dwyn i fewn gau resymau fel yr eiddo Dr. Thos. Nicholas yn ei "Annals and Antiquities of the Counties and County Families of Wales," sef na ddodwyd yr enw hwn arni, oblegid amledd ei choedwigoedd a'i deri, yn mha rai yr oedd temlau a phrif lysoedd y Derwyddon. Dywed y doethawr hwn, mewn gwrthwynebiad, fod tymeredd Mon heddyw yr un ag ydoedd gynt, a bod noethni yr Ynys yn awr yn brawf digonol na fu erioed yn feithrinle perllanau a choedwigoedd, ond y mae un ffaith yn werthfawrocach na mil o haeriadau disail, canys hysbys i bob ymchwilydd ydyw fod parthau anial ac oer fel corsleoedd a thiroedd isel Rhosybol, Bodafon a chilfanau Llanfechell, yn profi heddyw ag arwyddion diamheuol iddynt gyfnodau pell yn ol fod yn fangreoedd coedwigoedd trymion. Dyma leoedd llymaf y wlad, ac yn siglenau y diffeithfanau hyn y codir darnau o goed haner-pydredig a pherthynol i'r cyfnodau ag yr oedd Môn yn gwir arddel ei chymeriad o "Ynys Dywell," gyda'i deri talgryf a'i phrysglwyni lluosog. Bu adeg, ag y mae ysgrifenydd y nodiadau hyn yn ei gofio pan gariai ffermwyr ddigonedd o bob math o goed wedi braenu a duo, o hen gorsydd mawnog Sir Fon, a'r pethau hyn a wnai'r diffyg o brinder glo yn yr hen wlad, fel tanwydd cyffredinol ar aelwydydd amaethwyr ac eraill. Digon o brawf, yn ddiau, fod Sir Fon rhyw oesau pell yn ol yn llawn deri preiffion a llwyni cysgodfawr a phendewion, a fu mor wasanaethgar i'r Archdderwydd a'i ddeiliaid. Mae'r gweddillion cysegredig o goed a welir hyd heddyw yn Sir Fon, mewn manau neillduol, fel y Plasnewydd (Llwyn y Moel, gynt),Llanidan,ac o'r Fenai hyd Feaumaris &c., yn nghydag enwau coffäol ar luaws mewn llcoedd eraill, fel yn hawlio sylw i ddilysrwydd crêd yr hanesydd ei bod yn Athen Ddaearyddol yn y blynyddoedd o'r blaen, gyda dwyn eu clodydd i ffurfiau y tadau. Yn "YNYS MOLIANT HU," ar gyfrif ei chysegredigrwydd a'i pharch i arwr y dylif—Noah, neu Hu Gadarn. Canys dywedir "Ychain Banog Hu Gadarn a lusges Afangc y Llyn i dir fel na thores y llyn mwyach," a thybir fod Crist yn cael ei faentumio a'r Ychain Banog hyn, ac yn "YNYS MON," er cyn dyddiau Crist, yna wedi hyn yn "*Mon*" yn fyr a syml—*Mon—Mo-on*, yr hyn sy'n golygu gwahanol ac unig. Credai Rowlands *(Mona Antiqua, p. 24)*, mai wrth yr enw "*Ultima Thule*," yr adnabyddai'r Rhufeiniaid yr Ynys, yr hwn enw, meddai, sydd gyfystyr a "Mon Dywell," h.y. Mon-pellaf, yn gyfystr a *Ultima*, a Thywyll o'r Lladin, *Thule*. Y Rhufeiniaid hefyd a'i galwasant yn "*Mona*," a bu aml hanesydd estronol feddwl a chredu mai *Ynys Manaw* a olygid, ond bu i Tacitus a Pliny fod yn ddigon gofalus i wahaniaethu rhwng y naill a'r llall o honynt. Sicrha Giraldus, Leland, Lambard, &c, nad *Mona* ydoedd *Monapia* (Manaw), er i'r sill ddiweddaf gael ei dodi i fewn yn enw yr olaf er gwahaniaethu rhwng y ddwy ynys. Galwyd hi hefyd yn "Mon Mam Cymru," er cyn cof, ar gyfrif cyfoeth ei thir, a brasder a lluosowgrwydd ei hanifeiliaid, a phan oedd newyn yn bygwth holl siroedd Gwynedd, caed Mon yn ystorfa gyfoethog o ydau ac erthyclau eraill at gynal bywyd dyn ac anifail, hyd gyflawnder, ac ni fu'n fyr o gyflawni.

"Cŵd ac ŷd cŷd ag eidion
Sy ar faingc pawb yn Sir Fon."

At ddigonolrwydd a pharodrwydd y Monwysion i groesawu dyeithriaid ag ymborth, ac y mae'r parodrwydd hwn yn aros eto, y canodd y bardd:—

"Gorddu yw brig y Werddon
Gan fŵg ceginau o Fon,"

Yn ol y "*Sacson Chronicle,*" enwid Mon yn *Monige*, yn *Anglesey*, ac yn *Englis-cie*, wedi ei goresgyniad gan "Wyr Dulyn," y Daniaid a'r Sacsoniaid yn y 10fed ganrif, ac ystyr yr ail enw yw *Ynys y Saeson*, pa un yn nghyda'r enwau eraill a fwriedid gan y gelynion i gilgwthio yr enw Mon allan o fodolaeth, ond er pob ystryw o eiddo'r gelynion methasant a lladd yr enw o'r tir na thorfynyglu yr enw cenedlaethol.

POBLOGIAD CYNTAF YR YNYS.

Tybir fod gynt sarn i groesi o Fon i Arfon yn agos i Bwll Ceris, canys y mae agosrwydd y creigiau at eu gilydd mewn llinell uniawn, o lan i lan, yn rhwyddhau y dybiaeth hon, ac y mae'n bosibl fod unwaith ddigon o farldir caled i gysylltu y rhai hyn, fel ag i ffurfio tramwyfa ddiogel a masnachol cyd-rhwng tiroedd Mon ac Arfon. Pan ystyrid yr hen genedl yn helwyr grymus, a'i bod mewn ymchwil am helwriaeth a mathau newyddion o goed a llysiau yn ymborth, ymledasant, wrth gwrs, dros wyneb y tir; croesasant afon fawreddog Hafren, a threiddiasant gyda rhwyddineb ardaloedd bryniog Meirion ac Arfon uchel ei thrumau, ac oddiar y rhai hyn, dichon, y cawsant olygfa a gododd hiraeth ynddynt am droedio gwlad wastad a theg Mon. Yn fuan daethant iddi, a blysiasant hi, gan benderfynu ei meddianu, aros ynddi, a'i gwneyd yn gartref iddynt eu hunain a'u hiliogaeth. Dyma ein hen dadau, o grwydriaid oesau pell yn ol, pobl heb ddinas barhaus i ymsefydlu, ond a feddienid ganddynt dros dro, mân finteioedd, a'u byd bach byr ar y bryniau gydag helwriaeth y dydd yn brydau, diwyg ail-law, oddiar greaduriaid a leddid i'w gwisgo, a'r bryn ban cwmanawg i wneyd cymwynas beunos ar eu cyrph a'u hemrynt. Ni ddisgwylid am gyfaill fel yn ein dyddiau ni, ac am ffurf a defod i borthi balchder, fel yn y blynyddau hyn, namyn bywyd unplyg a chrwydredig heb na berw na bost parthed pa beth i'w fwyta, pa beth i ymddilladu, ac na pha fodd i gysgu odditan nen las a grogai uwch eu penau. Wele ddynion glewion, a'u llon'd o yni, fel y dengys eu hanturiaeth o ymwthio yn mlaen, gan groesi mynyddau ac afonydd hyd fangre eu sefydliad—Sir Fon. Ond ni fynega hanes na thraddodiad ar ba gyfnod o'r byd y sangodd y Celtiaid cyntaf yr "Ynys Dywell," neu pa ẅr ëon a ga'dd y fraint o roi ei droed gyntaf o'r tu arall i'r Fenai, ac ar lawr ynys anghyfanedd o fodau dynol, namyn llewod, eirth, bleiddiaid, eddync, gwiberod, &c, ac erys anturiaeth y glew neu'r glewion hyn yn ddirgelwch o dan seliau gan hanesiaeth gyffredinol gwlad. Nid oedd iddynt fedr i wneyd bâd, pe meddent arfau at wneyd hyny, ond meddent y corwgl gwiail, ac angenrhaid oedd iddynt daraw drwy ymchwil, ar y man culaf i'r Fenai, a hyny ar drai, a gellid sicrhau ei bod yn llawer culach y pryd hwnw, a naturiol yw i'r fynedfa newydd gyntaf droi allan ger "Pwll Ceris," ac yn un esmwyth a diogel, a thrwy hyny sicrhau y ddamcaniaeth. Bu adeg ag y gallesid cerdded ar draed cydrhwng Talyfoel a Chaerynarfon, ond erbyn heddyw nodweddid ef a'r enw "Traeth Gwyllt, a diweddar iawn fu gorlifiad tir islaw Llanidan a Phwynt Beaumaris, a chan gofio canodd Robyn Leiaf, Bardd Mathafarn, yn 1400, fel hyn—

"Eir i dir Mon, er dŵr Menai
Dros y traeth ond aros trai."

A Seiriol Sant, yr "offeiriad sanctaidd," a gerddai ei sarn cydrhwng ynys Seiriol a Phenmaemawr, oblegid yn y lleoedd hyn ceid ei gellau meudwyol, a'i guddfanau mynachaidd mewn rhwysg ac awdurdod, yn nechreu'r 6ed cant. Ac os eid yn mhellach yn ol sieryd traddodiad a hanes am orlifiad pwysicach fyth ar yr un culfor, sef yw hwnw "Tyno Helyg," gwastadedd eang a bras o eiddo Helyg Foel, pa un a orchuddiwyd gan y môr yn dra sydyn, meddir, ar ddiwrnod o rialtwch a gwledd, yn nechreu'r 7fed ganrif, a'r lle hwn a adnabydda ein hoes ni a'r enw "Traeth Lafan,"—Traeth wylofain! "Talafen," medd eraill, h.y., dwfr yn berwi yn y tywod, yn gyfystr mewn gwedd arall a Galar Helyg a'i dylwyth, am eu mawr golled ddirybudd. Credai Rowlands (Diodurus Siculus, &c.,) mai y rhanau dwyreiniol a deheuol o'r byd a boblogwyd gyntaf; a chredai'r cyntaf mai ar y bryniau noethion uwchlaw Porthaethwy ("Porth-aeth-hwy") yr ymddangosodd y minteioedd cyntaf a groesasant y Fenai i Fon, canys darganfyddwyd olion gwersyllol o henafiaeth mawr yn y lleoedd hyny. Bythod oeddynt cyffelyb i "Gutiau'r Gwyddelod,"—yn grynion, ac wedi eu ffurfio'n ddwfn i'r ddaear. Rhaid addef i gyn-frodorion Mon ymladd a rhwystrau dirfawr, a dioddef caledi dybryd ar eu hymddangosiad cyntaf: yr oedd yn rhaid iddynt weithio eu ffordd drwy goedwigoedd tewion am ymborth a nodded, gan gael beryglu eu bywydau gan fwystfilod rheibus fel y llew, y blaidd, &c. Profa'r fath enwau a Bodlew, Llyslew, Corsybleiddiau, Corsywiber, &c., i'r creaduriaid hyny fod yn drigianwyr y lleoedd hyny unwaith, ac yn fflengyll tost, yn ddiau, ar bobl cyntaf Sir Fon. Ni byddai'r Derwyddon yn cadw cofnodau am hanes eu gwlad, na dyddlyfr o ddigwyddiadau y dydd, eithr ceisid diogelu pobpeth o'r fath a'r cof, ac yna gan *draddodiad.*

MON DAN AWDURDOD Y RHUFEINIAID.

Prin y bu "Ynys y Derwyddon" ddigon o amser o dan yr iau Rhufeinig, wedi y ddau orthrechiad, y naill gan S. Paulinus, yn y flwyddyn 58 (61 medd eraill), a chan Julius Agricola, yn 78, O.C. i sylweddoli y ffeithiau galarus hyny, gyda'r eithriad o laddiad ei chrefyddwyr, na fu raid i'r swyddogion uchod wneyd brys i adael yr hen wlad, er gwrthladd Buddug a'i lluoedd pybyr, pa rai a fygythiai ddymchwel y gallu Rhufeinig mewn rhanau eraill o'r deyrnas. Digon gwir i'r eryrod Rhufeinig ysglyfaethu eu celain oddicartref, a dialu y rhai "rhyfelgar ac anfoddog," a fethwyd a gwneyd hyny mewn manau eraill, ond er ymlid a lladd y ffoedigion, marwolaethu "offeiriaid y derw," anrheithio'r llwyni cysegredig, dinystrio allorau aml, a thoi gwyneb Mon yn olygwedd o dristwch; ond ni laddwyd ysbryd cenedlaethol y genedl ac ni roddwyd i lawr ryddid cydwybod a barn. Rhaid, addef, mae'n wir, i oresgyniadau o'r fath, rwygo undeb cymdeithas a pheri i luaws o'r Derwyddon a ddiangasant y cyflafanau ddiofrydu gadael eu gwlad am leoedd eraill o lonyddwch—i Fanaw, Ucheldir Ysgotland, ac Ynysoedd Ysgotland, eto, wedi'r drycinoedd hyn ymadfywiodd yr un a'r unrhyw hâd Derwyddol, gan ddangos yr un cymeriad a'r anmhlygrwydd egwyddor mewn nifer lai a diamddiffyn, gan wahodd ffoedigion a dioddefwyr newyddion o dan aden yr un grefydd. Gwnaeth Derwyddiaeth waith da ar gyfer dyfodiad y *gwir oleuni*, ac arloesodd y ffordd i genadon y "newyddion da" i gael hyd i feddyliau'r bobl, ac ni fu neb yn fwy blaenllaw i dderbyn hanes ein Crist croeshoeliedig na'r Derwydd ei hunan, ymestynai a breichiau agored i gofleidio Iesu ein Duw ni. "Da yw'r maen gyda'r efengyl." Ymweliad y Rhufeiniaid a goffheir gyda'u "Castellior" yn mhlwyf Llansadwrn, a "Chastellior" ar dir Gwaunfynydd, Llechylched, a phreswylfa y cadlywydd Agricola yn "Bodior," hyd heddyw, ac y mae'r "Gadlys" uwchlaw Menai, "Gadavia" (Aberffraw), "Pentre'r Polion," "Penbol," "Rhosybol," "Gwylpol,' a "Chorsybol," yn dwyn enw *Paulinus*, ac Ystorws *(Ostorius)*, ac yr oedd iddynt eu tawdd-dai i grasu teisenau efydd a dylinent o adnoddau mynydd Parys, &c., tra eu ffyrdd *(stratas)* a redai hefyd ar draws Sir Fon o Dalyfoel i Gaergybi, o Frynybreyr (Beaumaris), i'r ddau Gastellior &c., &c. Enwau Rhufeiniaidd arosol Mon yw ein llyfrau cofianol ni, ac enwau lleoedd yn ein croniclau hanesiol, a thra'r erys yr enwau 'Porth yr Ior,' 'Dinsylw,' 'Crigyll,' ac ugeiniau o enwau eraill ar dafod gwlad, fe fydd genym dystion gonest a syml dros gredu i'r manau hyn fod yn orsafau i diriad yr hen estroniaid.

SEFYLLFA GYMDEITHASOL A THEULUOL BRODORION CYNTAF SIR FON.

Bywiai'r cyn-frodorion ar helwriaeth a llysiau, canys oesoedd lawer wedi hyn y tyfid ydau; felly yr oedd yn ofynol iddynt fyw ar gig a llaeth, &c. Yr oeddynt yn gyfoethog o anifeiliaid, fel nad oedd prinder cig yn eu plith, ac yr oeddynt hwythau o anian yn helwyr grymus yn y coedwigoedd, yn haner noethion. Ni phrofant bysg am eu bod yn dyfod o'r moroedd a'r afonydd, oblegid eu parch mawr i ddyfroedd ar gyfrif eu cysegredigrwydd. Ffeuau, ogofau, a phrysglwyni oedd eu tai, a'r ddau le cyntaf oeddynt eu cuddfanau yn y gauaf ac ar ryfel. Wedi hyn preswylient mewn aneddau oeddynt gytiau syml a diwerth—bythod truenus wedi eu gwneyd o goed neu hesg, neu'n ngeiriau *Tacitus*, cabanau a'u hochrau wedi eu ffurfio a gwial plethedig, wedi eu gwthio i'r ddaear a'u toi a changau coed, a meddent dyllau yn eu nenau er gollwng goleuni i fewn a'r mŵg i ddianc allan, oblegid ar ganol y llawr y cyneuid y tân, o amgylch pa un y cysgai y teulu (ty-lu) y nos, a'u dillad (crwyn creaduriaid gwylltion) am danynt. Eu trefi a'u pentrefi ydoedd coed wedi eu cwympo, a'u pentyru mal gwarchglawdd *(intrenchment)* ar ddarn o dir, ar ba le yr adeiledir nifer lled dda o fythod, a thai i'w hanifeiliaid—defaid, geifr, a buchod. Efelychiad lled dda o'u holl gampau ydyw eiddo "Sipsiwn" ein blynyddau ni. Nid oeddynt yn trin tir, bywiant ar helwriaeth a ffrwythau coed, a gallent ddioddef caledi mawr oddiwrth brinder bwyd a dillad. Addolant afonydd a llynoedd a'r môr cynhyrfus, a rhoddent le dwyfol i addoliad *elfod* (hanfod deallawl) y môr, ac ni feiddiai undyn aflonyddu ffynon rhag aflonyddu'r ysbryd cysegredig a gartrefai ynddi. Pan ymddangosai y dywysen, bwytai'r cyn-Fonwysion hi heb ei throi yn foddion cyfrynol cynaliaeth—trwy felin a phobty. Yr oedd llawfelin a ffwrn i'r dorth yn aros yn dawel, fel celfyddydau, yn y dyfodol, ac amser heb estyn allwedd diwylliant i un bwytawr, eithr oesau 'n mlaen a'i cariodd drwy welliantau pwysicach.

CREFYDD GYNTAF Y MONWYSION.

Y Derwyddon diwydbwyll—arwyr rhin a dysg y gromlech, y maen hir a'r llwyn ydoedd offeiriaid hen frodorion Sir Fon, cyn i "Farw'r Groes" ddyfod yn gred gyffredinol yn ein byd. Cymer yr offeiriadaeth Dderwyddol ei hoedran yn moreuddydd oes y cyn-fyd, gydag anianawd *(physiology)* ein rhiaint cyntaf: dyrchodd ei phen fel gwyryf ieuanc yn nyddiau y proffwydi a'r patriarchiaid;

ni foddwyd hi yn nyfroedd ofnadwy y dylif, ond goroesodd holl gyfnewidiadau amser a newidiadau amrywiol ein byd, ac fel nad ydoedd ond yn ei nerth a'i doethineb llawn pan welodd drangc dinasoedd fel Groeg, Athen, Jerusalem, Rhufain, &c., a bu'n ymdrafod a phobl y byd, er gwell ac er gwaeth, hyd ei dinystr llwyr, yn ei phrif eisteddle yn Sir Fon, gan feib gwaed a dinystr dan Suetonius Paulinus, y rhaglaw Rhufeinig, O.C. 58. Mae gogwydd tafod hanes a thraddodiad at mai Mon oedd hen Eisteddfod fawrfrydig Derwyddiaeth—hen weddillion Kimmeroi Horace, a Cimbri yr Almaen, yr arwyr hyny a darawsant wersyll eu gelynion a braw, gwrhydri pa rai a ddyrchai Tacitus i olwg y byd, fel y rhai oeddent yn deilwng i'r Rhufeiniaid eu hefelychu, a'r holl ddaear ddathlu eu clodydd. Wele hen ymdeithwyr o Jutland, canghen o ba rai a ymsefydlasant yn Llydaw, y rhai, gan gael eu gadael gan gorph y genedl grwydredig a wladychasai y wlad hono, tra y cyrhaeddodd y rhelyw Northumberland. Yna cerddasant rhagddynt gyda glanau y môr. nes o'r diwedd iddynt gyrhaedd mangre y penderfynasant ymsefydlu ynddi, sef "Y Fon Wlad"—prif orsaf y Derwyddon—cryd yn mha un y megid prif wyddorion a darganfyddiadau y byd; nawddle dysgeidiaeth hen a diweddar, a chyrchfan doethion ac efrydwyr dysg cyntefig; dysgedigion a dysgyblion Pythagoras uchelddysg a droai eu camrau am dani am hyfforddiad a dysg, ac er rhagori yn nheithi gwybodaeth. Y pryd hyn telid i'r "Ynys Dywell," y parch uchelaf gan genedloedd, a derbyniai "Ynys Moliant Hu," deyrngedau o fawl gan genedlaethau. Yr oeddynt yn gyfarwydd mewn amaethyddiaeth, ar gyfandir Ewrop, cyn iddynt erioed hwylio trosodd i Ynys Prydain ac i dir Mon, yr oedd iddynt eu cerbydau, eu mheirch a'u hychain, yn wasanaethgar i aredig eu tir. Math o farl-bridd ydoedd eu gwrtaith medd Pliny, a dywed Cesar fod gwastadeddau

Cent mor ffrwythlawn a Pharadwys, ac yn drwmlwythog o ŷd, a diau fod glenydd breision Hafren ac Wy, a gwyneb-dir gwastad Sir Fon yn dwyn eu digonedd o ddaioni. Yr oeddynt mor fedrus a gofalus a meibion Jacob fel bugeiliaid, yn yr haf arweinient eu praidd i'r bryniau a'r moelydd, ac yn y gauaf i'r gelltydd a'r gwaelodion. Fel llongwyr yr oedd iddynt eu llongau bychain ac ysgeifn, wedi eu gwneyd o goed a lledr, a phrofir fod iddynt lawer o longau, gan y gallasent unwaith iddynt anfon tair llynges i gynorthwyo eu brodyr gweiniaid ar y cyfandir. Fel adeiladwyr, rhaid i Cesar addef fod eu hadeiladau yn dra aml, ac y mae drylliau Bryn Gwyddon, Caer Emrys, a Chromlechau enfawr Mon, yn haeldystion heddyw o fedr yr hen dadau o adeiladu a chodi meini aruthrol ar eu pentanau. Fel seiri a gofaint, yr oeddynt yn hyddysg ddigon gyda haiarn a phres, ac nid llai eu cyfrwystra, eu gwroldeb a'u hyfdra fel rhyfelwyr yn ngwyneb rhuthr unrhyw elynion. Yr oeddynt yn *or-hiliog* yma cyn dyfodiad y Rhufeiniaid, fel y dywedodd Diodorus Siculus fod eu gwlad yn llwythog o bobl, a thystia Cesar eu bod yn aneirif. Eu difyrwch oedd hela a marchogaeth, a'u gwisgiad a wneid i fyny o grwyn anifeiliaid, medrent nyddu a gwau, arliwient eu crwyn, a gosodent fodrwyau am eu bysedd a gwisgent wallt llaes-blethedig. Eu hymborth oedd bara-ac-ymenyn, caws a chig, a'u diod oedd llaeth a chwrw, metheglyn ac osai—diod o afalau. Yr oeddynt o ran corpholaeth yn dal a lluniaidd, yn meddu gwynebau teg a gwridog, calonau iach a diboen, ac ysbrydoedd ysgeifn a llawen, a hyd eu hoes a fyddai 120 mlynedd fel rheol. Masnachent yn helaeth mewn alcan a nwyddau eraill, â masnachwyr Phoenicia, yn mhell cyn rhyfeloedd Caerdroia, a modrwyau o haiarn a phres oedd eu harian bathawl wrth gyd-fasnachu a'u gilydd. Eu cyfoeth oedd eu diadelloedd defaid, eu gyroedd gwartheg, eu mheirch, eu mheni;

eu cerbydau, eu celfi amaethyddol, eu harfau rhyfel, a chnwd toreithiog eu tiroedd. Eu hychain pasgedig a frithent eu dolydd, a'u buchod blithion a orlenwent eu buchesau, eu mheirch a weryrent ac a brancient ar eu mheusydd, a'u heolydd a fyddai'n diaspedain gan drwst olwynion eu cerbydau, ac hyfrydwch a ymwregysent am eu bryniau, a'u mheibion a chwarddent mor ddifyr a *Titurius*, a'u mherched mor deg-di-ddichell ag *Amaryllis.*

IAITH Y CYNFRODORION.

Eu hiaith yn ddiau ydoedd yr hen Omeraeg, yr hon, yn ol tystiolaethau'r awduron dysgedicaf, ydoedd un o ieithoedd Babel, os nad un o brif ganghenau iaith Eden. Dyma'r un a siaredid unwaith o darddiad Danube hyd Benrhyn Finisterre a Chyfyngfor Encwllff. Dyma'r iaith a leferid gan brif enwogion oes a gwlad, ar y maes, yn y llys, ac wrth yr allor,—yr hon sydd eto'n fyw er holl ddaroganau eu bradwyr, ac yn cael ei siarad heddyw mor rhwydd ag erioed gan feibion a merched Mon.

EU DYSG A'U GWYBODAETH.

Yr oedd ganddynt eu hathrofäau o enw a chyfrif uchel wedi eu sefydlu ac o dan arolygiaeth y Derwyddon, i ba rai y deuai pendefigion ieuainc o Gelli (Ffrainc), ac arglwyddi Prydain, cylch arholiadau'r oll a barhai am ugain mlynedd. Enw eu crefydd oedd Derwyddiaeth, am eu parch dirfawr i'r dderwen ar gyfrif ei defnyddioldeb; sylfaen eu crefydd ydoedd y cynghorion a'r traddodiadau a dderbyniasent oddiwrth eu teidiau, *Noachidae*, ond cariwyd llawer o ofergoelion a thraddodiadau diystyr i'w credo, yr hyn a dynai lawer oddiwrth werth eu crefydd a'u cyfundrefn. Eu hegwyddorion goreu oeddynt mai rhyw Fôd anfeidrol oedd awdwr a llywydd pobpeth, y dylid addoli y duwiau, fod ysbrydion ymadawedig yn cyfeillachu a bywiolion, fod yn ddyledswydd gwneyd da a chilio oddiwrth ddrwg, fod eisieu gwroldeb a dioddefgarwch, fod yr enaid yn anfarwol, ac i fedi o ffrwyth ei weithredoedd. Meddent ar ddiarhebion, arallegion a grymegion barddonol, a gyfansoddwyd gan wŷr o'r profiad goreu, ac a gysegrasid gan oesau o genhedlaeth i genhedlaeth. Eu gweinidogion ydoedd y Patrieirch mwyaf eu doethineb, eu cymeriad, a'u hanrhydedd yn y wlad, a'u disgyblion oeddynt etifeddion pendefigion yr hen genedl—*Nobilissimi Gentis*, i'w haddysgu yn eu hathrawiaeth, defodau a dirgeledigaethau Derwyddiaeth. Dybenion eu crefydd oedd cadw y werin mewn trefn, ufudd-dod, atal trais, gorthrymder, tywallt gwaed, dal pob gwybodaeth fuddiol, anwesu pob anrhydedd, a sicrhau ewyllys da y duwiau, a pharotoi dynion i ymladd a rhwystrau gogyfer a sefyllfa well. Dyna reolau campus, cystal a geir gan Gristionogaeth, er yr holl wrthladd arnynt gan elynion Derwyddiaeth.

ARFERION Y CYN-FONWYSION.

Nid oeddynt ar y cyntaf yn coginio eu hymborth, eithr bwytaent eu cig a ffrwyth y ddaear yn amrwd. Fel y dadblygai gwyddor daeth pobi bara a briwlio darnau o gig ar lô a berau *(spears)* i arferiad ganddynt, a gwyddent sut i wneyd ymenyn er yn foreu, ond yn gwbl ddyeithr pa fodd i wneyd caws. Eu diod oedd dwfr a llaeth a gwaed anifeiliaid, a meiddia rhai ddweyd yr yfent a hwyl waed eu gelynion a hyny o wythienau'r marw. Dygid eu bwyd oddiamgylch ar lestri coed, ac yfent eu diodydd o gyrn ychain a chregyn. Haera'r hen awduron fod amlwreiciaeth yn ei ffurf waethaf yn ffynu'n mhlith y genedl Geltaidd, ac o ganlyniad fod pobl Sir Fon yn gyfranog o'r mawr-ddrwg hwn. Dichon i hyn gael ei seilio ar gyfrif gweithredoedd aniwair holl genhedloedd eraill Ewrob, gyda'r eithriad o'r Germaniaid, eithr Tacitus a'u canmola am eu purdeb i onestrwydd yn y cymeriad hwn, tra y dywed fod y Germaniaid can ised yn y trosedd hwn a neb o'r "barbariaid" amgylchynol. Dywed Eusebius fod y Cymry yn foddlon ar un wraig rhyngddynt, ond anghytunir yn hyn eto, gan y dywedir gan ysgrifenwyr o'i flaen ef, nad gwirionedd hyn, eithr cytunir y byddai priodasau mewn teuluoedd, ond y byddai y teuluoedd hyny yn cydfyw rywfodd a'u gilydd heb wahaniaeth na rheol cydrhyngddynt. Eto y mae genym le cryf i gredu eu bod yn cashau ac yn cosbi godineb o'r tu allan iddynt, canys dywed hanes y byddant yn dialeddu personau a halogent fenywod gweini, a chosp lem odiaeth a ddaliodd y treiswyr ysgymun hyny a anmharchasant Buddug *(Boadicea)* a'i mherched. Arferent ddathlu priodas a rhialtwch mawr, ac a seremoniau anghyffredin, ac ymddengys eu bod yn dra boreu yn cwbl wahardd uniad trwy briodas bar ieuanc pedair ar ddeg mlwydd oed. Cyfreithlona deddfau Hywel Dda hyn, ond gwrthodwyd hyn gyda dirmyg, gan farnu'n gydwybodol mai ugain mlwydd oedd yr oedran gweddus a phriodol i hyny. Nid claddu meirwon fel y byddys gyda ni yr oeddynt, eithr eu llosgi ac adeiladu tomenau, neu grugiau ardderchog ar eu llwch. Cafwyd aml engraifft o'r math hwn ar gladdu yn Sir Fon yn awr ac eilwaith gydag eiddo Bronwen ac eraill o lai nôd. Dywed traddodiad, y byddai i berthynasau a chyfeillion y trancedigion daflu eu hunain i dân y goelcerth, er mwyn dianc trueni y fuchedd hon, a chydtrigo a'u hanwyliaid mewn sefyllfa ddyfodol. Profa hyn eu crêd am anfarwoldeb yr enaid tu draw i farwolaeth. Erbyn hyn, y mae pethau wedi newid. Gall Sir Fon, fel hen foneddiges hybarch, ymffrostio yn nghyfraith ei dysg a'i chrefydd, ffrwyth ei golud cyntefig a herio pan y myno ei sir-chwiorydd eraill am rif cyfatebol o feibion crefydd ac athrylith. Y mae Mon yn uchaf ar y rhestr yn ei chymeriad disglaer mewn crefyddolder, moesolder a charedigrwydd. Y mae gonestrwydd yn elfen bwysig ac amlwg yn nghymeriad pob un o'r trigolion, ac y mae miloedd gweision a morwynion yr hen wlad a wasanaethant Saeson Lerpwl a Manceinion, &c., yn wrthrychau o addurniadau gan grefydd a dysg, ac yn adlewyrchu clodydd lawer ar fangre eu genedigaeth a'u dygiad i fyny yn nghanol dieithriaid y trefi mawrion. Credwyf fod yn Mon, ac ystyried ei mhaint, fwy o eglwysi ac addoldai nac yn un wlad arall o dan haul. Synir dyeithriaid gan amldra ei chysegrfäoedd, ac at haelfrydedd ei phlant yn achos hyrwyddiad cerbyd yr efengyl. Nodwedd arbenig Mon ydyw addoldai llawnion, aelwydydd crefyddol, ysgolion dyddiol yn llawn o blant bochgoch a thrwsiadus, a hen garchar y sir wedi ei droi yn gwt ieir! Prin y gwyddis am droseddau yn y wlad oddieithr am ambell grwydryn o Sais, Gwyddel neu 'Scotyn, fel troseddwyr, ac y mae ei heddgeidwaid yn ddosbarth mwyaf diwaith ac esmwyth y tywynodd haul arnynt erioed: derbyn eu cyflogau, a'r nesaf peth i ddim o waith yn cael ei wneyd am dano. Barn ynad heddwch yn Mon beth amser yn ol ydoedd mai'r heddgeidwaid oedd wedi dychrynu pechod a throseddwyr o'r tir. Ffolineb i gyd. I'r graddau y llwydda Cristionogaeth mewn gwlad y lleiha troseddau; dylanwad crefydd, cariad Crist ar y galon, ac nid gwialen haiarn deddf a blyga bechadur i ufudd-dod. Ychydig flynyddau yn ol cynhaliwyd pedair brawdlys, ac ynddynt nid oedd ond un troseddwr i'w ddwyn gerbron, a'r un hwnw a farnwyd yn ddieuog. Dyna ddwy flynedd yn hanes Sir Fon heb droseddwr i'w gondemnio, a'r achos o hyn ganfyddir trwy gapelau llawnion ac aelwydydd crefyddol y wlad. Hir y parhao fel hyn.

SIR FON YN EI RHANIADAU GYNT.

Barna Rowlands *(Mona Antiqua)* i raniadau cyntefig Mon gael ei ffurfio er cyfarfod dybenion cymdeithasol a theuluol, megis y manau hyny a elwid Trewalchmai, Trerhys, Trewilmot, &c., ar enwau eu perchenogion &c. Wedi hyn rhanwyd y wlad yn dair cantref, sef cantrefi "Rhosfair" (Niwbwrch), Aberffraw a Chemmaes. Ar ol hyn, ac wedi y darostyngiad, rhanwyd pob cantref yn ddau gwmmwd, er hwylusdod i'r goresgynwyr, neu'n hytrach *treiswyr*. Wele'r rhaniadau — Cantref Aberffraw, Malltraeth a Llifon — cymmydau; Cantref Rhosfair; Tindaethwy a Menai. Y mae'r rhaniadau hyn yn aros. Cantref Aberffraw a elwid oddiwrth ymarllwysiad ei hafon "Ffraw" i'r mor. Cwmmwd Malltraeth a elwid oddiwrth y tywod peryglus a derfynai ar y lle. Llifon neu Llyfon ydyw Llewin yn wreiddiol, a bod y cwmmwd yn cael ei alw fel hyn oblegid ei safle orllewinol. Cemmaes (Campfaes medd rhai, Cefnfaes medd eraill), ac os yr ail enw sy'n gywir, dyga'r enw yr ystyr ar gyfrif ei fod yn dir gwrteithiol, ac yn ddeilliedig o'r gair mês, ys dywed un awdwr, oblegid, meddai, y dyga'r tir ŷd toreithiog a helaeth. Cwmmwd Twrcelyn (Tyr Kyhelyn mewn hen MSS). Cwmmwd Talybolion oddiwrth Sywidw Pawlin (Suetonius Paulinus) medd rhai, hen orchfygydd yr ynys ar y cyntaf, ac un a'i dygodd dan awdurdod y Rhufeiniaid, a dichon yn ogystal i'r enw gael ei roi arno, am i'r llywydd enwog gael ei gladdu yma. Ystyr Tal gan yr hen Frythoniaid ydoedd tiriogaeth, neu randir, ac felly golygir meddiant tir gan S. Paulinus yn y lle. Fe'i hystyrir gan eraill o *moelion*, oddiwrth ucheldir, neu fynydd gerllaw—Talymoelion, Talybolion, Moelydon neu Bolydon. Cantref Niwbwrch a elwid Rhoshir, Rhossir, Rhos Fair, Rhosaur, a Rhosffair, am y byddai trigolion yn cynal ffeiriau ar y *rhos* yn ymyl. Yn Rhos Fair, oddiwrth ei heglwys fechan ddiaddurn a gysegrwyd i Fair Santes, ond ei pherthynas tirawl oddiyma hyd Fynydd Llwydiarth o ddeng milldir o hyd yr oesau gynt a gynygid yn rheswm tros yr enwau cyntaf a'r ail. Cymmydau ydynt Tyndaethwy a Menai — y cyntaf yn fangre y tiriodd y cyn-frodorion arno wedi eu dyfodiad trwy Borthaethwy, a Menai o'r gair *main*, *cul* ac *aw*, sef dwfr.

GWEITHFEYDD A PHOBL MON YN Y PRESENOL.

Llafur penaf Sir Fon yw amaethyddiaeth, yn yr hyn nid yw yn ol i un Sir yn Nghymru, codir digonedd o ydau, yn wenith, haidd, ceirch, fel prif erthyclau at gynal bywyd, a cheir cyflawnder o bytatws, rwdins, maip, gwraidd melged *(beetroots)*, moron, bresych, ffa, pys, &c., yn cyfoethogi meusydd pob amaethydd drwy'r wlad. Mae gwartheg, ychain, a defaid y wlad yn dra adnabyddus a chanmoladwy yn mhob rhan o'r deyrnas. Wedi i gopr Mynydd Parys ac ystinos *(asbestos)* mewn lle yn ymyl ballu ceir cerrig gwerthfawr Penmon yn gymeradwy adref ac oddicartref ac actia Amlwch a Beaumaris rhyw fath o borthladdoedd er danfon llongau llwythog o wahanol nwyddau allan i'r cefnfor, a Chaergybi yn arbenig a gynhalia drafodaeth bwysig a'r Iwerddon, ddydd a nos, drwy ei hagerfadau a'i cherbydau tân, fel ag y mae masnach mewn rhwysg drwy'r wlad o benbwygilydd. Ciliodd y cyfnodau tywyll, ychydig yn y wlad a greda mewn bwganod a *witchio*, ciliodd y cwpbwrdd tridarn i'r gongl, y dreser dderw ar encudd, yr awrlais gwyneb pres aeth yn anaml, a'r llestri coginio o goed ydynt brin heddyw, a thra y mae 74 o Lanau a'u clychau yn gwahodd y llu i addoli, ceir capeli o bob enwad yn mhob nant a chwm, ac os yw ffurf a defod yn mynu'r blaen yn ormodol, ceir y pwlpud can gryfed ag erioed, a charedigrwydd brawdol a chrefyddol yn nodwedd gref yn nghymeriad yr ynyswyr. Gwlad awyr iach a mwyaf epilgar o dan haul yw Mon, credwn, a chyfrif am hyn yw ei safle ynysol, drwy ei bod gyda'i hawelon llymion oddiar fôr yn clirio pob anmhuredd o'i hawyr, a bod ei thrigolion yn ymborthi ar ffrwyth eu tir eu hunain—bara llaeth, uwd a llaeth, coch yr wden, &c., &c. Mae'r trigolion yn ddiarhebol garedig wrth ddyeithriaid, pan baratoir ciniaw, gofalant am roddi pryd arall yn y crochan rhag digwydd i'r "dyn diarth" ddod i mewn tros y mynydd, a bydd pawb yn y ty, yn ieuanc a hen, yn gwyneb a chalon groesawu y dyeithr ddyn at y ford i fwyta ei wala a'i weddill o'r ddarpariaeth, a llety cynes a chysurus dros y nôs yn llòg ar y cyfan. Wele wlad prif feirdd, pregethwyr a seryddwyr, hiliogaeth yr hen Dderwyddon, *astronomers* mawr yr hen ynys am ganrifau, croesawir y Seison i fanau o fwynhad, ymgymysga'r elfen Seisnig a theithi pobpeth Cymreig, ac ymbletha caredigrwydd brawdol a chymdeithasol a'u gilydd, gan golli golwg ar bob gwrthdarawiad a fu cydrhwng y ddwy genedl, mewn oesau pell yn ol mewn ymsyniad mai "brodyr ydym" yn nghariad yr efengyl.

Enwau Lleoedd yn Mon a'u Tarddiad.

ABERALAW.—Afon ar lan pa un y claddwyd Bronwen, golyga gydlifiad i afon arall neu fôr.

ABERBRAINT.—Mangre ar ymarllwysiad afon a ddynoda'r enw, ac yn golygu breinioliaeth *(enfranchisement).*

ABERFFRAW.—Aber Ffraw, yn hytrach, ac yn golygu hen dref yn gorwedd ar aber yr afon fechan 'Ffraw,' oddiwrth yr hon y cymer ei henw. Aberffraw a elwir felly o'r afon sy'n ei hymyl, lle roedd gynt lys enwog i Ddwysog Gwynedd, a'r afon hono a elwir Ffraw, &c.—Llyfr Coch Asaph. Y Rhufeiniaid a'i galwent Gadavia, sef cadle sefydlog, pa enw a ddeillia oddiwrth *Gadalus*, gan olygu pegwn o dir yn ymwthio ei drwyn tua'r môr. Nid oes dim sy'n sicrach na fu Gorchfygwyr Glanau'r Tiber a'r byd, yn cario awdurdod yma dros gyfnod maith, canys at yr enw olaf uchod y cafwyd teisen o efydd o'r eiddynt a dylinwyd ganddynt yn Mynydd Parys, ac yn dwyn yr arysgrifen "*Socio Romæ*," yn 42 ps. Dygai Aberffraw, yn nydd ei gogoniant, ei llys i'w thywysogion, Caswallon Law Hir, Rhodri Mawr, Anarawd, &c., a bu prif frawdlys Gwynedd yn cael ei gynal yma dros bedwar can' mlynedd, sef hyd gwymp Llewelyn, yn 1282.

ABERLLIENAWG, yn fwy priodol, "Aberlleianawg," ac felly'n golygu cartref a thrwyfa mynachesau a gariai gysylltiad uniongyrchol a Chlaswrdy Penmon, a sefydlwyd yn 540, gan Maelgwn Gwynedd. Gelwid y lle yn "Aber Di Enwog," gan rai awduron, ar gyfrif gwaith "Huw Fleiddyn," Iarll Caer, a "Huw Goch," Iarll y Mwythig, yn ymgymeryd a'r gorchwyl o ymosodiad gyda glanio llu o gâdwyr mileinig yn Nghadnant, yn 1096, ac yn codi y castell hwn er darostwng a chadw i lawr yr ynyswyr, pa rai wedi hyny a arferasant y creulondeb mwyaf anfad tuag at y brodorion. Bu, fel ag y mae lle i gredu, i'w creulonderau barbaraidd dynu gwg y nefoedd, yn ogystal a daear, ar eu penau, canys anfonwyd Magnus, brenin Norway, i ddial arnynt, a'u danfon ar hyd llwybrau marwolaeth. Mwyaf tebygol mai gwir enw ystyrlawn y lle yw Aberlleianawg, am fod y fan yn dramwyfa lleianod (mynachesau,) mewn cyfnod tra phell yn ol.

ABERMENAI.—Wele gyfyng for yn cael ei alw yn afon, a hwnw yn hen enw ar un a wahana Fon ac Arfon. Paham y gelwid ef fel hyn tybed? Mae'r Humber yn Lloegr a'r Malltraeth yn Mon, yn cael eu galw yn afonydd, er nad ydynt namyn geneuau i afonydd. Peth posibl mai môr-gainc felly yn cyrhaedd o Abermenai i'r cyfyngdir oedd afon Menai rhyw oesoedd yn ol. Enw ar enau afon yw Aber, mewn ffordd briodol, eto daw enw yr afon yn enw y lle, fel yn enw Aberffraw, Abergele, &c. Dywed traddodiad y gellid croesi y Fenai, yn y bedwaredd-ganrif-ar-ddeg, ar draed. Robyn Leiaf, y bardd, a ddywed—

"Eir i dir Môn er dŵr Menai
Dros y traeth ond aros trai."

Fel yna y gellid barnu mai gorynys (penrhyn) oedd Mon, y pryd hyny, yn cael ei bachu a chyfyngdir, yn rhywle rhwng Porthaethwy a Chaernarfon, rhyw oesoedd pell yn ol, hyd ac wedi dyddiad yr englyn uchod.

ABERNODWYDD: gwel Nydwydd.

ABERPWLLFFANOGL: neu yn hytrach Aberpwllffenigl, gan olygu felly man o ddiogelwch neu nodded. Nid allaf ddyfalu ai cadle gan y Monwysion er cyfarfod y gelyn, ynte cyrchle ai nawddle gan y Derwyddon hybarchus a olygir. Dichon fod y naill a'r llall yn cydgyfarfod yn y lle a'r enw.

ABERSANT: enw lle yn Llantrisant, ac yn golygu cydlifiad, neu ddisgyniad afon i un arall neu fôr, a ger pa un yr ymwelodd, mewn modd damweiniol, Bronwen ferch Llyr Llediaith, a'r amgylchiad o'i chladdu ar lan yr Alaw. "Syrthiodd allan" a'i gwr, Matholwch Wyddel, ac iddo yntau fel ei frodyr Gwyddelig o dymherau poethion a'i tarawodd hi, hithau mewn canlyniad a ffôdd, gan brysuro at Dwr Bronwen (Harlech), eithr ar ei ffordd hi a edrychodd tua'r Iwerddon, a thuag at Ynys y Cedyrn, ac wedi ocheniad, dagrau a geiriau o alar, hyhi a fu farw.

AFON HAFREN; un fechan yn Mon, a dichon a gwyd ei henw o'r Lladin, Sabrina, ac o'r gair Sabhranu, y gair Gwyddelig am derfyn.

ABER BRAINT: Brai-ucheledd, eithafedd, ymestyniad, yna braint—afon yn golygu ei bod wedi ei rhydd-freintio ag enw ardderchog, pa un sy'n tarddu o bryeint, yr hwn drachefn a ddeillia o'r brigeint, a'r oll a dardd allan o enw'r llwyth y brigantwys. Meddylia'r Derwyddon gryn lawer ohoni.

AFON SACH: neu "Afon Pwll Sachau," sydd enw ar afonig a reda drwy diroedd Cemmaes a'r Neuadd, yn Nghemaes. Dywed hanes mai oddiwrth gorbwll gerllaw y cymer yr afon hon ei henw, ond dywed yr hen bobl ddiniwed gynt a gredent bobpeth am y Tylwyth Teg, mai oddiwrthynt hwy y cymer ei henw. Fel hyn y mynegant yr hanes—Y byddai rhyw bersonau diwyd yn troi allan a sachau, pob un a'i sach, ar awr drymaidd o'r nos, a'u gosod ar y tu deheu i'r "Pwll," ar lecyn arbenig, pa fan a nodid allan, trwy foddion cyfrin gan y bobl fychain hyny, a'r canlyniad fyddai, i'r ymofynwyr ar awr gynaraf o'r boreu, gael cardod o aur yn eu sachau, am eu rhoddion hwythau i'r teulu bach, a dyna'r hanes a goelid gynt. Ond hanes mwy credadwy a ddyry'r ystyr ganlynol—Ar groesffordd yr ymrana'r ffordd am Amlwch a

Thaihen, ceid yn yr hen amser Ysgubor Ddegwm, ac yr oedd y mathau hyn o adeiladau yn dra lluosog y pryd hyny, a'r hanes ynglyn a'r ysgubor hon ydoedd pan oedd yn gyfoethog o ŷd, i ladron dori i mewn yn ystod y nos a lladrata llawer o'r cynyrch amaethyddol. Wrth wel'd hyn yn cael ei fynychu, gosodwyd gwylwyr ar waith er ceisio dal y drwg weithredwyr, ac un noson canfyddasant y lladron a'u sachau yn cyfeirio am yr hen ysgubor, gadawodd y gwylwyr iddynt wneyd eu beichiau o'r eiddo degymol, a'u cymeryd ar eu cefnau a chychwyn yn galonog trwy eu ffordd i gyfeiriad y "pwll" ond yma pan edrychant drach eu cefnau, canfyddasant fod y gwylwyr ar eu goddiweddyd, yna taflasant eu sachau llawnion i'r lle hwnw, gan ddianc nerth eu traed am le o ymwared, a dyna paham y galwyd y lle yn "Pwll Sachau," gan draddodiad. Mae trydydd ystyr ar gerdded, a dyma fo—Fod hen wr yn ardal Cemaes gynt, yn un coelgrefyddol, ac wedi ei osod yn oruchwyliwr degymol, meddai ar feddyliau gwylltion, a'i gredo mor rhyfedd ag y gallai ymchwil ddiystyr ei chofleidio, ac felly aeth son am dano drwy yr holl wlad. Efe, meddid, a gloddiodd y "Pwll" hwn, ac yn mhlith pethau hynod o'i eiddo, credai fod rhyw gysegredigrwydd neillduol yn ŷd y degwm, fel y dylasid ei olchi'n lan a gofalus cyn ei roddi yn y sachau neu lestri pwrpasol, a hefyd golchi y sachau cyn rhoddi ynddynt y "degfed ran o gnwd y maes." Coded y darllenydd ei ystyr oreu o "Bwll" ag sydd wedi cwbl ddiflanu.

AFROGWY: a olyga ddwfr ymchwyddol a rhediadol, ac y mae'r enw hwn yn eithaf priodol ar y lle.

ALAW—Al-aw, h.y. afon gynyrchiol, ac felly yn un ardderchog yn nghyfrif yr hen Dderwyddon. Ar lan hon y claddwyd mewn ysten weddillion marwol Bronwen, ferch Llyr Llediaith, a chwaer Bran Fendigaid, a'r hon oedd wraig i Fatholwch Wyddel. Trwy ffrae a'i gwr yn yr Iwerddon, ca'dd balfawd *(blow)*, a diangodd i Fon. "Bedd petrual a wnaed i Fronwen, ferch Llyr, ar lan Alaw, ac yno y claddwyd hi," medd yr hen Fabinogi, ac yn y flwyddyn 1813 y darganfyddwyd ei bedd trwy ddamwain. Alaw hefyd a olyga lili, a dichon oddiwrth fod y mathau o flodau tlysion hyn yn tyfu ar ei glanau i'r afon hon gymeryd ei henw oddiwrthynt. Cymered y darllenydd, os gall, yr ystyr oreu.

ALAW'R BEIRDD: Mangre cân a defod un dosbarth hynod a dysgedig o'r Urdd Dderwyddol.

*ALLT GOCH (YR): ffordd a llanerch a gymerth yr enw hwn oblegid ymrysonfa bybyr a fu cydrhwng byddinoedd y senedd, mewn pedwar ugain o gychod, eu traed-filwyr a'u meirch a laniasant yn Nghadnant, dan arweiniad y Milwriad Mytton, a'r Monwysion dan arweiniad y Whiteley a'r Bulkeley, a phobl Beaumaris a gynorthwyasant eu cyd-ynyswyr dan lywyddiaeth y Cadben Sanders. Llifai'r gwaed dynol ac anifeilaidd trwy'r ymdrechfa ddifrifol hon, a Medi 27ain, 1648, y bu hyny.

ALLWYN DDU: All yn golygu eilydd neu un arall, yna deilliaw allwaith, neu weithred un arall estronol mewn cad a dial, gan dduo a phruddhau y gym'dogaeth. Ceir hen gaerfa Rufeinaidd o'r enw "Cae'r Elen," gerllaw. Ac yma mae'r

ALLWYN-GOCH A'R ALLWYN-WEN, yn golygu coll gwaed, a rhyw wên a gobaith pan oedd eirf rhyfel ar eu llawn waith, a lladd a lladrata yn brif gamp y dydd.

AMLWCH, neu yn ol eraill Am-lwch, sef i'r dref gael ei hadeiladu ar lan traeth tywodlyd, neu ynte, yn ol rhai haneswyr iddi gael ei chodi ar benrhyn noeth a chylchynedig i ruthr y mor gogleddol. Eithr eraill gan gael eu

---

*Yn y cyfieithiad Cymraeg o Pennant *Tours in Wales*, "Bryncoch," y geilw'r Proffeswr John Rhys y lle hwn—gwahanol i bawb eraill.

harwain gan adgofion am oesau blinion y dref a'r cylchoedd trwy ymosodiadau rhy fynych estroniaid, i ladratta a lladd, a gredant mai enw priodol y lle ar y cyntaf ydoedd "Aml-och." Yn yr hen lyfr "The Extent of Wales," a gyhoeddwyd yn nheyrnasiad Iorwerth III, gelwir y lle yn "Aml-ogh," ond er mai yn y cyfnod Normanaidd y ceir y fath enw bwngleraidd, eto, feallai mai efelychiad ydyw o'r enw ystyrlawn Cymreig olaf a nodwyd, ac y gall gwir ystyr enw y lle neidio allan trwy y fath ddull anmherffaith o ysgrifenu, fel ag y myn iawn ystyr cymeriad y dref a'r gymydogaeth ddyfod yn amlwg a derbyniol trwy ysgrifell estron. Mae hanes a thraddodiad yn mynu mynegu i'r fangre hon gael ei haflonyddu gan wibiaid ysbeilgar yr oesau o'r blaen, yn fwy felly nag odid unman arall yn Mon, yr hyn a'm hargyhoedda i gredu fod i'r enw syml uchod ei ystyr a'i hanes llawnach nag un enw a gynygir. Creda eraill mai'r ystyr yw Am—crwn, cylchgrwn, a lwch—llyn, o'r Loch Ysgotaidd, a Lough, Gwyddelig. Fel ffaith llwch yw'r gair Gwyddelig a fenthyciwyd.

ARDD BOETH (YR): A goffa am frwydr boethlyd, cydrhwng yr hen Gymry, yn cael eu harwain gan yr arwr hyglodus Owain Glyndwr, a'r Du o'r Arddreiniog, a'r Normaniaid Seisnig, pa rai olaf hyn a gawsant y gwaethaf, ac a ymlidiwyd bob copa gwalltog tros y Fenai. Un o luaws ymosodiadau cyffelyb ydoedd hon, ger Brynsiencyn.

BABAN ARAD: Dichon y coffa y lle am berson o gryn nod o'r enw Maban.

BANGOLAU: ond a elwid "Bengole," gan awdwr "Prydnawngwaith y Cymry," 872, y bu Waith Bangolau yn Mon, lle gorfu Rhodri a'r Cymry ar y Paganiad duon mewn brwydr galed. Bu i'r gâd hon daflu gryn lewyrch ar y lle hwn.

BARCLODIAD Y GAWRES: Ar fynydd y Cnwc, ger Aberffraw a Threfignaeth, ger Caergybi. Dywed traddodiad gwlad i'r gawres (Ceridwen)—duwies Dderwyddol, yn ei gwasanaeth cysegredig o ddarparu allawr grefyddol, gymeryd maen enfawr yn ei barclod, neu arffedog, o fangre neillduol, a myned rhagddi am lanerch neillduol a theilwng, er gosod i lawr ei "Maen Bethel," ond yn anffodus i linynau y barclod dori ac i'r gareg fendigaid ddisgyn yma. Yr un wrth Gaergybi a elwid fynychaf, "Arffedogaid y gawres." Yr un yw'r traddodiad am y naill a'r llall. Saif y cerrig nodedig hyny ar leoedd agored, sef yw hyny, "Yn ngwyneb haul—llygad goleuni." Gwel "Maen y Goges."

"BARON HILL:" Fu'n balas i un o farwniaid Aberffraw, yn adeg y tywysogion yno, medd traddodiad. Safle Llys y brëyr hwn ydoedd gerllaw'r "Clafdy."

BARON HILL: neu Fryn y barwn, sy'n balas godidog Syr R. B. Williams Bulkeley, Barwnig, a adeiladwyd ar y cyntaf yn y flwyddyn 1618, gan Syr R. Bulkeley, yr hwn oedd foneddwr enwog, yn nheyrnasiad Iago I. Saif ar lecyn uchel a dymunol, fel yr arwydda ei enw, a gerllaw iddo yn y rhodfeydd ceir golwg ar archfaen y dywysoges Joanna, merch y brenin Ioan, a gwraig Llewelyn ab Iorwerth, tywysog Gwynedd, pa un a fu'n gafn dwr i anifeiliaid am lawer o flynyddoedd. Trwy ddarganfod ei gauad mewn modd damweiniol yn y "*Friars*" y gwybuwyd mai archfaen y dywysoges ydoedd.

BARRAS—Bar-ras, hyny yw, toriad llid neu ddigter rhediad cenllif dinystriol, a hyny'n naturiol ddigon ar gwrs rhan o Gulfor Menai.

BEAUMARIS: Mae'r dref hon wedi cael ei hadnabod a gwahanol enwau er pan y'i codwyd ar ei safle brydferth. ger dyfroedd tryloewon y Fenai—sef Porthwygyr, Porthwgyr, Bonofer, Bonygofer (Penygaer), Brynybrython, Cae Athrwy, Caer Arthrwy, Caer Garthrwy (Amddiffynle), Morfa Teg hyd Biwmaris y Normaniaid, a hwyrach y gallasai'r bobl hyny lusgo *Mariscum* i fewn er arwyddo morfa, tra'r honir mai'r Cymry a'i galwasant gyntaf yn "Morfa Teg," ar gyfrif y cyflawnder llawfrwyn *(bull-rushes)* a dyfai ar y lle. Gloddaeth M.S.S. wrth son am "Vew Maris," a ddywedant De Belli Marisci origine situ nominiggue Relione. Beaumaris. 2u. Whether the Romans called this place "Biwmaris," which is now commonly pronounced "Bumaris"—from the Irish sea and St George's Channel meeting near it, or rather from its being situated between them? "Corinthus inter duo maria Ægoemn et Jonium: unde Biwmaris dicitur." Vid. Desp in Hor. Od. 1 vii 2—To derive it from the French *Bean* and *Marce* is nonsence: besides Bean is masc, and marce fem! medd Ch. Edwards yn "Hanes y Ffydd Ddiffuant," tud. 180. Ar. Dolgellau, 1822. Yn awr gadawer ini adolygu'r enwau uchod a'u dwyn gerbron. Ymddengys mai Porthwygr, h.y. Porth-y-wig-hir, ydoedd yr enw cyntaf, cyn i Cynan Tintaethwy ab Rhodri Molwynawg, Tywysog ar ran o Fon ac Arfon, wedi'r flwyddyn 715, o.c. fyny alw'r lle yn Gae Athrwy, neu'n ol eraill Caer Arthrwy, gan olygu "Amddiffynle" gerllaw dyfroedd. At ei henw cyntaf hwn y cyfeiria y Triad canlynol—"Tair borthladd freiniawl Ynys Prydain: Porth Ysgewin yng Ngwent; Porth Wygyr ym Mon, a Phorth Wyddnaw yng Ngheredigion." Fel y nodwyd safai y dref ar lan lleindir ag y tyfai cnwd da o lafrwyn, a peth posibl oedd i'r fan gael ei enwi yn *Bello Marisco* yn hytrach na *Biwmaris*, ac i'r bobl fabwysiadu yr enw gan ei alw yn Forfa Teg, yr hyn eto sy'n rhagdybio i r un ystyr ddyfod i feddwl y Normaniaid, pryd y galwasant y lle yn *Mariscum*, ond y mae geir-darddiad Chas. Edwards yn wrthbrawf digonol ar i'r enw gael derbyniad fel un cywir mewn ystyr Ffrancaidd. Mae "Bon ofer" yn tybio Caerfa ar derfyn eithaf tir. "Morfa Teg" yn golygu tref ar lecyn deniadol. "Brynybrython," a arferwyd gan rhyw awenydd, o gyfnod pell yn ol, yn edrych arni ar esgynlawr o degwch a bri neillduol. "Caer Arthwy" yn golygu cadle, "Phorthwygyr" yn siarad am fynedfa trwy goed tewion ac iraidd o Gulfor Menai, neu gyfeiriadau eraill pan wisgai ei henw cyntaf hwn. Camden, yr hanesydd, a'i galwai'n "Beaumarish," a Pennant a ddywed mai enw Saesonaeg yw Beaumaris.

BEDDFRON: wele lygriad o'r gair Peibron, a cher Amlwch y mae'r lle. Mae ei ystyr ar ei wyneb, sef am i'r hen Dderwyddon, crefyddwyr Mon unwaith, wneyd corphlan ohono, tros gyfnod eu cred a'u defod yn y rhanbarth hwn o'r hen ynys.

BEDDAU MAWR, ger y Talwrn, a olyga corphlan i hen grefyddwyr y wlad—y Derwyddon.

BEDDWRN, ger Llanfachraith, lle'r hidlwyd aml Dderwydd trwy orchwyliaeth y pot pridd—corph-losgiad yr hen amseroedd. Erys yr hen ddywediad eto, pan ofynid rhywbeth amheus, ac y dywedid, "Y mae o wedi myned i'r pot." Bedd a gwrn a olygai'r llestr derwyddol a gymwysai weddillion llosgedig y marw.

BEDD Y BWGAN: Mae'r "bedd" hwn i'w gael ger Cemmaes, a cheir dau ystyr am dano, y cyntaf yw, fod y diafol wedi cymeryd gormod o ryddid ar ffermdy yn y lle, ac i ŵr duwiol letya yno am noswaith, eithr aer y fagddu a gymerth fwy o'i ryddid drwy aflonyddu'r dyeithr ddyn,—a'r gwr a bia'r nenbren a ofynodd iddo pa beth a wnai a'r terfysgwr, pryd yr atebwyd mai ei weddio ymaith fyddai oreu, ac felly gwnaed. Eraill a ddywed i anghydwelediad am achos bychan dori allan rhwng dau gymydog; rhoddwyd achos o'u cythrwfl yn llaw gwr callach na hwy eu hunain, pa un a'u cynghorodd i fyned gyda'u gilydd ar noson lawn loer, i lecyn neillduol, a than gyfarwyddid seremoni y dydd, iddynt gloddio bedd i'w pechod hwn, a dodi maen da arno er cof am yr anghydfod, pan un a ddygai'r enw, "**Bedd y bwgan**," hyd heddyw.

BEGLE: lle yn orllewinol i Blas-cad-nant, sy'n adgoffa deisyfiad trwy elusen yr Archesgob Baldwin a Giraldus Cambrensis, pan bregethent Rhyfeloedd y Groes, yn y flwyddyn 1188, oddiar eu cynulleidfa. Athrawiaeth oedd hon i anog ieuenctyd Mon i "godi'r groes" a myned i Gaersalem er gwrthladd y gau gredwyr Mahometaidd, ond y dystiolaeth ydoedd "Nis gellid perswadio un o'r ieuenctyd dewisol a ymgynullasant o amgylch y Tywysog i gymeryd y groes."

BELAN, h.y. "Bel-lan," sef dernyn o'r wlad yn rhagdybio cythrwfl neu derfysg cydrhwng y brodorion ag estroniaid. Tybia'r gwahanol ieithoedd am yr ystyr hwn.

BENLLECH: Terfyn eithaf lle llwm a llechog.

BERW: a olyga gyd-gyfarfyddiad afonydd, ac felly fangre wleb a goferllyd, ac yna golyga enw arall—Aberwy.

BETHEL: ger Bodorgan. Ei darddiad yw tŷ Dduw—enw ag sy'n dwyn perthynas a meddyginiaeth, ac yn golygu mewn ystyr eang deml i'r Arglwydd.

BETTWS-Y-GROG: sydd enw arall ar eglwys a phlwyf Ceirchiog, ac a saif yn Nghwmmwd Llifon, cantref Aberffraw. Galwyd y lle fel uchod am i'r eglwys gael ei chysegru i'r Groes Sanctaidd. Ar y Groglith byddai ugeiniau o'r trigolion yn derbyn maddeuant yma gan yr Abbad, ac yn cusanu'r groes.

BETTWS (Y) ydoedd gyf-eglwys Babyddol, ger Amlwch, mewn cyfnod pell yn ol. Bettws sydd hen air Celtaidd, ac yn golygu rhywbeth rhwng mynydd a dyffryn, ceule, crwndir iselaidd, neu gilfach letygar, yn cael ei phoblogi rhwng bryniau noethion, &c. Creda eraill mai llygriad yw'r gair o Abbad-ty *(Abbot house)*, neu o'r *Beadhouse*, math o areithfa, ty agored i weddi heb offeiriad arferol mewn swyddogaeth, a lle y byddai crwydriaid ysbrydol yn troi i fewn trwy ffydd eu defodaeth. Mewn amseroedd diweddarach, bu i gynteddau agored corphlanau, ddyfod i gystadleuaeth a hwy, fel manau i weddio, a phob Bettws o hyny allan a ddaethant yn addoldai mwy rheolaidd.

BIT, (Y) a saif ger hen dref Aberffraw, ac a olyga damaid o dir wedi ei frys-dori allan o lanerch gysegredig.

BLEIDDIAU, (Y) a goffha am gyrchle mynych y creaduriaid hyny yn yr oesoedd o'r blaen.

BLEDDYN CYNOG, sy'n coffau Cynog gwr cyhoeddus o'r Monwysion.

BLOCHDY: a ystyrid gynt fel rhyw fath o swydda ryfel gan y Monwysion, i wylied yr estroniaid hyny a diriai tros Gulfor Menai, a manau eraill mor aml, gyda'u hysbeiliadau anfad ar eu gwlad, ac ar y cyfrif o roddi rhybudd prydlawn o ddyfodiad y gwibiaid estronawl fe'i gelwid ef "Bloedd-dy," pa un a saif hefyd yn Llanidan.

BODAFON : Preswylfod o gryn fri a sedd ger afon o nôd yn ymyl.

BOD-DRUDAN : Cartref y Derwydd ac Eisteddfod neillduol ac arbenig. Tad crefydd y wlad unwaith. Bodrida y'i gelwid heddyw.

BOD DUNOD: a gymer ei enw oddiwrth Dunawd Fawr ab Pabo, yr hwn hefyd a fu'n cyfaneddu rhyw gymaint o amser yma.

BODEWRYD : Crybwylla hanes a thraddodiad am Gwerydd, neu Ewerydd, Iwerydd, yr hwn enw a ddaeth yn Ewyryd neu Ewrydd ar dafod yr oesau wedi hyny.

BODEON, sef Bod Owen, ag sy'n hen balas i'r Oweniaid, ond ei enw cyntaf wedi ei lurgynio gan y werin.

BODEILIO, a erys am Bodmeilio, neu Bod Feilio, ac y mae o'r un tras ac ystyr a Moel Eilio yn Arfon.

BODWILYM, a fu'n drigfan i ryw Wilym (William), a phe gwyddid pwy ydoedd ni byddai'r enill namyn ychydig.

BODENLLI: Fferm ar le agored, ac yn golygu trigle Benlli, eithr i ystwytho'r gair tynwyd y llythyrenau B. neu F. allan o'i ganol. Pob hanes a goffha Benlli Fawr a Moel Fenlli, oddeutu'r Wyddgrug.

BODEDEYRN: Camenwir y lle hwn yn Bodedern. Cymer y pentref a'r plwyf eu henwau oddiwrth Edeyrn, sant a bardd o fewn y seithfed ganrif. Ei achau ydynt Edeyrn ab Nudd ap Beli ab Rhun ab Maelgwn Gwynedd.

BODEGRWYD, yn hytrach Bodegrwydd, h.y. Bod preswylfod, eg—(e-eg) yr hyn sydd amlwg neu agored *(what is open)*, rhwydd—hawdd neu hwylus. Treddegwm yn mhlwyf Aberffraw ydyw.

BODGADFA: Dichon mai Cadfan a olygid, ac mai dyn amlwg mewn cymdeithas a feddianai'r lle unwaith, os na olygid y lle yn llanerch i ryw gad neu gilydd.

BODYNWCH, efallai mai Bod Cynwch ydoedd ar y dechreu, ac i'r lythyren C. gael ei gollwng ymaith. Ceir Llyn Cynwch, Bodgynwch, Moel Gynwch, Caerynwch, yn Meirion ac Arfon. Yn hen chwedlau a rhamantau'r Cymry, gelwid ef Ynwch Unarchen, &c. Gwel "Cantref Meirionydd" a "Diwrnod yn Nolgellau" gan awdwr y Traethawd hwn.

BODENGAN: a olyga breswyl Engan. Ceir Cerrig Engan, Melin Engan, Engan Chwith, &c., o'r un dras hanesyddol.

BODFARDDEN: yn hytrach Barddlen, ac felly'r ystyr yw rhin bardd, neu ddysg farddonol. Rhagdybia'r enw am sefydliad perthynol i'r Derwydd-feirdd, un o'r tair gradd yn mhlith y Derwyddon.

BODFEDDAU: Mae dau le o'r enw hwn, un yn Llanfaes, a'r llall yn Llanbeulan, a'r naill a'r llall a fuont yn gorphlanau Derwyddol.

BODFEIRIG; Trefddegwm arall yn mhlwyf Aberffraw, ac oblegid ei pherthynas ag ystad Bodorgan, fe'i gelwid ar enwau Meurigiaid y lle. Ceir fferm enfawr o'r un enw a pherchenogaeth, yn mha un, mae'n bosibl, y bu i rywun neu rywrai o'r boneddigion uchod yn cartrefu, fel y tybia'r gair 'Bod' a geir yn yr enw.

BODFILOG: Cyrchle ar amserau nodedig y *billhook* (yr eurgyllell), a dorai'r uchelwydd *(mistletoe)* — trysor goreu'r Derwydd, a rhodd benaf y nefoedd ei hun iddynt meddynt.

BODFELOG: gan eraill Bodfeiliog. Os yr enw cyntaf sydd iawn golyga le yn llawn mêl, ond os yr ail awgryma, rhyw werth wedi ei gau i fewn neu ei gwpanu, a hyny oddiar yr ystyriaeth fod y lle yn rhodd eglwysig yn y drefgordd hon.

BODGEDWYDD, ger Bodorgan, a olyga breswylfa coedffafr, neu gysegredig. Ceir y Derwydd mewn modd amlwg mewn gorsaf fel hon yn cario ei hunan ac eraill at ei luaws duwiau. Eraill a gredant mai preswylfa i ŵr o nod o'r enw Cedwydd, ydoedd.

BODGEDWYDD: Bod—lle, preswylfa; cêd—budd, lles, ffafr, a gwŷdd—coed. Un o orsafau'r Derwydd.

BODGYPHELL: sydd dyddyndy yn mhlwyf Llanfaelog, ac mewn ardal lawn o olion Derwyddiaeth. Ffurfia fal lle, orsaf hynod, a wna i fyny fodrwy euraidd hanes a chrêd am hen dadau rhyfedd crefydd y derw yn hen "Ynys y Cedyrn." Ceir oddiamgylch fanau eraill o gyffelyb natur a wna i fyny y cylch cysegredig. Dyfalu wnaf mai Bodgyffes ydyw gan dybio felly ddygiad cyfrinion cred o flaen yr Archdderwydd, neu ynte Bodgyfaill yn golygu perthynas gorsafau ac aelodau, neu a yw yr enw yn dwyn y Bilog sanctaidd, a'r enw Bodgyllell, pa un a dorai'r pren awyr (*mistletoe.*)

BODGYLCHED: lle ag sy'n tybio, yn ol rhai ysgrifenwyr fangre crwn a chauedig, "*Dixebatur quasi ad item tempus recurents.*" Yn fwy priodol feallai'n Bodgylchedd—Cylch hedd yr hen dadau iddynt eu hunain ac ag estroniaid.

BODIOR: hen balasdy yn Rhoscolyn, yn yr hwn y preswyliai un o bendefigion Rhufain, fel cenhadwr *(ambassador)*, neu ddarostyngwr gwlad Mon a'i thrigolion pan arglwyddiaethai y Rhufeiniaid arnynt. Julius Agricola ydoedd yr "Iôr" a gartrefai yma, fe ddichon, gan y coffheir ei enw hyd heddyw ar forlan gerllaw—Crigyll. Wele ynte, Bryseddfod Llywydd, neu Arglwydd Rhufeinig.

BODLASEN: lle yn tybio i ryw berson neu bersonau cyffredin gael eu marwolaethu trwy drais—cyfnod y tywallt gwaed trwy ymosodiad sydyn gwibiaid. Neu a ellid, enw priodol—Bod Lasan? Preswylfa werddonaidd, medd eraill, gan olygu cymeriad ei sefyllfa.

BODLEW: h.y. Bodlyw—Trigfa Llywydd,—Llewelyn y Tywysog, medd rhai, eithr, llewod gan eraill.

BODOWYR: h.y. Bodofyddion. Preswylfa Athronwyr, a'r trydydd urdd o'r dosbarth Derwyddol.

BODORGAN: h.y, Bod—cartref, neu breswylfa; or—terfyn, ffin, cyffin; gan—cynwysedd neu ddaliad. Felly y meddylid preswylfod a ddelir ar gyffin lle arall. Neu Bod—pres-wyl-le; gor (g-or)—yr hyn sydd uwch *(what is superior)*; càn—claer, gloew, gwyn. Fel hyn golygir lle ar orsaf i fangre ganaid—trwyn eang yr Aberffraw, feallai.

BODORGAN: Bodargae, Bodargan, Bod-dorgan. Tybia'r ail enw Eisteddle'r Meirigiaid ar ddarn helaeth o dir toredig—amgae, cylch wedi ei gau allan, neu ddargylch (cwmpas,) tra golyga'r trydydd sedd wedi ei hadeiladu ar ddiffynle agored i ruthr drycin a dyfroedd, a'r olaf Eisteddfod ar safle o agorfa sal a thwyllodrus, ac fel hyn rhy anhawdd i'w gallu penderfynu pa un o'r enwau hyn sydd gywir. A oes digon o reswm dros feddwl a chredu mai Bod Forgan yw'r enw cyntaf; ac i lafar gwlad golli'r llythyren F. allan?

BODRWYN: lle yn golygu rhwym neu gylchdro, gan feddwl undeb aelodau mewn cymdeithas, yn fwy felly na chredu fod i'r lle orsafu wrth lawer o ddyfroedd. Dywed eraill mai Bodfrwyn yw'r iawn enw.

BODRWNSIWN: Fferm fach yn Llanfaelog, a'i henw'n awgrymu safle'r tŷ ar gylch, cwmpas, neu gant, fel ag y bu i natur a chelfyddyd ei lleoli mor dda ar eu darlunlen. Bod—*residence*, trwyn—*circle*, ys—*has a being*, a swyn —*charm*, neu sŵn—*noise*, gan olygu fel hyn gysylltiadau Derwyddol.

BODROWYDD, h.y. Bod-ofydd, hen gartref arall gerllaw i un o ddisgyblion graddol o'r drefn Dderwyddol, sef sedd duwinydd neu ddaroganydd.

BODWIN: Bod-dewin, gorsaf arall Dderwyddol. Sedd swynwr, proffwyd, derwydd, &c.

BODWINA: Dro yn ol gwelais ryw eglurhad fel hyn yn cael ei roi ar y lle, "efallai mai Bodwena neu Bodewina sydd briodolaf am y preswylfod hwn, ond i nhyb i mae'r uchod yn rhy egwan a chamarweiniol. Golygaf y lle yn dra henafol yn mhlwyf Trewalchmai a'i fod rywbryd yn sedd i ddewin Derwyddol, ac yna, credaf, mai ei hen enw ydoedd Bod-dewina, oddiwrth y trigianydd o ddewin. Tair gradd o'r Derwyddon oedd ar gerdded, sef Derwyddon, Dewiniaid a Beirdd, a swydd yr ail ddosbarth ydoedd astudio cynyrchion natur a'i deddfau, a'u bod yn ffafredig gan y tadolion dduwiau i fynegu datguddiadau cudd am natur pethau presenol a dyfodol, ac fel hyn y safent yn brophwydi hybarch yn y llwythau Celtaidd. Felly, gan ystyriaf Mon yn brif eisteddle Derwyddiaeth, a'r rhanbarth hwn, lle saif y fferm hyn arno mor lawn o weddillion cantryll o'r grefydd hynod hono, fel ag y mae'n amlwg i mi y cytuna'r ail enw uchod yn rhesymol ddigon.

BODWROG: Enw plwyf yn nghantref Llifon, ac a gymer ei enw oddiwrth Fwrog Sant, yr hwn oedd fab i Ithel Hael o fewn y chweched ganrif. Daeth gyda St. Cadfan, o Lydaw, i Gymru, a sefydlodd eglwys Llandwrog, yn Arfon, a Maentwrog, yn Meirionydd, ond ymddengys mai yn y lle cyntaf uchod y trigianai.

BODYCHAIN: Ac weithiau yn Bodychen, ac ar lafar gwlad Bodychan. Amlwg yw mai cartrefle rhyw wr cyfrifol neillduol ydoedd, ac fe'i coffheir fel hyn, mal y ceir yn Llanychan, yn Nyffryn Clwyd. Gwyddom i Harri VII, roddi caniatad i Rhys ab Llewelyn ab Hwlcyn, fabwysiadu enw y lle fal cyfenw, am ei wrhydri ar Faes Bosworth, a'r fan hon ydoedd eisteddfa y teulu lawer o amser cyn hyny. Penodwyd Rhys hefyd yn sirydd Mon, pa swydd a ddaliodd hyd dranc.

BODYNOLWYN: Lle'n dwyn enw rhyw berson o'r enw Cynolwyn, feallai, ond nid oes iddo y cysylltiad lleiaf ag Abergynolwyn, yn gymaint ag mai llygriad diweddar mewn cydmariaeth yw'r enw olaf o Abergynolwyn, sef enw ei hafon.

BOGAIL: Neu bogel, a olyga fôth, neu ganolfan, ai ynte llygriad yw o Bugail—*Bu* a *cail.* Cail sy'n enw benywaidd ar gorlan, lloc a defeitty, a bu—person a gymer ofal y pethau hyny. Eto, Bo—bwbach, cail—clawdd, neu gorlan. Y cwestiwn yw, a fu y lle hwn yn meddu ar neillduolrwydd o feddu deadell a bugail, neu'n ofynol am fwgan celfyddydol er tarfu ymaith ladron asgellog, neu ddosbarth arall o'r cymeriad hwn? Dewisaf, yn hytrach, mai aneddle o ymgudd a chanol i breswylfeydd eraill y cylch ydoedd.

BOLHAUL: Bol, ceudod, cest, tor, &c,, ac felly golyga safle a lle i'r haul i ymdaflu yn ei gyflawnder, unrhyw amser, ar dor, neu fol, neu geudod yr unrhyw. Yn "Ngwae alarnad holl gred ac anghred, yr athrylithgar Lewelyn Ddu o Fon, yn mhlaid Wm. Dafydd, y twrnai, o'r lle uchod, dywed yn mhlith pethau digrifol eraill, mai y " melldigedicaf o'r dynion, sef y *Mwc Mawr*, a elwir yn gyffredin, *Sion Michael* o'r *Ty'r ci Sior*, a'i fachau ciaidd afrywiog, a ymaflodd yn adain wan yr ysgrifenydd a braidd na thynodd hi ymaith oddiwrth ei gorff ef, mewn llid a brad, fel tynu cwilsyn gwydd." Ysigo

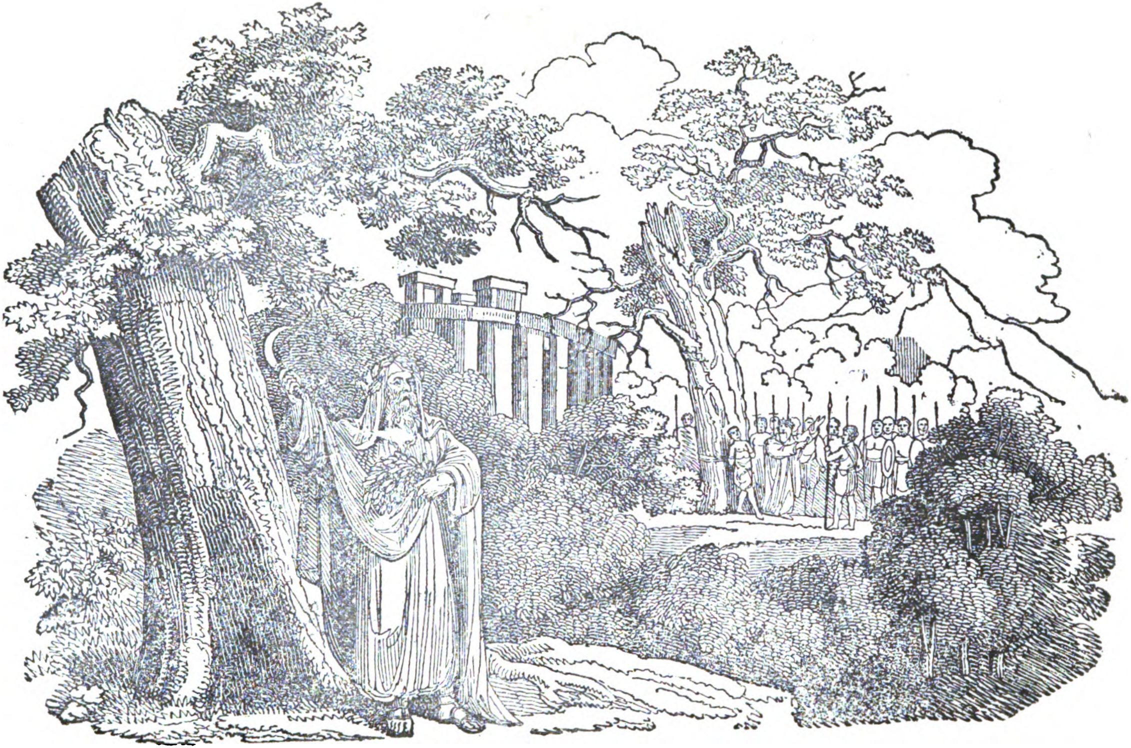

YR ARCHDDERWYDD YN TORI'R *MISTLETOE.*

braich y "Bol-haul," gan y *bully* a nodwyd a olyga'r bardd yn ei alarnad gellweirus.

BOL-Y-DON sydd enw arall ar Moel y Don, porthfa neu fadfa ar y Fenai, rhwng Porthaethwy a Thal y Foel. Diau mai dull gwerinaidd yw'r enw cyntaf ac yn golygu *crymedd* y Culfor.

BONOVER: Yn ol hen MSS dyna enw Beaumaris unwaith, h.y. Bon-over, Quasi, Penygaer fel Potius, Bon y gofer. Llenwid morfa y dref hon a llafrwyn yn yr hen amseroedd, ac oddiar hyn gall yr enw darddu o *Bello Marisco* yn hytrach nag o Biwmaris.

BON Y DON sydd enw y bobl gyffredin ar 'Gastell Aeloedd Frenin,' ger Culfor Menai, ac oddeutu 300 llath islaw Tramwyfa Moelydon. Aeloedd oedd frenin Dulyn, a sefydliadau'n Ngogledd Cymru, a merch iddo oedd mam Gruffydd ab Cynan. Erys gweddillion o'r castell hwn.

BONTIC: golyga'r enw dŷ annedd wedi ei godi ar demigyn neu fymryn o le tyniadol oddiar bont neillduol a wasanaetha'r lluaws.

BORTHWEN, (Y) ger Caergybi, a elwid felly ar gyfrif y beisdonau gwynion a dyf ar y glanau. Ereill a'i henwa ar Gwenfaen Santes.

BRAINT: sydd dreflan yn dwyn enw Braint Hir, Arglwydd Is-Dulas, a phen-cadfridog Anarawd ab Rhodri Fawr, tywysog Aberffraw. Yr oedd yn un o bymtheg llwyth Gwynedd, ac y mae rhai o hen deuluoedd yn swyddi Dinbych a Fflint yn parhau i olrhain eu tarddiad o hono.

BRIDIN: ond nid cywir y llythyreniad o hono fel hyn, canys amser a phobl sy'n gyfrifol am ei wall hwn, ond cawn fod "Maen Brudyn," yn yr un wlad ag y mae'r enw uchod yn ddigon dilwgr i daflu goleuni digonol arno ei hun a'i frawd-enw. Maen y Serydd, sef Brudyn, *The Astronomer's Stone*, ydyw, ac nid "Bridin." Fel yna y gwelwn fod gryn berthynas rhwng y gair "Brudyn" a'r wedd uchod a Brudwyr yr Ysgrythyrau, oblegid cawn y Brudyn yn myned at swynyddiaeth trwy weinidogaeth y sêr, a byddai'r Brudyn yn gwneyd defnydd o'r lle uchod a'r Maen yn eu cysylltiad a'r tir a'r môr. Cawn fod seryddiaeth yn un o adranau pwysicaf yn efrydiaeth yr hen Dderwyddon, a'r lloer oedd y corph nefol a dynodd eu sylw gyntaf, cyfrifant eu hamser oddiwrthi, wrth y nos, ac nid wrth y dydd. Chwiliasant allan ei bod yn myned trwy ei chyfnewidiadau yn mhen deg-ar-hugain o nosweithiau, pa gyfrif a alwent yn fis, a deuddeg o'r cyfrif hwn yn flwyddyn. Cawsant allan hefyd ddylanwad y lleuad ar drai a llanw y môr, ac ymddengys i mi mai arsyllfa arbenig ydoedd hon i'r Derwydd ymchwilgar i fyned i mewn i ddirgeledigaethau ac effeithiau, fel ag y byddai i'w lafur a'i ymchwil droi allan yn gyfoeth i gymdeithas gyfyng. Wedi hyn, bu i'w holafiaid godi dinas o fri yma, gydag adeiladu amddiffynfa Gymreig, yr hon a fu'n dwyn perthynas ymdrechol a'r Castell a saif ychydig bellder yn ddwyreiniol oddiwrthi.

BRONDDAL: mae y lle hwn yn cymeryd ei enw am yr ymgyrch pybyr a milain a fu rhwng y Gwyddylwyr a'r Paganiaid Duon. Lladdwyd llawer a bu i eraill gael eu dal a'u gwneyd yn gaethion trwy gosbau amrywiol.

BRWYNOG: h.y Gofidiog, neu fangre poen, trallod &c., ac felly'n enw'n tarddu o gymeriad ei flynyddau cyntaf, oblegid cadau amrywiol y cylchoedd.

BRYNIAU DUON: a goffha am ysgarmesoedd a fu cydrhwng hen Gymry Llangoed ag estroniaid o'r oesoedd gynt, a'r cyfarfyddiadau mynych hyny yn dwyn cyffrawd a chyfnodau tywyllion ar fryn a maes.

BRYN-POETH: lle yn yr un gymdogaeth ac o'r un tras ac hanes.

BRYN-YR-ELLYLL: Yn nyddiau blinion ein hen dadau a gormeswyr estronol, pan agorai'r diafol holl ddorau uffern er gwneyd ymosodiadau trwy ryfel, gofynol fyddai i'r rhai a garai heddwch amddiffyn eu hunain a'u heiddo ac enwi eu mangreoedd ag helyntion eu dydd megis ag y'u ceir yn yr enw hwn ac eraill.

BRYNGWYN: yn fwy priodol Breingwyn *(Royal Tribunal).* Yr oedd y Bryngwyn yn un o fanau hynotaf y Derwyddon, canys ceid iddynt eu gorsedd farnol yma, ac yma y dringai'r Archdderwydd yn ei wisgoedd swyddogol ardderchog i gyhoeddi ei luaws ddeddfau gwahanol ar bobl ei ofal, a byddai i'r cyfreithiau hyny, gan mor fanwl oeddynt, yn Dderwyddol a gwladol gael eu derbyn a'u cadw gyda'r gofal goreu, heb hyny byddai i'r troseddwr golli pob rhagorfraint gan gymdeithas a'r Urdd, a syrthio dan rhyw ysgymundod, yr hyn a ystyrid yn un o'r cospau trymaf. Safai y lle hwn o fewn cyrhaedd chwareu-fwrdd y Tair Gradd o Dderwyddon. Eisteddfod gyflawn o Dderwyddon — Ofyddion a Beirdd, fel ag y coffha eu hamrywiol orsafau yn y fangre hon hyd heddyw. Oddeutu'r flwyddyn 1719, darganfyddwyd yn Mryngwyn, mewn crûg o gerrig, mewn modd damweiniol, fâth pres *(bronze coin),* a llun Crist Iesu ar y naill wyneb, yn gymhwys megis yr adroddir gan Publius Lentulus i Senedd Rhufain, ac ar y wyneb arall yr ysgrifen hon yn Hebraeg, "Hwn yw Iesu Grist y Cyfryngwr."

BRYN BROCHAN: a elwid ar enw Brychan Brycheiniog, yr hwn a flodeuai cyn y flwyddyn 450 o.c.

BRYN Y BEDDAU: lleoedd yr huna yr arwyr Derwyddol hyny a farwolaethwyd ar "Gaer-orwaed," pan oeddynt mewn gwrthdarawiad pybyr a'r Cadflaenor Rhufeinig Suctonius Paulinus, ar Faes hir-gâd, wedi croesi ohono Borth-yr-ysgraffau.

BRYN FENDIGAID: ydoedd lanerch benodedig a chysegredig yn adeg Tywysogion Aberffraw, er dwyn oddiamgylch y gwaith anymunol o ddienyddio drwg-weithredwyr, medd hanes a thraddodiad gwlad, ac at hyn cafwyd wrth gloddio yma rai blynyddau yn ol gasgliad o esgyrn dynol, o faintioli anghyffredin.

BRYN LLEWELYN: a alwyd felly, medd traddodiadau yr ardal, am mai oddiyna yr arferai y Tywysog Llewelyn godi ei luman *(baner)*, yr arwydd o wahoddiad ar benllywydd y fyddin, yr hwn a breswyliai yn Nhrefeilir. pan fyddai arno eisieu iddo ddyfod i'r Llys, i gynal ymgynghoriad.

BRYNMINCEG: lle yn Llandegfan yn coffhau am ymdrech law-law rhyw aelodau o'r fyddin a'u gilydd, a phan fethodd hyny i'r ymladd fyned rhagddo trwy wasanaeth dwylaw a danedd.

BRYNGOLAU: a elwid fel hyn heddyw yn hytrach na 'Bangoleu' neu 'Bengole,' eu hen enwau gynt. Yn y flwyddyn 872 y bu waith Bryngolau, yn Mon, lle gorfu Rhodri a'r Cymry ar y Paganiaid Duon, mewn brwydr galed. Ystyr yr enw yw Uchelfa Goleuni, a hynny yn ddiau ar gyfrif buddugoliaeth y Monwysion y tro hwn.

BRYNLLWYD: yn hytrach Bryn-llwyd sydd balasdy ger Porthamel. Gwisga nodau henaint a chymer ei enw oddiar fryncyn llwydaidd a thylawd.

BRYN GWALCIAU: bryn yn golygu codiad gelltydd o gyfeiriadau gwahanol, ac yna'n enw ar dy perthynol iddo.

BRYN-RHWYF: yn Llanfaethlu a olyga uchelgais estron trwy gâd ar y brodorion.

BRYNGO: yn hytrach Brynco ger Llanfair P.G. ag sy'n coffhau rhyw anghydwelediad o bwys neillduol cydrhwng pleidiau ar faes, neu fryn pan oedd eiddo a bywyd mewn perygl. Ystyr arall ar Frynco yw tir rhonciog ac afrywiog.

BRYNCOCH: lle gerllaw i'r uchod, ac yn dwyn enw Owain Goch, brawd Llewelyn ab Gruffydd.

BRYNCOCH: sy'n enw cyffelyb; ac yn cario enw Lucci

Goch, aeres ar hanerau yn nhreflan Gwalchmai, "Gafal Llewelyn Gam," am yr hon y talai 3s. 8c. yn flynyddol, 10c am ei rhyddfreiniad i'r tywysog.

BRYNENGAN: a ddwg enw Einion fab Gwalchmai fab Meilyr, o Drefeilyr, tywysog dihafal ac awenydd clodus.

BRYN-COLMAN: a gymer ei enw oddiwrth Faeslywydd Gwyddelig. Mae Llech Golman a Ffos Golman o'r un ystyron.

BRYNSIENCYN: sydd enw ar bentref poblog, ac yn dwyn enw rhyw Siencyn — cymeriad o nôd, yn ddiau, dichon mai ef a roddes ei enw ar Hendresiencyn.

BRYN AERFA: a elwid heddyw Bryneira. Y priodol enw yw Brynylladdfa pa un a gofflha am gâd waedlyd a fu rhwng hen Gymry amddiffynfa Dinas y Graig (Llanfair P.G.) a'r Rhufeiniaid, pan laniai'r estroniaid hyn tros y Fenai yn Mhorthamel.

BRYN DONA: sydd enw yn deilliaw oddiwrtb Sant Dona ab Selyf ab Cynan ab Garwyn ab Brochwel Ysgythrog. Bu gan y Sant hwn gell grefyddol ar lan y môr, i'r lle yr ymgynullai ychydig ddisgyblion i'w hyfforddi mewn cred a bedydd. Un MS a eilw y lle yn "Dena y Crafgoed" yn Mon, a gelwir y llwmdir yno heddyw'n "Mynydd y Crafgoed."

BRYNCASTELL: ydoedd rag-orsaf i amddiffynfa fawr Dinsylwy, pan oedd hwnw yn bencadlys i'r Rhufeiniaid. Bu brwydro celyd o'r Bryn hwn, ar draws mynydd y Wern ac oddiyno yn nghyfeiriad yr eglwys &c.

BRYNGLAS: h.y. Bryn-llas, gan olygu felly fryn y rhai a laddwyd, ac nid rhyfedd hyn yma, gan fod y darn hwn o'r wlad yn dwyn cynifer o fanau o'r cymeriad enwol hwn.

BRYNCOGEL: neu yn hytrach Bryncogail, gan awgrymu fel hyn am ffonodio neu bastynu rhyw bersonau mewn anghydwelediad a'u gilydd, yn nghyfnod "Treched treisied, gwanaf gwaedded."

Bryncelli: h.y. Ucheldir Duw, mangre neillduol o eiddo'r hen Dderwyddon i ddal cymundeb a'r byd tragwyddol, a lle digon cysegredig i leoli cromlech (awgrymlech ?) yma. Bryn Celi yw'r enw cywir.

Bryn Gefa: yr iawn enw yw Bryncoffa—am ymosodiad neillduol ar faes cydrhwng personau mewn achosion cyffredin bywyd. Tebygol mai anghydwelediad cydrhwng Cynan a Howel meibion Rhodri Molwynog, parthed pa un cymhwysaf i deyrnasu ar Ogledd Cymru ydoedd, ac y mae ar y bryncyn hwn y bu'r ymrysonfa. Mynai Howel, yr ieuengaf, Ynys Mon, fel darn o'i dreftadaeth, ond Cynan a wrthodai ei rhoddi iddo ar unrhyw delerau, a'r canlyniad ydoedd iddynt barotoi am y cadfaes, er ceisio penderfynu pethau yn well yno. Wele dystiolaeth y "Llyfr Du," "Oed Crist, 810, y duodd y lleuad, dydd Nadolig, ag y llosges Mynyw, ac y bu varwolaeth ysgrybl drwy Gymru oll; a'r vlwyddyn hono y bu varw Owain a Meredydd, ac y bu ymladd Hywel a Chynan, ac y gorfyg Hywel Ynys Von, yr un vlwyddyn y llosces Diganog gan dân a mellt. Oed Crist 815, y bu daranau mawr, a mellt yn llosgi llawer, ac a bu varw Goronwy ab Rhun, ac a llas Gruffydd ab Cynen ab Cadell Deirllig o dwyll Elisau, ac gorfu Hywel o Ynys Von, a Chynan i vrawd, ac a'i deholes ef a'i lu. Oed Crist, 817, y deholed Hywel i Vanaw, ac a bu varw Cynan Dindaethwy, Brenin Gwynedd, ac y dyfethwyd y Saeson Ynysoedd Eryri, ac a dynant Ryvoniogi ar y Cymru."

Brynach: a gymer ei enw oddiwrth Brynach Wyddel, yr hwn a elwid mewn cofion eraill yn Eurnach Wyddel, ac ystyrir ei fod yn oesi a Macsen Wledig, pa un a gollodd ei fywyd yn 388. Fel hyn y dywedir am yr ymladd, "Eurnach Hen a fu yn ymladd gledd yn nghledd ag Owain Vinddu ap Macsen Wledig yn Ninas Ffarăon, ac efe a laddodd Owain, Owain a laddodd ynteu. Ni wyddys pa un ai mab ynte ŵyr iddo oedd Serigi, os y naill neu'r llall, milwria yn erbyn amseriad yr ymladdiad a nodir. Yn hanes Brynach Wyddel, mewn ymchwil o'i eiddo a Meirionydd, dywedir i'r ddau hyn ymladd am "Bendefigaeth Gwynedd, nid amgen na Maw a Manaw a Mon ac Arfon, a'r Cantref ar naill a laddes y llall, ac yn ninas Ffaräon y bu hyny, a'r gwaed ar y Main hyd yr awr hon."

BRYN CLYNI: y ffurf gyntaf o enwi Bryncelynin. Ceid i Helig Foel fab o'r enw hwn.

BRYN CYDFAEL: sy'n debygol yn enw personol, ac yn Gymreigiaeth o'r Lladin.

BRYN LLUDD: a goffha hen enw Cymreig, Llundain, "Caer Ludd."

BRYN CIAN: Mae hanes yn son am fardd a rhyfelwr o'r enw Cian, o fewn y 6ed ganrif, a St. Cian a gysegrodd Llangian yn Lleyn, ond i ba un o'r personau hyn y perthyna'r Bryn a enwyd, ni gellid penderfynu.

BRYN Y STORMYDD: Man noethlwm ac ystormus ryfeddol ar fynwes Mynydd y Twrf, Caergybi.

BRYN BYDDIN: lle yn coffau y bwriad o frwydro yn Llandrygarn. Yr oedd dwy fyddin i gyd-gyfarfod, un o gyfeiriad Llanerchymedd a'r llall o gyfeiriad Cefnithgroen, ond yn ffwdanus bu i un gyrhaedd copa y bryn o flaen y llall fel y cadd y naill ei gyru yn ol, a cholli y frwydr, a galwyd coryn y bryn ar yr enw uchod, a'r maes yr enciliwyd iddo'n "Gae'r coll."

BRYN GWYDDON: h.y. Moel yr Athronydd—un o Rabbiaid y Derwyddon. Gwasgerid dysg yma mewn modd cyfriniol.

BRYNGWYDRYN: h.y. Gwydd-drain. Weum spineset nibis insigniter circumspectum ect antumas Rowlandus—or it may probably be derived from Gwyddfryn, a conspicuous eminence. Fel hyn y tybia y Parch H. Rowlands, awdwr y *Mona Antiqua*, mai Bryncoediog neu Fryn Gwybodaeth yw ystyr iawn ei enw cyffredin. Tra anhawdd yw hitio'n iawn ystyr yr enw uchod allan, ac y mae aml ysgrifenydd wedi bod uwch ei ben ac yn ceisio ei ddadrys, a phosibl ydyw yr erys ei wir ystyr o'r golwg. Ystyrir i lanau'r Fenai fod yn lanerch o ymdrechfa cydrhwng y brenin Arthur a'r hen Dderwyddon, fel ag y rhoddir ar ddeall yn y "Rhamant Sangreal," a chynwysiad yr unrhyw parthed yr enw uchod o eiddo'r Parch. J. Lloyd, Ficer Caerwys, tad y ddysgedig Angharad Llwyd, a ddyfynwn yma yn yr iaith yr ysgrifenwyd hwy air am air, "Respecting the Sangreal alluded to, it has been ingeniously conjectured by a learned Welsh antiquarian, that from a comparison of circumstances and names of places, given it in the "Romance of Sangreal," that the borders of the Menai were the scenes of contest between King Arthur and the Druids. What the Sangreal was in itsel has been much doubted. It the romanc it is described as a sort of a cup. Mr Peter Roberts, author of "Cambrian Popular Antiquities" and other works has given in "Collectance Camb," Vol. I. p. 309, the following clever conjectures concerning the Sangreal, which he always maintained, was the identical "Santo Cantino" carried to Paris by Bonaparte from Florence, a celebrated cup of peculiar beauty, of a composition probably glass resembling an emerald." Tardda "grael" o "*gradale*" gair Ffrancaidd medd y "Speculum Historicum," o Vinecentius, yr hyn sy'n golygu dysgl fechan. Ond a oedd yma'n nghadw gwpan ddwyfoliaeth hen grefyddwyr hybarchus yn yr ynys yn aros? Mae cwpanau o'r cymeriad hwn ar gael eto, y maent o'r hynafiaeth mwyaf, a beth wyddys nad oedd defodaeth a dewiniaeth pethau pellenig wedi agor drws i'r gwpan hon a'i defion ddyfod trosodd i Fon i fod yn un o'r erthyclau mwyaf cysegredig yn ngwasanaeth Derwyddiaeth. Creda haneswyr fod y *Sancreal* yn gyfansoddedig o wydr tebyg i Smaragdus, ac os ydoedd yn gwpan dduwinyddol y buasai o ganlyniad fod yn feddianol ar un o'r cyfryw yn gaffaeliad mwyaf dyddorol a hapus, ac yn mhellach, ped enillid hi trwy fuddugoliaeth, y buasai hyn yn troi allan yn gôf-anrhydedd o du y Cristionogion er i'r Derwyddon brofi eu colled trwy hyny. Diau fod llestr o'r nôd hwn yn meddu mangre deilwng i'w chadw, a hyny'n dra boreu, ac y mae ein dychymyg yn tybio iddo gael lle diogel yn y darn hwn o Fon, yn gymaint felly ag iddo roddi ei enw'n anilëadwy ar fan ei gadwriaeth, a llawer o fri ar yr urdd Dderwyddol. Efelychai'r gwpan-dê y *Sancreal* a dewiniaeth eto mewn llawer lle, fel nad yw defodaeth y Derwydd ddim wedi trengu mewn rhyw ffurf mewn egwyddor, er fod Derwyddiaeth a'i Sancreal Gwydryn wedi hen fyned ar goll. Trewydryn ydoedd ar y cyntaf, a dichon yn hawdd fod y lle yn mherchenogaeth un enwog o'r bobl o'r enw Gwydryn.

BRYN CYRPH: a elwid fel hyn am gladdu arwyr marwol Rhos y gâd, ger Llanfair P.G. pan wrth-safasant y Rhufeinwyr mewn câd waedlyd a cholli bywydau lawer, o'r ddeutu, pan geisiai'r estroniaid enill amddiffynfa Craig y Ddinas oddiar y brodorion. Sywidw Paulin, ys galwai awdwr "Drych y Prif Oesoedd," Suetonius Paulinus oedd y Pendragon Rhufeinaidd yn yr ymgyrch beiddgar hwn.

BRYN CROGI: lle i ddienyddio troseddwyr gwlad Mon yn nglyn a hen garchardy Bodychain, ac erys darnau o hono hyd heddyw.

BRYN'RERYR: sydd cyn hyned a'r goresgyniad Rhufeinig, a'r Fon, o dan Julius Agricola (Iwl Grigyll.) Pan esgynodd y Pendragon hwn a'i fyddinoedd ran neillduol o blwyf Llansadwrn, a choffheir hyny a'r enw Penescyn, gosododd adran eryrol o'r llengoedd yn y lle a enwir genym, tra yr oedd y Pencadlys Rhufeinig yn sefyll ychydig bellter uwchlaw y ddau "Fryn 'reryrod."

BRYN Y BRYTHON: Yr oedd yn nghyfeiriad y man y mae'r felin ddwfr uwchlaw Beaumaris, le o'r enw "Bon-over," pa un a elwid wedi hyn yn "Bryn y Brython," gan rhyw Gymro o nod, yr hwn enw a lynodd wrtho yn ddilynol. Brynybrython, ynte, a olyga ucheldir i lwyth o'r hen Gymry, neu orfangre i ryw gadwyr Cymreig o fri neillduol.

BRYN MAELGWYN: sydd enw ar fryncyn yn nghyfeiriad y môr o eglwys Llanfaelog, a lle y dywed traddodiad i Faelgwyn Gwynedd fod mewn gwrthdarawiad ymosodol ag estroniaid a laniasant o'r rhai o'r pyrth morawl gerllaw.

BRYN DU: sy'n coffau'r duwch pruddhaol hwnw ar a berthyn i gad a choll bywydau. Teifl yr enw Bryn Maelgwyn gerllaw rhyw awgrym am wrthdarawiad felly a dichon fod y

BRYN DDU yn tybio rhywbeth tebyg, neu ynte, Du, yr hyn sy'n toi, gorchuddio, fel agwedd drymaidd y tir oddiamgylch.

BRYNGWRAN: a gymer ei enw, medd ysgrifenydd diweddar, oddiwrth rhyw fath o adar a elwid gwyrain *(barnacles)*. Guto'r Glyn a ddywed—

"Adar gwâr ydyw'r Gwyrain
A dŷf o'r coed a'r dwfr cain."

Ond gwell dehongliad, feddyliaf, fyddai golygu'r bryn ar y tu dwyreiniol i'r pentref a saif ar godiad, fel yn cwranu (ffinio) ar yr unrhyw, yn hytrach nac ystumio gwran yn gwyrain, ac na gwneyd adar dychymygol i enwi'r lle. Creda rhai fod Gwran yn enw personol.

BRYN GWALLON: h.y. Bryn Cadwallon. Ceir y bryn hynod hwn mewn mangre y mae gweddillion hen wylfa yn haner cantryll yn aros hyd heddyw, ac er y tybia rhai ysgrifenwyr i'r lle gymeryd ei enw oddiwrth y rhyfelwr enwog Caswallon, eto dylid ystyried fod y lle yn sefyll ger gweithfeydd allanol yr amddiffynfa a enwyd uchod.

Rhedai ffordd dan-ddaearol o honi i'r môr, canys dengys yr amrywiol dyllau a geir, trwy i'r ddaear syrthio, fod y dramwyfa yn llinell gelfyddydol ac yn amddiffynfa cyn gwneyd ei chyfeiriadau am fôr y Werddon a Chulfor Menai, ac ar gyfer yr ymraniad saif "Bryn Gwallon," a phosibl yw mai Bryn-gwy-allan yw yr iawn enw, a'r ystyr ydyw, Bryn tramwyfäau trwy ddwfr. Yr ystyr a dderbyniwn oreu ar gyfrif cymeriad y filwrfa a'i chysylltiadau allanol amrywiol.

BRYN YR HEN BOBL: crug cywrain a henafol yn nghoed Llwyn y Moel, yn mha un y ceid carnedd, ac yn hon yr arferai brodorion Derwyddol Mon gladdu eu hen bobl, pa rai hefyd a ddanfonid yma gan henafgwyr a galar cyhoedd.

BRYN LLEWELYN: ger Amlwch. A alwyd fel hyn oblegid perthynas y ffordd oedd wedi ei gwneyd o "Ddinas Cynfor," i'r Aberffraw, y cyfnod y preswyliai y tywysog Llewelyn yn y dref hono. Safai tŵr ar y bryn uchod, lle y byddai gwyliedyddion sefydlog ddydd a nos.

BRYNIAU DUON: a goffa am wersylliad neu ysgarmesiad y Llu Du a'r brodorion.

BURWEN, (Y) h.y. Bu-ur-wen: Bu—bod; ur—goruchel, a wen—gwyndra, neu ddisgleirdeb y llanerch wyw a chrin, yn nghyda'r beisdonau gwynion y môr islaw.

BWRDD ARTHUR: Ar gyfrif gwrhydri dihafal Arthur Frenin fel rhyfelwr yn darostwng cenhedloedd ac mewn ymdrech didor a'r Saeson er ceisio cadw ei genedl a'i wlad rhag darostyngiad y cerddodd ei glod wedi ei farw tros y wyneb y byd, ac y mae y gorchestion a briodolir iddo tros wyneb Cymru mewn cyflawni gweithredoedd anhygoel yn anwyl, ac yn mhlith yr oll wele "Fwrdd" iddo yn Ninas Cynfor yn mha le, am ganrifoedd, y dathlwyd ei barch a'i fri mewn ystyr rhyfelgar gan y Monwysion, yn ogymaint felly a chan Farchogion y "Ford Gron."

BWLAN: : a olyga drigle ar lecyn crwn. Gwrthrych dychrynllyd ar gyrchle neillduol, neu yn ol un awdwr arall mangre gysylltiadel a chysegredigrwydd "Croes Wladys," a safai gerllaw i'r ffermdy hwn, yn yr oesau gynt.

BWLCH COCH: yn Llangeinwen. Cymer y Bwlch hwn ei gyfenw coch oddiwrth ymosodiad beiddgar Serigi Wyddel ar frodorion y cylchoedd hyn, mewn coll gwaed a bywydau. Lladdwyd y penaeth Gwyddelig yma gan Caswallon Law-Hir, a dywedir ei gladdu yn y lle hwn.

BWLCH CORFFA: sydd le yn Llanddona, ac yn coffau am ysgarmesoedd y brodorion a'u gelynion yn y blynyddoedd blinion hyny pan hynodwyd gwyneb y plwyf hwn ag enwau arwyddocaol ereill o dywallt gwaed.

BWLCH Y FEN: yn gywirach Bwlch-y-fan.

BWLCYN: crynder cydgasgliadol a hyny mewn bwlch, yr un a balc—bryncyn.

BWLFFRIN: neu'n hytrach Bwlchffri, a olyga lanerch gron ddymunol, ac un yn ffinio ar gorsdir—un ar safle gron ddibynol.

CADFA: dernyn o dir gwastad, bryd arall, cadfaes.

CADAIR YR ARCHESGOB: a geir gerllaw y Garreg y safai Baldwyn yr Archesgob, ac un yr eisteddai ar ol ei lafur o geisio perswadio rhywrai o'i wrandawyr i godi'r croes-gad a myned i ymladd y Mahometaniaid.

CADMARTH: h.y. Parth neu Pwynt y Gad, a'r lle hwn sy'n Ngherryg Ceinwen. Mae'r lle yn golygu'r ymdrechfa galed a fu rhwng yr ardalwyr (a chad waedlyd), a Serigi y Gwyddel a'i lu, canys yma mewn ymosodiad cyffelyb y cwympwyd y câdlywydd hwn ac y claddwyd ef.

CADNANT: h.y. Nant y Gad. Saif caerfa hynod Dinas y Nant ar fryn uchaf Llandysilio a mesura oddeutu dwy erw o dir. Deil hon gysylltiadau rhyfeddol mewn ystyr rhyfelgar ag Ynys Mon.

CADOWTA: man ger Rhyd Wyn, ac yn coffau fel dernyn o dir perthynol i Lywarch ab Bran. Y priodol enw yw Gwely Cadwgan.

CADAIR AIDAN: hen anedd-dy ger Brynsiencyn, yn yr hwn y trigai St. Idan, neu Aidan, Sant Gwarcheidiol Eglwys Llanidan.

CAE COCH: a olyga dywallt gwaed drwy ysgarmes cyd-rhwng y Monwysion a'r Gwyddyl Fficthi.

CAE COCH: a elwid fel hyn am i'r cae hwn gael ei gochi a gwaed y Monwysion hyny a wrthsafant, trwy ymgyrch feiddgar, ormesiadau y senedd tuag at y brenin a hwy eu hunain, yn y flwyddyn 1648.

CAE OER WAEDD: 'Cae oer waed,' medd ysgrif arall, os yr enw cyntaf sydd gywir, gellid meddwl mai ar y maes hwn yr arferai'r Rhufeiniaid udganu eu hudgyrn, er gwahodd eu byddinoedd at eu gilydd, wedi iddynt groesi Culfor Menai, ar bont o fadau, yn ymyl Porthamel, o dan arweiniad Suetonius Paulinus, ond os yr ail, gellid synied am gyfarfyddiad y byddinoedd, y dinystr ofnadwy a ganlynodd, a'r coll bywydau dirfawr a fu ar "Faes-hir-gad," ac a osodwyd allan a'r enw arwyddocaol o "Gaer oer waed."

CAE-TWR: ond yn gywirach 'Cae'r Twr,' ac hefyd Caer twr Cybi ydoedd hen amddiffynfa Rhufeinig, o fewn tair milltir i'r dref. Saif ar ochr mynydd Twr am ba achos y cymer ei enw hwn.

CAE CNYCIOG, yw man gorchuddedig a man fryniau. Cnyciog o'r gair cnwc a'r naill a'r llall o'r Wyddelig cnocc, neu cnoc, ac yn golygu bryn.

CAEFAI: Cae Fair.

CAE IOCYN: Cae Sion, neu *Jacks Field.*

CAE MAEN GWYN BACH: lle arall fel Maen a Bethel yr hen Dderwydd gynt.

CAE MANACH: Cae Mynach, ger Llanfechell.

CAE ENGAN: ger Caergybi, ydoedd gynt yn perthyn i dreftadaeth Eingion, neu Einion Frenin ab Owain

Danwyn, teyrn ar ran o Leyn, sefydlydd Mynachdy yn Mhenmon, a Choleg yn Enlli yn y 6ed cant.

CAE IOR: lle yn mhlwyf Rhoscolyn, yn coffau am ymweliad un o lywyddion dinas Rhufain, pryd y ceid y fan hon yn orsaf bwysig iddynt mewn trosglwyddo milwyr a chartrefu.

CAE SAIS: maes yw hwn ger Caergybi, a goffha am ymgiprys cydrhwng Sais a Chymro yn ystod cadau aml Mon, yn yr oesau gynt.

CAE SERI: lle rhwng Caergybi a'i Mynydd, ac yn coffau am ymweliad neu breswyliad Serigi Wyddel, pa un a arweiniodd lu o Albanwyr Gwyddelig trosodd i Fon, ac a orchfygodd yr ynyswyr, a chymerasant feddiant o'r wlad, ond pan glywodd Einion Urdd am yr anffawd hon, anfonodd ei fab Caswallon Law Hir, heb oedi i waredu'r ynys o'u dwylaw Cynullodd lu mawr a gwnaeth ymosodiad effeithiol arnynt, a lladdodd Serigi, a ffodd y gweddill i'w llynges a throsodd i'r Iwerddon. Dichon mai gerllaw y lle uchod y bu'r ymosodiad gorphenol hwn. Creda eraill mae Cae Sheriff neu Sirydd yw'r priodol enw.

CAE LLYWARCH: sydd enw ar anedd-dy yn Mhenrhosfaelwy, ger Caergybi. Perthynai gynt i dreftadaeth Llywarch ab Bran. Efe ydoedd benaeth o'r pymtheg llwyth yn amser Owain Gwynedd, ac yr oedd yn frawdyn-nghyfraith i'r tywysog clodus hwnw am fod eu gwragedd yn ferched i Grono ab Owain ab Edwyn, Arglwydd Tegeingl.

CAE Y FONWENT: yn Llanidan, a olyga'r lle y claddwyd gweddillion marwol y dewrion hyny a gymerasant blaid Owain Glyndwr a'r Du o Erddreiniog, er amddiffyn y darn hwn o Fon yn erbyn traha y Saeson.

CAE Y SMACHOD: sydd le gerllaw i'r uchod, ac yn tybio rhyw ymrwymau personau i'w gilydd mewn rhyw gyffrawd neillduol.

CAE Y GROES: yn Mhenmon, ac a elwid fel hyn, am y ceid ar fan uchaf yr hwn groes yn sefyll, paladr a throed yr hon oeddynt i'w cael yn y plwyf rai blynyddau yn ol at ddybenion amaethyddol.

CAEAU MAIR: sydd uwchlaw Beaumaris, ac a gymer eu henwau oddiwrth rhyw fynachesau o gyfnod Pabyddol pell yn ol, ond gan gofio ceir Capel Mair yn y dref eto, a hwn, fe ddichon, y deil y 'Caeau' hyn rhyw gysylltiad neu gilydd.

CAEAU FAIR: uwchlaw Bodedeyrn, sydd le ag ystyr ei enw o'r un gyfathrach a'r 'Caeau' uchod.

CAEAU PRYDYDDION: sydd feusydd yn Llangwyllog, yn coffhau gorsafau hybarch aelodau o'r ail ddosbarth o'r urdd Dderwyddol.

CAFNAN: a olyga anedd-dy teg a chostfawr yn ymlechu mewn ceufaes a nant, ac felly yr enw'n llawn a fyddai Cafnant.

CAMFAES: sydd enw ar gae yn Llanddona, ar gyfrif ei anffurf, ac ar ba un yn yr hen amserau y cynhelid Gwylmabsantau.

CAER ARTHWY: Caer—Amddiffynfa, neu dref gaerog; arthwy neu athrwy, sef *ath*, fel hen air yn golygu gorphwys, neu dreiddio trwy, gyda phobl y lle ac estroniaid mewn mangre gadarn ymosodol gerllaw dyfroedd Culfor Menai, ac wele enw tra henafol Biwmaris.

CAE'R HEN FYNWENT: a elwid hefyd Caerhos, yn Llanddaniel, ac a enwid felly am y byddai'r hen dadau yn arfer claddu eu meirwon yma, yn hytrach nag yn Nghapel Cadwaladr a safai gerllaw iddo.

CAE'R G'LAW: tybir i ymweliad dyeithriol mathau o'r adar a elwid gwylawg (*guillemots*) roddi'r enw i'r ffermdy hwn ger Gwalchmai.

CAER LLECHAU: ger Caergybi a'r Dwyran a goffant am rhyw fath o feini cysegredig, ar neu oddiwrth ba rai y dysgai'r Derwydd ei gyfriniion i'w amlddduwiau.

Cae'r Ddwy neu Cae'r Ddwyr: ydyw hen enwau Caergybi mewn ysgrif-lyfrau prinion, a'r enw cyntaf yn golygu amddiffynfa Duw. Dwy—tarddiad, achosiad, &c. Ddwyf—y bod, yr hanfodedig &c. Ddwyfog—o anian duwiol. Dwyfol—dwywol, duwiol, &c., ac, felly yn y gair Dyfrdwy neu Dyfrdonwy, sef dwfr yr achosydd, neu yr achosiad sanctaidd cyntefig, a cheir manau eraill o'r un enw ac ystyr. Ceir amryw ddamcaniaethau eraill o barthed yr ystyr yn nglyn a'r lle, megis ei fod yn deilliaw oddiwrth fod cynifer a phump o addoldai i wasanaeth Dwy, neu Dduw yn y plwyf. Am y ffurf o Caer-Ddwyr, fel y ceir mewn hen MSS, credir ei fod yn golygu Caer *(fortress)*, ond eraill a gredant fod dwyr—y bore, neu wawriad goleuni yn tybio toriad goleu ysbrydol ar y fro.

Cae'r Allor: h.y. Cysegr-faes y Derwyddon gynt; a lle byddis yn dwyn ebyrth amrywiol i'r tadolion dduwiau.

Caera: neu Caerfan ydoedd orsaf i osgordd wyliedyddol mynachod, y Monachdy a'r *Nunnery*.

Caer drudan: yr un a Bod-drudan — gorsaf aelod swyddogol o'r Urdd Dderwyddol, ond wedi hyny gwnaed hi yn ddinas i gad ymgyrch.

Cae'r Beddau: saif y lle hwn ger Tal-y-foel, a choffa am feddau y gwroniaid hyny a gollasant eu bywydau wrth amddiffyn eu gwlad o dan Owen Gwynedd, mewn gwrthdarawiad a'r estroniaid tramoraidd a ddanfonodd Harri II i Fon, drwy gad waedlyd Talyfoel yn y flwyddyn 1157.

Cae'r ceriach: a olyga faes gwrthymbil, crefu neu erfyn—gwaith blin yr hen Fonwysion a'r giwed ffyrnig y Gwyddyl Ffichti.

Carreg y llwyn: yw Carreg — cyn-llwyn o'r un cymeriad.

Caer llechwen: sy'n gam-enw ar Gae llech ceinwen, ac yn dwyn coffhad am Santes Ceinwen, un o ferched Brychan Brycheiniog.

CAE'R ELEN: ffermdy ger Cae'rgeiliog, ac a fu unwaith yn amddiffynfa Rhufeinig. Os Caer-elan a olygir, rhagdybir amddiffynfa yn mherfedd y wlad.

CAE'R GOLL: Nid ellid penderfynu i ba genedl y perthynai'r amddiffynfa hon, ond ymddengys oddiwrth ei henw i'w meddianydd gael colled drwyddi, rywfodd.

CARREG Y FRAN: lle ag y bu rhyw gysylltiad gynt rhyngddo a Bran ab Llywarch, o Blas y Brain.

CARNAU: yn Llanfihangel-yn-nhywyn, ac a alwyd yn ffyddlawn felly oddiwrth garneddau derwyddol a erys eto gerllaw.

CARREG YR ARCHDDIACON: a goffha am ymweliad yr Archesgob Baldwyn a Mon, pa un a bregethai Ryfeloedd y Groes, yn y flwyddyn 1188, ac Alexander, Archddiacon Bangor, a gyfieithai i'r bobl.

CARN: ger Llanidan, a elwid fel hyn am y ceid carnedd dderwyddol ar y tyddyn hwn.

CAERGYBI: meddyliai rhai awduron mai Cor Cybi ydyw'r enw gwreiddiol, a'r un enw a Ban Cor. I ategu y syniad hwn dywedir i Cybi fab Selyf (Solomon), Duc Cernyw, i ba un y cysegrwyd yr eglwys yma, wedi iddo deithio i Gaul am addysg, lle gwnaeth enw iddo ei hun fel dadleuydd a gwrthwynebydd i grefydd yr Ariaid, ddychwelyd i Fon, a sefydlu yn y lle hwn athrofa enwog i addysgu cant o efrydwyr, a hyny tua diwedd y bedwaredd ganrif. Ond y gred a dderbynir ydyw i'r lle gael ei enwi oddiwrth amddiffynfa, neu ddinas Cybi. Gwneid i fyny Gor St. Cybi a chymeriadau disglaer fel Tegfan ab Carcludwy (cyffesydd), Gwyddfarch ab Llewelyn o Drallwm (cymrawd); Mygnach ab Mydno, a Phadrig ab Alfryd ab Gronwy ab Gwydion ab Don, &c. Taer achwyniad awdwr y traethawd hwn trwy yr "Herald Gymraeg" ar anrhefn mynwent henafol yr eglwys hon a alwodd awdurdodau eglwysig y lle at eu dyledswydd o fynu cyfiawnder i feirwon y lle drwy bwrcasu rheiliau haiarn o bobtu'r llwybr. Gweler y drafodaeth yn *Nodion o Gaergybi.* Tudal. 87, argraffwyd yn y Bala, 1879.

CAERLEB: *(The moated entrenchment)*, ger Culfor Menai. Barnai awdwr y *Mona Antiqua*, mai yma y trigai'r Archdderwydd. Wedi hyny golyga amddiffynfa ar lanerch wleb ac agored. Creda eraill y gwelsant ddarn o enw M. Æmilins Lepidus y swyddog Rhufeinig yn nglyn a'r lle.

CAER IDRIS: yn Llanidan, ac a elwid weithiau Castell Idris, ac a saif ar goryn bryn Gwydryn, ac amddiffynfa Rufeinaidd unwaith, yn dwyn ystyr o gartrefle dysg, pa enw a ddaethai iddi yn adeg Derwyddiaeth.

CAIL ETI: lle ger Llanerchymedd, a golyga'r enw ddefaid-ty berthynol i etifeddiaeth.

CAINT: a olyga faes agored, cadfaes ac ymladdle, a hyn a gadarnheir yn ngweithiau Taliesin Ben Beirdd—

"Caint yn ysbyddawd uchgwirawd aflawen,
Caint rhag meibion Llyr-yn-ebr Henfelen,
Gwelais traist trydar, ac afar, ac angen;
Yd lethrynt lafnawr ar benawr dysgywed,
Caint rhag udd clodau yn nolau Hafren."

Er fod y llinellau yn dywyll i'r darllenydd, eto, gwel y cyfarwydd syniad y bardd am ystyr yr enw, er mai at le arall y cyfeiria.

CALIFORNIA: enw ar dafarndy oddiwrth wlad bell a thros for.

CARREG Y LLWYN: Lle arall yn Llangristiolus, yn dwyn enw y maen a'r llwyn tewfrig o eiddo'r hen gredinwyr.

CARREG RHYS: sydd le ar ffordd Rhoscolyn, ac a roddodd ei enw trwy lygriad i'r lle a enwid "Crecrist," hyd heddyw.

CARREG GWLADUS: ceir y lle hwn yn nghwmwd Menai a choffha enw merch i Brychan Brycheiniog, gwraig Gwynlliw Filwr, a mam Catwg Sant.

CARREG EURGAN: lle arall yn nghwmwd Menai a goffha enw Eurgain, ferch Maelgwyn Gwynedd, a gwraig Elidr Mwynfawr, o fewn y 6ed cant.

CARREG Y GAD: ger Amlwch a ddug ar gof rhyw frwydrau trychinebus rhwng y brodorion a gelynion estronol, mewn cyfnod pell yn ol. Gwaeth nag oferedd yw ceisio gwneyd Carreg y Gath o'r enw ystyrlawn hwn.

CAROG: un ystyr i'r enw yw cenllif neu lifeiriant, a golygir lle mewn nant, yn ngafael dwfr. Wele'n canlyn gyfieithiad Gwilym Salisbury o Ioan xviii. 1. "Gwedi i'r Iesu ddywedyd y geiriau hyn, efe a aeth allan, efe a'i ddisgyblion, dros garog Cedron," &c. A lle bynag y ceir lle o'r enw hwn dynodir ei gymeriad ag ychydig neu lawer o ddwfr.

CARWAD: a elwid oddiwrth Carwed Fawr, yr hwn oedd yn fawr ei fri yma yn y 12fed cant.

CARREG IAGO: "Craig Iago" dro arall, a ga'dd ei enw oddiwrth Iago Parri, sef enw cyffredin Giraldus de Barri, Cymro dysgedig a chanlynydd yr Archesgob Baldwyn, ac a bregethai Ryfeloedd y Groes i frodorion y lle hwn.

CAPEL CWYLLAWG: a saif yn weddillion ger talcen gorllewinol Eglwys blwyfol Llangwyllog, a gelwid ef ar Cwyllog Santes, a thybir iddo gael ei adeiladu oddeutu'r flwyddyn 605 O.C.

CAPEL HEILIN: capel cysegredig ydoedd hwn i Sant Heilin yn mhlwyf Tregaian, ond y mae cyn y flwyddyn 1720 yn adfeilion, ac aeth llawer o'i weddillion i adeiladu tai allan i'r tyddyndy Trefollwyn, ac ar un o'r cerrig canfu awdwr y *Mona Antiqua* y gair a'r dyddiad "*Osorit xxx.*" Gelwir y sant weithiau'n Heilyn.

CAPEL BEUNO: oedd gysegrfa i Sant Beuno, ger Tre'r Dryw, mewn trefgordd a berthynai i'r Sant, trwy roddiad un o'r tywysogion. Yr oedd gynt yn Nhre'r Dryw 'Gloch fechan Beuno.' Ie, ddywedasom i un o'r tywysogion anrhegu Beuno a threfgordd yma, ond gan gofio derbyniodd y Sant ei rodd hon ac eraill gan Cadwaladr Frenin, pa un ar bwys ei roddion a adeiladodd fynachlog oddeutu y flwyddyn 618 o.c. Yr unig gydnabyddiaeth a ddisgwylid ydoedd i'r Sant weddio tros eneidiau ei gymwynaswyr yn ogystal a'i enaid ei hun ac eneidiau pobl ereill ei ofal, a hyny heb un dreth na gofal llygad un arglwydd drosto. Cyflwynodd Rhodri Benrhos-lligwy iddo, Tegwared frenin hefyd a gyflwynodd diroedd Porthamel yn rhad i Feuno Sant tuag at ei fynachlog. Meddai Clynog Fechan, sef Mynachlog Beuno, yn Llangeinwen, frawdoliaeth o'r urdd "Colidei," y rhai a gofleidient y gosodiadau cyffredinol, megis myneich Bangor-is-y-coed, ond nid ymddengys i'w harosiad fod yma namyn byr o barhad, gan y cawn wedi amser Beuno i luaws o'r "Mynachod Gwynion" gymeryd eu safle, ac iddynt gael eu gyru ar ffo cyn diwedd y 13eg ganrif. Yr oedd cyfundrefnau y naill a'r llall o'r Mynachod hyn yn hynod gaethiwus. Yn mhlith pethau eraill yr oedd y newyddian (un diweddar) i gymeryd dirmyg y porthawr (dorgeidwad) am bedwar neu bum niwrnod cyn cael ei ollwng i mewn. Wedi iddo fyned trwy amrywiol ffurf o ddarostyngiad, cai ei dderbyn i mewn ar yr amod iddo roddi ei hun a phobpeth a berthynai iddynt hwy a'u ty. Awr y ciniaw fyddai deuddeg o'r gloch, oddieithr ar ddyddiau ympryd, "Gwnewch Gribau," meddai'r hybarch Bedr wrth y Mynachod, "i gribo a glanhau penau y brodyr—ac os oes morfeydd yn agos, plethwch fatiau, ar y rhai y gellwch weithiau gysgu, a'r rhai hefyd gan eu gwlychu a'ch dagrau a ellwch eu defnyddio hefyd yn feunyddiol i benlinio arnynt gerbron Duw; neu, fel y dywed St. Hierom, plethwch fasgedi bychain o gellhesg neu o wiail." Meddai'r fynachlog lyfrgell odidog, ystafell gyfleus i'r myfyrwyr a'r ysgrifenwyr, a llu o ragorfreintiau arbenig eraill. Yr oedd cysylltiad arbenig rhwng Clynog Fechan a Chlynog Fawr yn Arfon, a dywed traddodiad y gellid myned a d'od o'r naill i'r llall ar dir sych, ar amser trai, cyn i'r mor fwyta y cilfach tirawl, o fewn y 6ed ganrif.

CAPEL CILDWRN: Tardda'r enw hwn oddiwrth hen anedd-dy a safai, amser pell yn ol, yn ngwaelod corphlan yr anedd-dy uchod, ac a breswylid gan R. Williams, o'r Caegarw, oddeutu'r flwyddyn 1779. Cymer ei enw, fe ddichon, am mai rhoddion "cil dwrn" ei gymydogion a aeth tuag at ei adeiladu.

CAPEL TYDECHO: addolfan oedd hwn a safai gynt yn mhlwyf Llandegfan, a'i sant gwarcheidiol ydoedd Tydecho, fab i Amwn Ddu ab Emyr Llydaw, a chefnder i Sant Cadfan, gyda'r hwn y gadawodd Llydaw *(Armorica)* a daeth i Gymru. Bu am rhyw ysbaid o amser gyda'i chwaer Tegfedd, yn nghymdogaeth Mawddwy, yn mha le y sefydlodd eglwys Llanymawddwy a'r eglwysi cymydogaethol, Mallwyd a Garthbeibio. Yr oedd yn hynod am ei dduwioldeb, a cheisiodd yr hen deyrn anllad Maelgwn Gwynedd ei aflwyddo a'i rwydo, ond y sant a bentyrai bob daioni ar ben Maelgwn fel ag y bu'n dda gan yr hen dywysog bentyru ar ei ben yntau bob cymwynasau.

CAPEL FFRAID: ydoedd gysegrfa a berthynai i Santes Ffraid, ac a elwid hefyd St. Bridget a St. Bride. Bonedd y Sant a ddywed mai merch Cadwrthai Wyddel ydoedd. Penderfynodd ar fywyd meudwyol, a derbyniodd y gorchudd o law St. Mel, nai i St. Padrig.

CAPEL LOCHWYD: sydd yn adfeilion ar fynydd Caergybi. Awgryma ei enw ymguddfa, a dichon fod ei ddyddiau goreu trwy erledigaethau ar bersonau a chrefydd yn caniatau'r ystyr hwn ar ei enw. Ei enw cyntaf ydoedd Capel Gwyngenau, ac efe'n fab i Pawl Hen (Paulinus), o swydd Gaerfyrddin.

CAPEL Y TOWYN: a alwyd felly am ei adeiladu ger Porthdaufarch, Caergybi. Perthynai i Ffraid Santes, i ba un y ceid deunaw o eglwysi o dan ei nawdd santyddol, a llu o wyryfdai mewn amryw o fanau yn yr Iwerddon, gyda noddi lluaws o gyfeillesau ieuainc mewn canoedd o sefydliadau neillduedig i'r dosbarth hwnw, medd y Gwyddelod a thraddodiad. Cymer y dail 'Llysiau Ffraid,' a 'Chribau Sant Ffraid' eu henwau oddiwrthi, ac yr oedd ei bri mor fawr mewn parthau pellenig o'r byd fel y gellid tybio i Ynysoedd Hebrides gymeryd eu henwau oddiwrthi. Arwydda y gair *bride* briodasferch, a cheid y wyryf hon mewn bri neillduol gan y Saeson, rhywbeth tebyg i Hymen y Groegiaid a Dwynwen y Cymry. Dywed y traddodiadau Gwyddelig i'r Santes hon hwylio o'r Ynys Werdd ar dywaden, ac iddi dirio ger Caergybi, yn y fangre a elwid Tywyn y Capel, wedi hyny. Yn mhen ysbaid o amser, trodd y dywaden yn dwyn *(hillock)* gwyrdd prydferth, ar yr hwn yr adeiladwyd addoldy bychan a elwid ar ei henw "Capel Ffraid." Bu farw y wyryf hynod hon ar y dydd cyntaf o Chwef., 525 o.c., a bu gwylmabsant yn cael ei chynal er cof am dani am oesau.

"Y Lleiau hardd yw llun hon
Lle'r urddwyd oll yr Werddon.'

CAPEL GWYNGENAU: yw enw arall ar 'Gapel Lochwyd,' gweddillion yr hwn a erys hyd heddyw ar Fynydd y Twrf, ger Caergybi. Mab ydoedd Gwyngenau i Pawl Hen, o Dy Gwyn ar Daf, yn sir Gaerfyrddin, yn y seithfed ganrif. Yr oedd iddo gapel arall ar derfyn plwyfau Caergybi a Rhoscolyn, ond nid oes gareg ar gareg o hwn yn aros. Lochwyd—Lochwydd—, gweddi, eidduniad, ac felly cysegrfa i ddefosiwn a feddylir wrtho.

CAPEL MEUGAN: ydoedd hen grefydd-dy a safai gynt ar faes ger Beaumaris. Perthynai i Sant Meigant, yr hwn hefyd a elwid "Meigant Hen," a dywedir ei fod yn fab i St. Cyntaf — "Gwr o Israel." Tybir mai'r un yw a Mawan, ond modd bynag, bu iddo gyda hyn sefydlu eglwys Llandegfan.

CAPEL MAIR: yw addoldy a adeiladodd Iorwerth I. yr un adeg a thref a chastell Beaumaris, ac a'i cyflwynodd i'r Forwyn Fair.

CAPEL BERW: a elwid fel yna oblegid ei adeiladu ar ffin dirawl Berw, ydoedd hefyd yn adeilad bychan o wneuthuriad nodedig, a daliai gysylltiad ag eglwys Llanfihangel Esgeifiog.

CAPEL Y BEDD: Capel oedd hwn a godwyd uwch gweddillion marwol Serigi Wyddel yn Nghaergybi, gan ei edmygwyr, wedi ei adgyfodi o'r bedd yn Ngherrig-y-Gwyddel, yn Llangristiolus. Adgyfodwyd ef drachefn i'w gladdu yn yr Iwerddon.

CAPEL CADWALADR: a alwyd ar enw Cadwaladr Fendigaid, llywodraethwr olaf ar Ogledd Cymru. Bywiai yn Aberffraw dan yr enw Brenin Gwynedd. Yr un amser yr adeiladwyd hwn ag eglwys Llangadwaladr.

CAPEL Y GORLLYS: sydd yn weddillion anadnabyddus heddyw, ond a safai yn ei amser rhwng Caergybi a Llaingoch. Daliai y *Supreme Court* hwn gysylltiad crefyddol arbenig a'r capeli ereill oedd gerllaw iddo.

CAPEL NAW SAINT: a enwid felly ar gynifer o saint pan oedd Pabyddiaeth mewn mwy o rhwysg yn Mon, nag ydyw heddyw ac na fydd, hyderaf, ac yr oedd hwn ger Amlwch. Ni ryfygaf wrth ddweyd nas gallaf enwi hyd yn nod un o'r saint Pabyddol hyn.

CAPEL MAIR: a safai gynt ger Dindryfol, ac yn gyflwynedig i'r Forwyn Sanctaidd. Ni wyddys yn awr yn mha le y safai. Ceid eraill yn Ngwaredog ac Amlwch.

CAPEL CASWALLON: a elwid fel yna ar enw Caswallon Law Hir, ac a adeiladwyd trwy offrymau a fwrid i "Gyff

Eilian," gan y pererinion hyny a ddeuai o bell ac agos i dderbyn addysg a ffafrau y Sant.

CAPEL LLIGWY :—lli a gwy, h.y dwfr llifeiriol, ac felly addolfa wedi ei godi gerllaw y pethau hyny.

CAPEL CADOG SANT: Sant Cadoc oedd fab Brychan Brycheiniog, a rhestrir ef yn mhlith y saint yn y Caliander, a'i gofwyl, yn ol Cressey, a ddisgyna ar Ionawr 24. Yr oedd yn seilydd lluaws o eglwysi, yn mhlith pa rai y ceid y capel hwn, yr hwn hefyd a elwid weithiau Llangadoc. Bu farw 490, o.c.

CAPEL PANT Y-COLI: h.y. cysegrfa wedi ei godi ar iseldir, gan olygu coleddiad amaethiad naturiol, ac yn canlyn goleddiad ysbrydol.

CASTELL: ceir amryw fanau o'r enw hwn a'r oll a olygant gaer neu amddiffynfa gyffredin yr hen frodorion, er trin llofruddion a lladron a ymwthiant yn rhy fynych i'w gwlad.

CASTELL YR IOR: ger Cemmaes, a maes perthynol i Gemmaes Fawr ydoedd Gastell Ior i ryw hen benaeth Cymreig, oddeutu mil o flynyddau yn ol, fe ddichon. Safai'r Castell o'r tu uchaf i'r Ysgol Frutanaidd. Yr Ior (Arglwydd), neu Iorwerth (ei enw), a roddes yr enw Dyffryn yr Ior i Gemmaes.

CASTELL BODRONYN: h.y. Amddiffynfa tros dro neu amser byr o hyd. Bu y Castell neu Din Bodronyn hwn am yr yspaid cyntaf yn dra gwasanaethgar gan y brodorion, yna gan y Daniaid, fe ddichon, a gelwid y lle hwn weithiau'n "Castell Ronyn,"

CASTELL MAWR: yn y Traeth Coch ar y forgilfach orllewinol, penrhyn bychan fflat ar y top, ac yn cael ei gydio a'r lan a gwddf-dir cul.

CASTELL FABAN: yn fwy priodol Castell fablan, yn Llanfair P.G., ydoedd amddiffynfa fechan frodorol, a daliai gysylltiad neillduol ag amddiffynfa Dinas y Graig.

Bu'r Rhufeiniaid yn claddu eu meirwon yma, a dyna a rydd ystyr i'w enw.

CASTELL (Y): yn nghyfeiriad y Mona, a fu'n wersyllfa i'r Daniaid, pan oedd y "Llu Du" ar fedr darostwng y wlad.

CASTELLIOR: Ceir dau le o'r enw hwn yn Mon, un yn mhlwyf Llansadwrn, a'r ail yn weddillion cantryll ar dir Gwaunfynydd, yn mhlwyf Llechgylched. Y cyntaf ydoedd unwaith yn orsaf Rhufeinig, canys cafwyd gerllaw i'r hen balasdy weddillion caerfa i hen orchfygwyr y byd. Bernir i Agricola, er mwyn sicrhau ei afael a Mon, sefydlu dwy wersyllfa a'r rhai hyny ydynt y gyntaf a nodir uchod, a'r llall ger afon Grigyll yn mhen arall o'r wlad. Yn yr ail Gaerfa, oddeutu haner can' mlynedd yn ol, cafwyd olion oddeutu deugain o hen anedd-dai crynion ac adeiladau eraill, claddfa a ffordd Rhufeinig balmantedig, ond y mae'r oll, fel y mae'n ddrwg genyf ddweyd, wedi eu cario ymaith at ddybenion amaethyddol. Ac yn y lle cyntaf hefyd cafwyd lluaws o gywreinion henafiaethol.

CASTELL CRWN: ydoedd amddiffynfa fechan ond pwysig ac o ffurf gron, a thra henafol, ac yn sefyll yn agos i Gulfor Menai, yn nghymydogaeth Penmon. 'Din' — dinas — amddiffynfa. Ymddengys oddiwrth ystyr wreiddiol y gair Din, neu ddinas, mai amddiffynfeydd mewn gwirionedd, ar y cyntaf oedd yr hyn a alwn ni yn drefi. Cadarnheir hyn gan hanes a thraddodiad, ac y mae'r enwau a'n gesyd allan yn y gwahanol ieithoedd wedi eu cyfieithu o'r Lladin *castellum*, ffurf arall ar *castrum*— amddiffynfa. Yr enw hynaf ar y cyfryw yn iaith y Prydeiniaid ydoedd *Din*, *Dun*, *Dum*, *Tun* a *Duan*. Fel yna y cedwir olion pobl Rhufain yn ein gwlad mewn iaith, ond peth posibl ydyw i'r enw hwn lithro i'r Gymraeg lawer o amser wedi codi neu adeiladu y Castell dan sylw. Dichon mai ei enw cyntaf oedd Din neu ddinas gron fel yn y gair Dindywydd, Dinsylwy a Dindryfal, ond i arferiad a threigliad yr oes newid ei enw yn y ffurf hon, a'i alw'n gastell mewn gwedd newydd arall. Dywed hanes fod y Rhufeiniaid wedi gwneyd defnydd i bwrpas o'r castell hwn, dros ryw hyd, ac fod iddynt ddim llai na phedwar ugain ac un *Castella* pedwar onglog, chwech a thriugain troedfedd bob ffordd yn Mur Mawr Severus yn Ngogledd Lloegr, ond y mae adeiladwaith y rhai hyny yn hollol wahanol i wneuthuriaid y Castell hwn, yr hyn sydd yn gwrthladd y dybiaeth yn erbyn mai y Rhufeiniaid a'i hadeiladodd ar y cyntaf. Bu i Iorwerth I., gorthrymydd anfad yr hen genedl, adeiladu pump o gestyll, ac yr oedd y wlad mor lawn o'r amddiffynfeydd hyn fel nad oedd dim llai nag un-cant-ar-ddeg a phymtheg ohonynt wedi eu codi gan freninoedd gorthrymus Lloegr, mewn ychydig flynyddau, ac yna golygaf fod y castell hwn yn oesi gryn lawer yn mhellach yn ol na dyddiau Hengist a Horsa, os felly, rhaid "fod rhyfeloedd a son am ryfeloedd" yn ein plith ni ein hunain ar wahan i eiddo'r Saeson na'r Rhufeiniaid, "y ty wedi ymranu yn ei erbyn ei hun," a phwy a fedr ddweyd pa mor hen ydoedd hyn? gan fod aml gastell wedi ei ddinystrio cyn dyfodiad yr estron.

CASTELL BACH: a elwid ar y cyfrif am ei fod yn llai na Chastell Aberlleiniog a saif uwchlaw iddo. Ei wasanaeth oedd atal gelynion lanio'n ngenau y Fenai, a cheid tramwyfa ohono i'r mwyaf.

CASTELL ABERLLEINIOG: sydd yn golygu caerfa ar ddernyn o dir, neu yn ol eraill ger tramwyfa Mynachesau a arferai dirio y ffordd hon i ynys Mon o Ynys Seiriol a lleoedd eraill. Cadwyd y Gaerfa dan sylw gan Huw Fleiddyn, Iarll Caer, a Huw Goch, Iarll y Mwythig, yn y flwyddyn 1098, pan y goresgynasant Ynys Fon, ac y cyflawnasant y creulonderau mwyaf anfad ar y trigolion.

CEFNPOETH: lle a gadd ei enw hwn oblegid cad bybyr a phoethlyd a fu rhwng y brodorion ag estroniaid,—y

"Llu Du," dichon, y rhai a ymwersyllasant ar Gefn-du, Penmynydd, ond a drechwyd yma. Aml y blinid y Monwysion gan y giwed hon.

CEFNFFUST: a goffa am ymdrechfa personau a'u gilydd a ffust ar gefnyn o dir gerllaw.

CERRIG BRUDYN: h.y. Meini'r hanesydd, croniclydd neu'r cofnodydd, a'r un a brudiwr yr Ysgrythyrau—*Artronomer's Stone*, gwel Bridin.

CEFN Y DDERWEN: Yma y ceid un o'r prif dderi'r Derwyddon, a than ba un yr ymgynullai'r hen dadau a'u defosiwn, ac y torid eu huchelwydd—eu hanrheg o'r nefoedd.

CEFN-DU: yn Mhenmynydd, sy'n dwyn coffhad am ymwersylliad y Daniaid Duon, pa frwydr a gofnodir yn "Llyfr Ieuan Brechfa," fel cad Penmynnydd. Fel hyn y dywed—"Oed Grist 994, y daeth Swayn ab Hallt a'r Daniaid Duon gydag ef a diffeithia'r wlad o Wynedd hyd Ynys Mon; lle y bu Cad Penmynydd ym Mon, y lle y llas Idwal, vab Meyric, y Tywysawg, ac a ddivethwyd Matharn gan y Saeson, ag hwy a'i llosgasant oll."

CEFNI, Cefnllif, Cefnwy, os yr enwau cyntaf a'r ail sydd gywir golyga orlifiad neillduol rywbryd, ond os y trydydd fel yn yr enw Llanllyfnwy, oddiwrth ei Llyfni, tybia afon yn rhedeg trwy gafn a ffurfiasai'n naturiol. Edrydd gwely'r afon o ran ansawdd yn afrywiog iawn, a cheir Craig y Forwyllt gerllaw yn awgrymu cymeriad anwadal, feddyliaf. Dyma brif afon Mon.

CEFN-NITH-GROEN: h.y. Cefn-noeth-groen. Byddai troseddwyr hen garchar Bodychain, cyn eu myned i mewn i'w celloedd yn cael eu fflangellu a'r "gath naw cynffon" ar eu cefnau noethion, a'r dull barbaraidd hwn o ddial a roddes enw i'r lle.

CEIDIO: ydoedd sylfaenydd eglwys Rhodwydd Ceidio, yr hwn oedd fab i Caw Collwg, neu Cowllwng, ac yn ei flodau yn y 6ed cant.

CEIRCHIOG: sydd blwyf yn nghwmwd Llifon, ac amlwg yw fod yr enw wedi ei roddi ar gyfrif rhinwedd arbenig y tir i gynyrchu ceirch.

CELLEINIOG: yn gywirach Cell-lleiniog, a olyga gell i leianod a berthynai i Clynog Beuno yma.

CELL DONA: ydoedd rhyw fath o grefydd-dy ar lan y môr, yn mhlwyf Llanddona, o eiddo St. Dona, cyn adeiladu o hono ef eglwys gerllaw.

CEMLYN: sy'n enw'n tybio lle yn neu ger rhyw fath o lyn troiog, tra y dywed eraill mai mor a feddyliai'r hen Gymry wrth y llyn uchod, ac felly y golygir yr unrhyw gerllaw yn fôr yn camu neu ddolenu, ond eraill drachefn a'i hystyria'n Cenlyn, oblegid y cen mwsoglaidd a wisgai gopäau y cerrig a'r creigiau, a glanau'r llyn a orweddai'n ngwastadedd Tyddyn Sydney a'r Fronddu, Cemmaes.

CEMMAES: cantref, a golyga Cefnmaes, sef tir amaethol, o'r gair mês, ŷd, oherwydd fod y tir yn dwyn allan ŷd toreithiog a rhagorol. Eraill a gredant mai chwareufaes neu faes y campau a olyga, o cem—llam neu gam, y weithred o arfer traed mewn modd bywiog, a'r achos neillduol drwy chwareu. Cred arall yw mai'r un ystyr sydd iddo ag i Cemlyn gyda newid maes i mais a rhoddi un *m* i fewn yn y gair.

CEMMAES COED: o gamp-fa mewn gwydd, neu goed i bobl y cylchoedd, cyn i'r Ysgol Sabbothol ddyfod yn ymdrechfaes ysbrydol i'r cyhoedd.

CILDDWCH: h.y. Cildduwch, sydd yn coffau ymgyrch hen dadau yr oesau a fu a'r Gwyddylwyr a'r Paganiaid Duon, y rhai oeddynt cyn ddued yn eu gweithredoedd ag yn eu henwau.

CILBEGLE: sydd yn coffhau y man y lletyodd yr Archesgob Baldwyn a Giraldus Cambrensis, wedi eu hymdrech yn mhlaid y Groesgad, a'u cais am elusen, gan eu gwrandawyr oddiar 'Graig Iago.'

CICHLE: Tebygol mai Cuchle yw'r enw iawn, a dug y cymeriad o ymgyrch drwy anghydwelediad rhyw oes o'r blaen. Yn Llyfr Coch Hergest, Coleg yr Iesu, Oxon, ceir y sylw a ganlyn:—"Ar wyl St. Simon a St. Jude y flwyddyn hon, daeth y ty-oruchwyliwr Brenin Denmark, o'r enw Harold Pig, i Llanfaes, gyda chwech o gadlongau *priveteers*; y rhai a anrheithiasant y dref, ac a'u llosgasant hi; ac yno efe a'i ganlynwyr goreu a laddwyd." Cadarnheir hyn yn mhellach, yn yr un gwaith, tud. 256, a'r geiriau canlynol—"1211, Nos Wyl Symon a Jude, y blwyddyn hono y daeth ystiwart Llys, Brenin Llychlyn Herallt Pig, oedd ei enw, a chwe herw llong gantaw, hyd yn Llanfaes; ac espeiliaw y drev a'i llosgi, ac a llas Harallt yno a'i oreu gwyr."

CERRIG Y GWYDDEL: sydd ffermdy'n mhlwyf Llangristiolus. Serigi Wyddel a arweiniodd lu o Wyddelod lladronllyd i anrheithio Mon, yn y flwyddyn 443, ond Caswallon-Law-Hir a byddin gref a ymlidiodd yr oll i for ac i angau, ac a laddodd eu blaenor yn y lle hwn, a dyna rydd gyfrif am yr enw.

CERRIG Y GWYR: ger yr Ysgeris, a elwid fel hyn am foddiad dwylaw llong-ddrylliad, ac ar y rhai hyn y drylliwyd y *Marquis of Wellington*, Tachwedd 24, 1826, ac y collwyd y llestr a'i llwyth ynghyd a 17 o ddynion! a hyny trwy gyndynrwydd y cadben o fethu dod i fyny a gofynion dwylaw cwch o ymwared am cyn lleied a deunaw ceiniog!!

CERRIG Y BORTH: mae'r enw hwn ar dafod gwlad, a pha ryfedd, oni ddywed traddodiad mai trwy y cyfryngau hyn fel llamau y byddai'r fforddolion yn croesi o Fon i Arfon, ac o Arfon i Fon, pan y byddai y dwr yn isel tuag adeg daroganau yr hen Robyn Ddu Ddewin pan y dywedai—

"Dwy flynedd cyn aflonydd
Pont ddifai ar Fenai fydd."

Eto—

> "Eir i dir Mon er dŵr Menai
> Dros y traeth ond aros trai."
>
> ROBIN LEIAF, 1400.

CERRIGCENGAN: ydoedd eiddo Einion ab Gwalchmai ab Meilir o Drefeilyr, rhyfelwr gwrolwych a bardd o fri uchel.

CERRIGYDRUIDION: yn mha le y safai gynt feini cysegredig a pherthynol i'r urdd Dderwyddol. Cofied y llenfeirniaid *(critics)* y gellid Derwyddon o Druidion, yr holl lygriad oesau. Pa le amgen *arwyr*?

CERRIG Y BARCUD: yn gywirach 'Cerrig y bargawd, ac y mae'r enw yn ogystal a'r llinellau o eiddo Lewis Glyn Cothi, yn dwyn yr ystyr gerbron debygwn—

> "Bydd terfysg—
> Pan fo'r Gwyddelod yn margodion Mon."

CERRIG Y GAD: sy'n rhyw frith adgof am anghydwelediad personau a chyfarfyddiad a'r gadfaes er ceisio gwastadhau ymrafael.

CERRIG Y BLOEDDIAU: lle arall ger Amlwch, a lle hefyd a fu yn ddrychfa o bob galanastra rhyfel yn mlynyddau 'Cymru Fu.' Mae'r ystyr ar wyneb yr enw, ac yn arddangos ymdrech llaw a genau yn ngwyneb eithaf gelynion.

CERRIG YR AFANC: yn ol llên yr afonydd yr afanc ydoedd ysbryd neu wrachell *(sprite)* a drigai yn y lleoedd hyny.

CERRIG Y BLEIDDIAU: a goffa am y creaduriaid hyn yn Mon yn yr oesau gynt.

CERRIG DDEWI, yw'r un peth a phe dywedid Cerrig Dafydd.

CERRIG MYNA, a olyga Mynach neu Myneich, ond trwy ddyofalwch oesau a gollodd yr *ch* neu'r *eich*.

CERRIG CWNA, a gymer yr enw oddiwrth rhyw berson dynol neillduol.

CERRIG CEINWEN: a olyga feini cysegredig yn y naill fodd neu'r llall i Santes Ceinwen, un o ferched Brychan Brycheiniog, ac yna y Llan neu ei Heglwys wedi hyny.

CERRIG HAFAL: dichon, mewn ynys a chymaint o Dderwyddiaeth, mai mangre yn golygu cynydd gwyddor mewn perthynas agos a cherrig o gymeriad gwahanol o eiddo hen offeiriaid y derw a olygir, h,y. Cerrrg *af—el.* Prin y gellid gwneyd *Cafal* o'r Lladin *Cabalus* (ceffyl) ohono.

CLAFDY: yn Nghemaes a wasanaethai yr hen genedl fel ysbytty, ac un arall oddeutu haner milldir mewn cyfeiriad gogleddol i Aberffraw, ac ydoedd ysbytty gan Dywysogion yr hen dref. Ar dir y 'Baron Hill' y safai y Claf-dy hwn. Gelwir un o'r caeau ar yr enwau hyn hyd heddyw.

CLASWRDY CYBI: *Cloister-house* — Clasgor, Colegdy, &c., ag sydd yn golygu hefyd gysegrfa wedi ei godi ar ddarn o dir neillduol a chauedig *(enclosure).* Yn "Methodistiaeth Cymru," cawn y nodiadau canlynol—"Tua chanol y bedwaredd ganrif ceir hanes am un o'r enw Cybi, mab i frenin Cornwall. Dywedir i hwn wedi iddo fyw yn grefyddol iawn am ugain mlynedd gartref, fyned i Ffrainc, at Hilary, esgob Poictiers; ei fod trwy enill gwyneb yr esgob, wedi cael ei ordeinio ganddo, ac iddo wasanaethu fel cynorthwywr hyd farwolaeth yr esgob, ac yna iddo ddychwelyd i'w wlad; ei fod oherwydd trallodion ei wlad, ac amgylchiadau gofidus ei deulu, wedi gadael ei gartref drachefn, a dyfod yn gyntaf i Dy Ddewi, a thrachefn iddo fyned i'r Iwerddon, ac yn mhen pedair blynedd iddo fyned trosodd ac ymsefydlu yn Nghaergybi. Dywedir hefyd fod Tywysog Mon, o dosturi at ei dlodi, wedi ei anrhegu a chastell ag oedd yn y gymydogaeth, a darfod iddo sefydlu mynachlog fechan o fewn y castell a galw y lle oddiar hyny yn Cor Cybi, gan olygu y castell." Tanner yn ei *Notitia Mona's Tica*, a ddywed, "St. Cebius yr hwn a flodeuodd B.A. 380, a sefydlodd fynachlog yma; yr oedd yma wedi hyny Goleg o Brebandariaid, gwerth blynyddol yr hwn yn amser y dadgorphoriad oedd 24p Gesyd awdwr "Methodistiaeth Cymru" amseriad y sant yn y bedwaredd ganrif, Usher a'i gesyd yn 380, a Tanner yn 364 o.c. Dywed awdurdod arall mai sylfaenydd y colegdy yn y lle hwn oedd Hwfa ab Cynddelw, Arglwydd Llifon, ac un o Bymtheg Llwyth Gwynedd. Gelwid Pen y coleg yn Penclas neu Pencolas, gydag un o arglwyddi ysbrydol yr ynys, archddiacon ydoedd un, ac Abbad Penmon ydoedd y llall. Ei deitl Lladinaidd oedd *Rectoris* yr hyn a geir oddiwrth yr ysgrif a'r sel henafol a erys "*Sigillium Rectoris et capituli Ecclesia de, Caer Gybi.*' Ni wyddys yn sicr beth oedd nifer y myfyrwyr yma yn yr amser hwn, eithr cawn eu bod unwaith yn ddeuddeg, ac oddiwrth hen gyfriflen eu rhif cawn eu cyflog a'u taldognau *(pensions)* yn y flwyddyn 1553, yn bunt yr un. Cyn y dadgorphoriad cafwyd fod y Rector, neu y Llywydd yn meddu ar 39 o nodau, un caplan ar yr un-ar-ddeg, a'r ddau eraill dros yr oll. Cybi oedd Llywydd Cor Llan-y-gwyddyl (Caergybi). Canrif wedi hyn yr oedd Padrig ab Alfryd ab Gronwy ab Gwydion ab Don, frenin Llychlyn (Norway), ac o Waredog yn Arfon, yn aelod o Gor Coleg Cybi, a Mygnach ab Mydno o Gaerseont, ger Aberconwy, yn gofrestrydd yn yr un sefydliad yn y 6ed ganrif.

CLASWRDY PENMON: o'r un ystyr a chymeriad a'r uchod, ac a sylfaenwyd yma gan Einion Frenin, pa un a ddaeth yn fuan yn Gôr neu Athrofa enwog dan lywyddiaeth St. Seiriol. Dywed hanes a thraddodiad i'r Claswrdy hwn gyrhaedd y fath fri neillduol fel y cyrchai boneddigion ieuanc hyd yn nod o'r cyfandir iddo am addysg. Cyfranodd Maelgwyn Gwynedd lawer o gyfoeth i fynachod y lle—cyfoeth a ladratasai trwy ryfeloedd, ac a gyflwynai wrth draed y Myneich, er eu nawdd trosto mewn ystyr ysbrydol. Oddeutu y ddeuddegfed ganrif, ceid y sefydliad hwn wedi dringo i enwogrwydd neillduol, fel ag y bu i Ruffydd ab Cynan gyflwyno ei fab Idwal yn brior (pen priordy), a Gruffydd ei hun yn gymwynaswr haelionus iddo. Yn y flwyddyn 1220, bu i Lewelyn ab Iorwerth godi cymeriad cyllidawl y sefydliad, a danfonodd fyneich Benedicaidd at ei wasanaeth, pa rai a'i meddiasant hyd y dadgorphoriad, yn nheyrnasiad Harri VIII., pryd yr ystyrid ei gyllid yn 49p. 12s. 2c.

CLEIFIOG: a olyga ffermdy ar lanerch gleiog. Ceir tair fferm o'r enw.

CLEGYR MAWR: a dybia le ar neu ger clogwrn, clogwyn, neu graig fygythiol, ac felly'r ymwthia'r ystyr yn yr enw hwn.

CLIP YR WYLFA: a fu'n fangre i wylio gan y Monwysion ar symudiadau gelynion, ar 'Fryn Gwallon,' yn Mhenmon, ond y mae ei holl helyntion ar goll.

CLOGWYN, (Y) a arwydda goryn disglaer ac amlwg ac a fu unwaith yn fangre i orsedd Dderwyddol, o'r hwn le y ca'dd aml bechadur troseddol ddyrnod drom drwy farn yr Archdderwydd.

CLWCH: sy'n enw arall ar dlysfwth, neu ynte anedddy wedi ei godi ar ddernyn o dir crwn a chlogwynaidd.

CLWCHDERNOG: yn ol Croniclau Eglwysig yr Iwerddon ymddengys mai'r enw priodol yw Ternog, ac felly yma golygir Bryn neu Glogwyn Ternog. Gerllaw ceir maes o'r enw *Mewn Gormws*, yn coffhau, fel y ceir ar garreg yn nhir Bodfeddau CVNOGVSI HIC IACII, h.y. yma y gorwedda Cunagusussus.

CLORACH: nid hawdd yw penderfynu ar iawn ystyr enw y lle hwn: meddylia rhai oddiwrth ei *derfyniad* mai lle gerllaw dwfr a olyga, gan fod *ach* yn tybio hyny. Ereill mai Cler—crwydriaid ac ach (achlesu a feddylia, fel yr ystyr oreu, am y credid fod y lle yn rhyw nodachfa i glerfeirdd—pobl bwysig yr oes o'r blaen.) Tyb arall mai enw Gwyddelig ydyw, ac y mae'r enw *Clarach*, pentref bychan uwchlaw Aberystwyth, ac a elwid fel hyn oddiwrth afonig gerllaw yn myned yn lled bell er sicrhau hyny.

CLUDRO: saif y lle hwn ger Llangefni, a chymer ei enw oddiwrth air o'r arysgrifen hynod a gaed ar garreg fawr a ddarganfuwyd odditan sylfaeni'r hen eglwys a dynwyd i lawr yn y flwyddyn 1824. Y gair Lladinaidd a'r cyntaf yn y frawddeg ydoedd "Cvlidori," yna'n canlyn—"Iacit Secvnd."

CLYNOG: a ddynoda fangre o ymgudd mewn celynllwyn neu glynog—celynog. Dyma Glynog neu Gelynog Fechan, a gellid ar draed fyned o honi gynt i Glynog Fawr.

CLYGYROG: neu Clegyrog, ffermdy'n Llanbadrig, a olyga le ar safon greigiog ac yn nghafael clogwyn erch, neu ynte tybia am ddadwrdd y blynyddau brochus pobloedd a'u gilydd.

CNWC DWNACH: Tybir fod Dwnach neu Donnach, yr un a Duncan y Saeson, feallai. Cnwc yw bryn—Cnwc Melyn a Cnwc y Ffynon a gymerant eu hystyron arferol.

COETAN ARTHUR: Mae y Maen hwn o hynafiaeth mawr yn coffhau enw Arthur Frenin neu Arthur Gawr, a anwyd yn niwedd y bumed ganrif. Mab ydoedd i Uthr Bendragon, o Eigr, gwraig Gorlais, tywysog Tintegell, yn Nghernyw, a merch Amlawdd Wledig, am yr hon y ceir ystori ddyddorol yn Mabinogi Cilhwch ac Olwen. Camgymerodd Dr. Pughe hwn am Arthrwys ab Meurig oedd yn hanfodi yn yr un amser, ond yn gymeriad hollol wahanol. Yr oedd Arthur Frenin yn berson nodedig ac uchel yn ngolwg yr holl genedl Gymreig ar gyfrif ei wrhydri a'i ymdrech i gael gwddf y genedl allan o iau caethiwed, a bu yn destyn i lawer o gerddi, mabinogion a rhamantau. Nofia ei hanes rhyfeddol trwy hanes a thraddodiad, a thrwy ysgrifau amrywiol awdwyr Cymreig a Seisnig, yr hwn sydd ac a fu, fel ar edyn cyfaredd, yn llawn o'r gweithredoedd mwyaf rhwysgfawr ac anhygoel, fel ag yr aeth aml un i gredu mai person ffugiol oedd Arthur y Cymry. Ond y mae ymchwiliad haneswyr gonest yn nghyda thystiolaethau y chwedlonau a'r rhamantau wedi hen brofi fod Arthur yn gymeriad gwirioneddol, ac yn un a fu yn bleidiwr ffyddlawn i'w genedl a'i wlad, ac un hefyd a fu yn taro dychryn trwy galonau y Saeson ac eraill. Gwnaed ef pan yn ieuanc yn benteyrn Ynys Prydain, coronwyd ef gan Archesgob Llandaf, pan oedd yn bymtheng mlwydd oed, a thrwy ei ryddfrydigrwydd a'i rinwedd cerddodd ei glod dros y byd, darostyngodd genedloedd trwy ryfeloedd amrywiol, a bu yn fuddugoliaethus yn y mwyafrif ohonynt, hyd ei frwydr olaf yn Camlan, pryd yn ol y 'Trioedd a'r Chwedlau mai bradwriaeth Medrawd a fu yr achos gofidus o'i gwymp marwol ef a Medrawd ei hun, ac yn ei farwolaeth syrthiodd annibyniaeth Ynys Prydain. Dyma fel y dywedir yn yr "*Annales Cambria,*"—537, Gwaith Camlan, yn yr hwn y cyd-syrthiodd Arthur a Medrawd; ac y bu marwoldeb mawr yn Ynys Prydain ac Iwerddon." Er wedi marw o Arthur, ni chredai yr hen Gymry, ond y deuai drachefn i gyflawni rhyw weithredoedd gorchestol, a dichon i'r amheuaeth hwn, a'r grediniaeth o'i ailddyfodiad gychwyn o faes Camlan drwy i'r milwyr gadw hanes diwedd anffodus Arthur yn ddirgel oddiwrth y bobl, ond pan gaed allan y ffaith alarus taenwyd myrdd o chwedlau mwyaf clodforus am eu harwr, yn agos a phell, er ceisio, yn un peth, i atal y genedl i ymostwng i'r Saeson, ac yn ail, ar gyfrif eu parch dirfawr i Arthur, gadw mawredd ei gymeriad gerbron yn wastadol trwy orchestion gwirioneddol a ffugiol o'i eiddo tros wyneb y wlad. Cipiodd y chwedlonau a'r rhamantau ef a'i gosodasant dan râd bendigaid yr ysbryd ar esgynlawr uchaf eu cymeriadau goreu, yn llywydd goruchel ar genedl fawr, ac yn ymerawdwr mewn enw ac awdurdod, yn byw mewn rhwysgfawredd digyffelyb, yn cael ei osgorddio gan ganoedd o wyr meirch, ac yn gynllun o'r gwrhydri, moes a'r lledneisrwydd goreu i'r holl ddaear. Anfonai allan ddewiniaid i amddiffyn menywod, i gadw trefn dda ar gewri a chorachod o feddyliau drwg, ac i dori cadwyni y rhai swynedig. Ai Arthur ei hun, fel eraill, o is cymeriad gyda dewiniaid, ellyllon, elfodau a'r Tylwyth Teg i sychu ffrydiau ac afonydd, dryllio creigiau, aflonyddu mynyddoedd a thaflu cerrig mawrion trwy nerth braich ac ysgwydd, ac wele un o'i gampau yn mhen eithaf Mon, pan y taflodd ei Goeten hon er sicrhau ei enw a'i goffadwriaeth yn mhlith ei holl genedl fel arwr hygoelus y cadfaes a'r Ford Gron.

COED ANNA: a elwid felly oddiwrth Ane neu Anen, ab Caw, arglwydd Cwm Cawlyd, talaeth yn Ngogledd Lloegr, yr hwn gan gael ei flino gan y Pictiaid a'r Scotiaid a ymfudodd gyda'i deulu i Fon, lle y cawsant dir gan Maelgwn Gwynedd. Eu hanedd oedd Neuadd Coed Ane.

COED LLWYN Y MOEL: Gwydd-ymguddfa ddymunol crefyddwyr y deri, yn nghanol pa un y mae crug cywrain o'r enw "Bryn yr hen bobl," ac yn hwn drachefn y mae Carnedd Dderwyddol. Bu y lleoedd hyn yn chwareufeydd hynod gan yr hen dadau.

COGWRN (Y): a olyga lecyn o ffurf llethrgrwn, un tebyg i amwisg yr ŵy—yna adail a godwyd ar ddarn o dir cylchaidd, &c.

CORS Y BLEIDDIAU: a elwid fel hyn am y cartrefai y creaduriaid hyn yn Mon cyn ac wedi gwladychiad y llwythau cyntaf o'r hen Gymry ynddi.

CORS DYGAI: sy'n golygu cors ar enw rhyw berson a elwid Tygai neu Tegai.

CORS Y WIBER: a goffha am drigfan Gwiberod pan oedd Mon yn llawn o goedwigoedd pendewion, a'r Gwydd-helod heb gyrhaedd iddi er ei gwladychu a dinystrio y mathau hyn o ymlusgiaid.

CORS YMRYSON: ger gorsaf y Ty Croes, a goffha am wrth-darawiad trwy gad-fyddin o'r Cymry o dan Maelgwn Gwynedd.

CORSYBOL: sy'n brin goffhad am ymweliadau Suetonius Paulinus. Os nad hyn cymer yr enw oddiwrth "bobl Bol," hen drigolion canolbarth yr Ynys Werdd, a cheir lluaws o enwau lleoedd yno o'r un natur a chymeriad.

CORS BWLFFRI: h.y. cors yn ffinio ar safle gron a dibynol—llanerch gylchawg.

CRAIG HOWEL: sydd fan yn dwyn yr hanes canlynol gan draddodiad—Ymddengys fod boneddwr o'r enw Howel yn byw yn Y Wern, Llanddona, yr oedd yn bleidiwr gwresog i'r gwirionedd, yn ogystal a charu'r brenin, ac yr oedd hefyd yn nghad yr Allt Goch ger Beaumaris, lle y gorchfygwyd y breninolwyr, ond pan enciliodd pleidwyr y brenin i'r castell, ac y gosodwyd gwarchae arnynt gan y Seneddwyr, cerddodd Howel i lan y Fenai ac a ymguddiodd rhwng dau gwch hyd nes y cafodd gyfle i ddianc hyd Lan Faes, lle y'i disgwylid ef gan ei was a march, ac efe a farchogodd am Fynydd y Wern, ond yr oedd ei elynion yno o'i flaen, ac yn hytrach na syrthio yn garcharor i'r meirchfilwyr, rhedodd ei farch tros graig, fel y lladdwyd y march a'i farchog, a chladdwyd y naill a'r llall yn yr un bedd. Bu'n arferiad am ugeiniau o flynyddau i'w olafiaid ddyfod i wyngalchu ei fedd.

CRAIG YR ALLOR: a nodir fel gerllaw cromlech Treban, a thybir fod y Derwyddon yn gwneyd defnydd ohoni er aberthu, a dyna'r rheswm am ei henw.

CRAIG ESYTH: a awgryma enw craig ar gyfrif ei golygwedd yn cario asenau delltaidd.

CRAIG Y FORWYLLT: a orsafa ar lan afon Cefni, ac a awgryma gyffrawd y Cefni rywbryd, trwy orlawnder fel y llefodd rhywrai "Mor Wyllt" yw ei dyfroedd.

CROES WION: mae'r lle hwn i'w gael yn Llanbedrgoch. Tybia rhai mai meddyg oedd Gwion Goch, tra y creda eraill mai yr un ydoedd a Gwy-Ruffus, Esgob Bangor oddeutu y 12fed ganrif. Dywed traddodiad y cadwai Gwion dafarn, neu ysbytty yma, a dyna'r rheswm am alw'r lle yn Llanbedr Mathafarn-Gwion Goch, a pheth posibl iawn mai ei enw cyntaf oedd Llanbedr medd-dafarn gwion goch. (Dyna ddigon o enw i ddwy geg onide?) Yr oedd Croes Gwion ger Plas Goronwy, ac yr oedd y cafn yn mha un y safai'r groes i'w wel'd rhyw 30 mlynedd yn ol ar ben clawdd yn agos i'r ffordd y troai'r teithydd am Blas Ethelwal, a'r hen groes yn garreg aelwyd yn Plas Goronwy Isaf. Bu marchnad yn cael ei chynal gerllaw y groes, a meddai'r hen ysbytty ar gladdfa ar haner erw o dir

CROES LADYS: neu'n fwy cywir 'Croes Wladys,' ac fel y dywed traddodiad bu i wyryf sanctaidd gyfarfod a merthyrdod yn y lle hwn mewn rhyw oes bell yn ol, a chododd ei hedmygwyr groes ar y fan y llofruddiwyd hi fel ag y byddai i bawb a elai heibio, yn ol arferiad yr oes, weddio tros ei henaid a choffhau ei henw.

CRECRIST: ger Rhoscolyn, sydd yn llygriad am "Carreg Rhys," ond pa berson ydoedd hwnw, a beth oedd dyben ei garreg, ni wyddys.

CRECER: ystyr yr enw hwn yw uchel-lwyn arbenig, a diau fod yma yn adeg Derwyddiaeth gyrchfan gysegredig i aelodau o'r grefydd hono.

CREMLYN: Peth posibl mai Awgrymlyn yw y priodol enw fel ag yn yr iawn enw am Gromlech, ac y fod yma yn oes Derwyddiaeth Mon lwyn pendew a chysegredig at wasanaeth yr hen dadau a'u credo. Rhy ysgafn y gwelaf wneyd Cremlyn, trwy i oesau anffurfio ei enw yn Cramlyn—Llyn Crawenog, canys wrth wneyd hyny y colledir hanes gwlad o un o'r gemau goreu, pan y teflir ef mor ddiystyr i'r *pwll.*

CREIGIAU ALLTREN: h.y. Alltra—yn mhellach, tu draw, tu arall, ac felly golygir y greigres hon ar ba rai yn alltra ddwyreiniol i Gaergybi y saif cof-golofn odidog y Cadp. J. Maggregor Skinner, R.N., Llywydd y llythyrlong yr *Escape* yr hwn yn nghyda'r is-lywydd (mate) W. Morris, a olchwyd tros y bwrdd mewn ystorm o'r tu allan i Fynydd y Twrf, Hyd. 1832.

CRIGLAS: yn hytrach Cruglas—gwarglawdd gwyrdd.

CRIGYLL: a gymer ei enw oddiwrth Julius Agricola, y Rhaglaw Rhufeinig, pa un a arweiniai ei fyddinoedd yn y porth naturiol hwn yn dra mynych. Bu Bodior yn breswylfa iddo, ac yn ogystal i lywyddion Rhufeinig ereill. Enw Cymreig Agricola yw Crigyll. Meddylia rhai mai Crigyll—twmpathle, brynlle, &c., yw'r enw a'r ystyron goreu, tra eraill mai'r enw cyffredin cyntaf Crigyll—ceunant, neu gilfach yn cael ei amgylchu gan fryniau mân yw'r ffurf gywir. Nid yw'r hen feirdd yn awdurdodau sicr ar enwau lleoedd, bob amser. Crigyll—cy-rhi-ig—cornant, morgilfach, &c. medd un arall.

CROGFRYN: lle yn Llanbedrgoch, y byddis yn amseroedd helbulus yr hen genedl yn arfer marwolaethu troseddwyr trwy eu crogi ar y bryncyn neillduedig a thawel hwn.

CNWC (Y): enw fferm ac yn arwyddo lle wedi ei godi ar gainc neu figwrn o dir neillduedig.

CUHELYN HEAD: Meddylia rhai fod Holyhead yn tarddu o'r enw hwn gan fod y naill a'r llall mor debyg, ac fod Cuhelyn ab Caw yn blodeuo yn y 6ed cant, ac fod iddo gysylltiadau neillduol a'r dref, credid yr uchod yn well fyth.

CWYRT A CWYRTAI: Tardda'r enwau hyn mae'n bosibl o'r Lladin *Auirites*, enw a roddid ar ddinaswyr Rhufain, oblegid eu mynediad i mewn i ddinas y Sabiniaid, pa rai a wladychasant dref Cures, ac ar gyfrif hwn fe'i gelwid *Auirites*. Wedi'r undeb hwn, y ddwy genhedlaeth yn ddiwahaniaeth draphlith a elwid ar yr enw hwn. Eto cyfyngid ef yn eglur i Rhufain, ac nid arferid ef yn y fyddin er yr arferai rhai maeslywyddion ef ar filwyr a ddiswyddid ac a anmherchid ymaith. Yn wir, rhai ymerawdwyr a ddyhuddent wrthryfel drwy alw eu milwyr anufudd a chyndyn ar yr enwad diraddiol o *Auirites*. A golygu fod y lleoedd uchod yn breswylfeydd Rhufeinig, am hir amser, mae'n ddios iddynt hwy a'u trigianwyr yn ogystal a'r Monwysion perthynasol iddynt gael eu galw a'r enw uchod, ac hefyd y lleoedd eu hunain i gael eu galw'n *Auirt* a *Auirete*, pa rai a gymreigiwyd yn Cwyrt a Cwyrtai wedi hyny. Ar y cyfrif fod Lloegr yn dalaeth Rhufeinig a Mon yn ddernyn ohoni, gofalwyd am *prœtors* (heddynadon penaf) i ofalu iawnderau tramorwyr yn y manau hyny, tra y ceid y *prœtor Cereales* i ofalu am ŷd ac erthyclau eraill cynaliaeth dinas Rhufain. Ceir dau le o'r enw cyntaf yn Mon, " Moreover it is to be noted that the Romulus assumed the Sabine name of Auirinus.* and all the Burgesses or Citizens were called by the Sabine title of Auerites or Men of the Spear, &c. Wedi'r oll efallai na feddylir dim pellach na *cohort*, h.y. mangre myntai, cadlu neu gadrawd Rhufeinig dan lywodraeth cad-raglaw (Saesneg—Lieutenant ; Lladin—Legatus)—lle i'r milwyr ymgartrefu er mwyn cadw i lawr drigolion y wlad orchfygedig. Tybia eraill mai lluosogiad yw Cwyrt a Cwyrtai o Court.

CWRT MAWR : h.y. y llys penaf a hyny ar gyfrif mai ynddo y byddis yn dadrys, yn setlo ac yn danfon allan hen a diweddar ddeddfau o eiddo'r Sais a Chymro, er mantais y dref a'r cylchoedd, a chyn gartre'r Bwcleiaid.

---

*From Auires Sabine for a Spear. Others derived these names from the town of Cures.

CYD-DREFI : sydd le ar ffin Llanddona a'r môr, a'i feddwl yw cyd-rif o bobl, sef o filwyr i wneyd ymosodiadau ar Amddiffynfa Dinsylw yn ol arch y swyddog Rhufeinig a fywia'n y Castell gerllaw.

CYFF EILIAN : sydd enw ar hen gist yn eglwys Llaneilian, offrymau a fwrid i ba un gan bersonau ar bererindodau a ddeuai hyd yma am nawdd ac addysg St. Eilian &c. *(Hilary,)* ac a aethent i adeiladu'r Eglwys, Capel Caswallon, a phrynu dau dyddyn &c., Mor fawr oedd ofergoel y lluaws y pryd hwn.

CYMYNOD : sydd yn golygu coed-gwympfa, gan bwy, ac i bwy, ni wyddys.

CYMERAU : "Cymyrau" y gelwid yr afon hon gan drigolion y wlad, llygriad yn ddiau o Cammer neu Cymerau, gan y galwai y Celtiaid afonydd yn Mer, Mers, neu Mersi, a hyny oblegid eu cyd-gyfarfyddiad mewn nentydd cyferbyniol, ac y mae'r enw uchod yn briodol iawn yn herwydd eu hystum a sefyllfa eu rhediad.

*CYNUDIW : Tybia ddarn o'r enw danwydd, ac y mae hen fardd Gutto'r Glyn yn cyfeirio ato yn ei linellau i'r bidawg—

"Enill a wnaeth Carnwenan
Egin dûr o'r gynud dân."

CYTIAUR GWYDDELOD ; Nid yw'r awduron fel Caisar, Tacitus, Plinius, Diodorus Siculus a Rowlands, yn trafod llawer am aneddau y brodorion cyntefig, ond desgrifiant bethau yn gyffredin trwy Frydain, a naturiol ydyw i ni gymeryd yn ganiatol mai felly y ceid pethau yn Ynys Mon. Tybia awdwr y "Mona Antiqua" i'r bobl a groesasant gyntaf y Fenai anneddu ar y bryniau noethion am gyfnod maith, a bu yn y ganrif o'r blaen olion amlwg o anneddau tra henafol i'w gweled ar ucheldiroedd Porthaethwy, a manau eraill. Cytiau crynion wedi eu sylfaenu yn ddwfn i'r ddaear oeddynt, cyffelyb i Gytiau'r Gwyddelod ar gymoedd Caergybi a manau eraill. Nid brodorion yr Iwerddon a olygir yn fanwl wrth yr enw Gwyddelod, gynt nag yn awr, "Gwydd-helwyr" a "Gwyddhelod" y gelwir yr holl lwythau Brytanaidd a Chymreig, y dosbarth hyny a dreiddiant y coedwigoedd er dinystrio bwystfilod rheibus o'r manau y byddys yn bwriadu ymsefydlu a byw ynddynt. Y pryd hyny yr oedd holl wyneb y wlad o dan goed tewion, yn mha rai y crwydriai y llew, y blaidd, y wiber, &c., a gorchwyl caled a fu i'r Gwydd-helwyr gael ymwared a'r rhai hyn. Ystyfnigrwydd y Derwyddon yn atal trosglwyddiad gwybodaeth trwy ysgrifbin a barai fod cyn lleied o gofnodion am helynt a hynt y cyn-frodorion yn eu hymgyrchfeydd cyntaf, a damweiniau rhyfeloedd a'n colledodd o hanesion diweddarach, drwy i ysgrifau a llyfrgelloedd gael eu dinystrio. Ond byddai'r hen Gymry yn enwi manau a phersonau oddiwrth ddigwyddiadau cysylltiadol, pa rai wedi hyny a ddygant hanes ac ystyr yr enwau hyny, ac a alluoga yr hanesydd i fyned i fewn i amgylchiadau ac hanesion cymeriadol y wlad a'i thrigolion. Ar Ddinas y Nant, uwchlaw Cadnant, y gwersyllodd y llwythau cyntaf o drigolion Mon, y mae lle i gredu, canys rhyw gan' mlynedd yn ol, cafwyd olion amlwg o sylfeini nifer mawr o hen fythynod o gyfnod hynach na'r un Rhufeinig. Yr oedd eu ffurfiad didrefn yn profi eu bod yn dra henafol, ac yn ol barn yr haneswyr goreu mai bythynod crynion ydoedd anedd-dai cyntaf yr ynys hon, wedi eu sylfaenu yn ddwfn yn y ddaear, a'u toi a brigau coed, llafrwyn a hesg. Wele sylw Tacitus ar y pen hwn, yn ol cyfieithiad y diweddar Gweirydd ab Rhys, 'Y maent yn arfer cloddio ogofäu dyfnion yn y ddaear, y rhai a doant yn ofalus a thail a phridd (tywyrch), lle y cadwant eu hymborth, a phreswyliant ynddynt y gauaf er mwyn clydwch. Nid yn unig cant gysgod yn y llechfeydd hyny rhag gerwindeb y tymhor ond ymguddiant ynddynt yn ddiogel rhag ymosodiadau cartrefol neu dramor. Pan anrheithiai y gelyn y wlad oddiamgylch, bydd y trysor cuddiedig yn ddiogel rhag ymosodiadau a difrod cyffredin, naill am ei fod yn rhy ddirgel neu oblegid fod chwilio am dano yn ormod o drafferth a llafur." Cyfeiliornad dybryd a wnaeth y diweddar Anrhyd. W. O. Stanley, A.S., mewn traethawd o'i eiddo pan y dywedai mai eiddo pobl y Werddon ydoedd "Cytiau'r Gwyddelod," a welir ar fynydd Caergybi, ac yntau y Parch J. Daniel (Rhabaniau), pan y dywedai yntau yn ei "Hynafiaethau Lleyn," mai olion yr un bobl ydyw yr anedd-dai a welir mewn rhai manau o Leyn, canys fel y dywedai y diweddar Meudwy Mon na fu trigolion y Werdd Ynys yn aros digon o amser yn Mon fel ag i godi cartrefi ynddi, eithr gwibiaid oeddynt yn cerdded trwyddi am ysbail a bywyd.

---

*Gerllaw Dolgellau ceir "nant y Cnudiw," yn cofthau am rwysg rhyfeloedd—enwau llawn ystyr a chymeriad o eiddo'r hen dadau.

CHWAEN DDU, Chwaen Wen, Chwaen Goch, &c., a gymerant eu safleoedd ar randiroedd corsiog, ac y mae enw pob un yn tybio *gweun*, lle gwlyb, a thrwy ychydig newidiad yn y gair, y newidia'r ystyr gerbron.

CHWERWELAU: ond a elwid yn iaith gyffredin y wlad "Chwerelau." Deillia'r enw, pa wedd oreu a roddir arno oddiwrth y goresgyniad chwerw a gerddodd y llyngesoedd mawrion a drefnwyd allan trwy orchymyn Harri II, o Normandi, Llychlyn, Iwerddon a Lloegr. Dyma a ddywed Llyfr Du Dinas Basing, a'r Croniclau Henafol am y goresgyniad dan sylw,—"1151 y duc Harri brenin i lu hyd Morva Caerlleon, ac yno gosod i bebill, ac yn i erbyn yntau y daeth Owen Gwynedd, Tywysog Cymru a'i lu, hyd yn ninas Bassing *(Bassingwork Abbey)* ac yno mesuro lle castell, a dyrchavel cloddiau mawrion, gwedi clywed o'r ebrnin hyny anvon tywysogion, ieirll, a barwniaid, a llu mawr ganthynt hyd yno, ac yn i erbyn y daeth Dafydd ab Owain Gwynedd, a'i hymlyd at draeth Caer, gan ei ladd. Ac gwedi gweled o'r brenin y lladdva Kynullaw llu a oruc a myned dan y traeth hyd yn Rhyddlan, ac yno yr aeth Owain Gwynedd i ddal Llwyn Pennant, i fesuro Castell, ac oddiyno gwneuthur Koddiant yr brenin a'i wyr. Yna y daeth Madoc ab Meredydd Tywysog Powys, a llawer o lu y brenin gydag ev a'r llongau hyd Abermenai yn Mon, ac yna ysbeilio Eglwys Vair a Phedr yn Rhoswair, a hyny a ddangoses Duw iddynt dranoeth, pan ddaeth ieuenctyd Mon i ymladd ac wynt, a'i gyru ar ffo arnynt, a lladd llawer a gyru eraill i'w boddi. Y llas Harri vab Harri Brenhin,a thywysogion y llongau oll, ac yna yr heddychwyd y rhwng y Brenhin ac Owain Tywysog Cymru, ac a Canvas Cadwaladr i vrawd i dir, ac ar ol gyrawdd y gelynion ar ffo, a ddug yn ol yr ynys iddaw ei hun, &c." Mae cystal awdurdod a'r uchod yn dweyd i Harri ymosod ar Fon dan dywysiad Madawg ab Meredydd-y-bradwr—a bu brwydr waedlyd rhwng yr ynyswyr a hwy ar 'Faesoglan.'

Chwillan: tarddiad yr enw hwn ydyw cylchle neu le clir ac agored, ac felly hwyrach yn tybio cyfrinon Derwyddol, sef yn ngwyneb haul-llygad goleuni.

Chwys: enw ar le ger y Gaerwen, a thardda, feddichon, oddiwrth fod mŵs *(efluvia)* chwyslyd yn codi drwy wres, neu boethder neillduol o eiddo'r elfenau gwahanol, oddiar ei dir, a hyny oblegid ei safle fanteisiol am hyn.

Dalar Rodio (Y): a gymer ei henw fel yna am ei chysylltiad neillduol a llys Tywysogion Aberffraw, a'i bod yn gwneyd i fyny adran o'u rhodfeydd mewn cyfeiriad gogleddol.

Dronwy: ond yr hen ffurf yw Daronwy, pa un sy'n enw Gwyddelig. Yn y "Record of Carnarvon," a ysgrifenwyd yn 14eg ganrif, sonir am felin Daronwy a Coronwy, gan feddwl am Llanfair yn Nghornwy. Mae mwy o wyddeliaeth mewn enwau a phersonau nag a feddylia llawer un. Ond pan gofiaf, wedi darllen yr hen groniclau Cymreig, yr oedd i Serigi Wyddel frawd bychan ac ieuanc o'r enw Daronwy. Wedi lladdiad Serigi fel hyn y dywedir, y cafwyd "ar lawr y Difall Drain," fab bychan o frawd i Serigi, sef Daronwy ap Urnach Wyddel o Ddinas Ffaraon," ac ddarfod i bendefig urddasol o fewn dosturio wrtho "rhag ei deced a'i ymddifatted" a'i fagu "mal yn un o'i blant ei hunan.' Rhestrir Daronwy gyda Cathpalug ac Edwin, brenin Northumbria, fel tri aflonyddwyr Ynys Mon; bu yn un o dair gormes y wlad gan iddo "adymluyddu a'r Gwyddyl," a dwyn y bendefigaeth oddiar a'i dylai o Gymro." Wedi'r cwbl. amheus yw a oedd Daronwy yn frawd i Serigi, os oedd, yr oedd yn dra ieuanc pan gwympwyd yr olaf gan Maelgwn Gwynedd, fel ag y rhaid i hanes credadwy osod ei amseriad rhwng lladdiad y naill a dechreu amseriad y llall. Fel yna gan Daronwy y mae yr hawl oreu o roi enw ar y lle uchod yn Mon. Yn y *Celtic Britain*. p. 243, dywed y Proff. John Rhys, mai enw wedi ei gymeryd yn fwngleraidd o'r Lladin ydyw Serigi, ac nad ydyw namyn llygriad o rhyw enw tebyg i Sitrig, ac mai Cadwallon ddylai Caswallon fod, a'i amseriad yn y ddegfed ganrif, ac nad ydoedd yn dad i Faelgwn Gwynedd, ond y mae ceisio gwella pethau oddiar ddychymyg yn y ffordd hon yn gam a'r hen gofion, ac yn newid eu hystyron.

DEFNIAU: weithiau dywedir Defniad, a'i ystyr yw dyferiad rhyw wlybwr—gwaed, fe ddichon, y dyoddefwyr hyny a gyfarfyddasant a'u diwedd trwy ruthriad y Rhufeiniaid arnynt, trwy eu cysylltiad ag ymosodiad ar "Ddinas y Graig," neu "Gastell Fablan" gerllaw.

DERI: Ceir y lle hwn ger Amlwch. Nid hawdd penderfynu ar wir ystyr ac enw y lle hwn, gan y petrusaf parthed ei hynafiaeth ai diweddar ydyw, os perthyna yr enw i'r oesoedd o'r blaen, cyfnod Derwyddiaeth, pryd yr oedd lleoedd fel hyn yn llawn llwyni pendewion, ac yn ymguddfeydd i Dderwydd hybarch i gario ei ddefosiwn rhagddo, wele Dderi neu Dderwen gysegredig i anwesu y deri-addolydd a'i gredo, ac oddiar ba un y torai y pren awyr—y rhodd oreu a allai y nefoedd fforddio i'r credadyn. Neu os mai diweddar yw'r enw, wel yntau *Dairy* y Sais a llaethgell y Cymro yn dod i sylw, yr hyn a olyga ymborth naturiol yn hytrach na'r un ysbrydol.

DINSYLWY: Mae Din fel celf-enw ieithyddol, o ran gwisg, yn tybio amddiffynfa neu wersyllfa Geltig, neu Brydeinig, Rhufeinig, a Seisonig. O'r gair Lladin *Castellum* y daw castell y Cymry, ac nid yw ond cydmariaethol ddiweddar, yn gystal a *Kastel*, trigolion Llydaw, *Caiseal* y Gwyddelod, *Coshetal*, pobl Manaw, a'r *Caisteal* yn iaith y Gaeliaid, eithr benthyciwyd ef gan yr oll oddiwrth y Lladinwyr. Ond yr enw cyntaf ar gastell yn iaith y Prydeiniwr ydoedd Din, pa un a olyga amddiffynfa filwriaethol, ac y mae Dinsylwy, Din Dryfal, Dinllaen, Dindywydd, &c., yn Mon ac Arfon yn cyd-dystio, i wiredd yr enw hynaf hwn. Cyf-enw i blwyf yw enw yr amddiffynfa hon, a chreda rhai mai arsyllfa i gadw sylw manwl rhag dynesiad llongau gwibiaid estronawl ydoedd, tra y credai eraill fod gan y Rhufeiniaid deml i'r haul *(Sol)* yn y lle, ac mai iawn enw y cyfryw yw *Din Sol*—enw Lladin-Gymreig. Mesurai y Gaer hon bum llath o drwch wedi ei chodi o gerrig mawrion oddifewn ac oddiallan, a'r rhanau mewnol wedi eu llanw a mân gerrig, ac y mae y graig odditani wedi ei thori am latheni o uchder, er ei gwneyd yn fwy anhawdd ei chymeryd gan y gelyn, ac y mae ei chylchfesur oddeutu 12eg can' llath. Credir yn gyffredin mai amddiffynfa Brydeinaidd ydoedd, a phan groesodd Suetonius Paulinus Gulfor Menai, lladdodd y Derwyddon, ger Llanidan, a phenderfynodd gymeryd holl amddiffynfeydd y brodorion, a'r un a syrthiodd gyntaf i'w afael oedd Dinas y Graig, yna ymosododd ar amddiffynfa oedd uwchlaw Gadnant, ac yn olaf Dinsylwy.

DINAS Y GRAIG: yr hon a elwid yn Pen-dinas a Craig Dinas, ydoedd dinas frodorol eang yn gorwedd ar gyfer y Fenai, ac arni y saif cof-golofn wech Ardalydd Mon, hen arwr enwog Waterloo. Ca'dd y Rhufeiniaid, y rhai a wersyllasant yn Rhos-y-gad gryn helbul wrth wneyd ymosodiad ar hon, i fedru gwneyd gwaith effeithiol ar yr hen frodorion glewion oedd wedi eu hel at eu gilydd i'w hamddiffynfa ag oeddynt wedi ei chryfhau yn y ffordd oreu, pan welsant fod eu gelynion yn nesau, ac i ymosod arnynt hwy a'u Dinas, fel ag y bu yn Mhorthamel.

DINAS CYNFOR: hon yw'r amddiffynfa fwyaf yn Mon os nad yn Nghymru oll, ac y mae ei chyfenw Cynfor wedi ei chwanegu ati trwy fod cilfach yn agor i'r mor ar un o'i phenau, yr hwn a elwir "Porth Cynfor." Nid yw yn hawdd penderfynu pa Gynfor a roddes ei enw iddi hi a'r Porth, dichon mai Cynfo rab Tudwal Mwynfawr ab Cadfan, hen daid i'r brenin Arthur, ond fe allai ei fod lawer o oesau yn foreuach na hyn. Yr oedd wedi ei gwneyd o fryn hirgrwn a lled uchel a'r esgyniad iddi o'r tu de-orllewin yn dra serth, ac amddiffynid hi a rhagfur pridd o gryfder mawr, oddifewn i'r uchaf o ba rai yr oedd ffos ddofn, ac ar yr ochr nesaf i'r môr yr oedd yn anhygyrch, am fod gwyneb y graig yn serth, ac yn ugeiniau y latheni o ddwfn. Meddai'r ddinas ddwy ddirgelfan i ba rai y gallasai man-longau yr oesau gynt gael nawdd a dirgelwch. Meddai tu fewn i'r amddiffynfa hon oddeutu tri ugain erw o dir, a phalmantwyd ei ffos a cherrig llyfnion glan y môr gerllaw, a buasai y rhai hyn yn dra defnyddiol i'w defnyddio ar bersonau gelynion.

DINDRYFAL: hyny yw dinas drionglog, neu amddiffynfa driongl ydoedd hon yn gorwedd ar dyddyn o'r un enw, ac o fewn tair milldir i hen dref Aberffraw. Galwyd hi fel yna am i'r hen frodorion ei hadeiladu ar y cynllun yna, a bu yn dra gwasanaethgar iddynt lawer tro, pan fyddai gwibiaid estronol ar gerdded ac yn lladrata a lladd. Dywed yr hen groniclau am lu o Wyddelod a gurwyd gan feibion Cunedda Wledig, o lawer o leoedd yn Ngwynedd, ac a ymgynullasant eu holl nerth ag oedd iddynt yn Mon, ac a wersyllasant gerllaw i'r Amddiffynfa Gymreig hon, a bu cad waedlyd rhwng y Monwysion a hwy yn y lle a elwid hyd y dydd hwn yn Cerrig y Gwyddel, a llawer o'r Cymry mwyaf dewr a laddwyd yn y lle, tra yn ddi-ildio geisio cadw meddiant o'i 'dinas,' ond pan oedd y cadwyr Cymreig gwrolwych bron a diffygio mewn ffydd a pherson, dyma Caswallon Law Hir a'i lu yn cerdded rhagddynt i gyfnerthu y Monwysion dewr, a bu ymosodiad o'r fath ffyrnicaf fel y lladdwyd Serigi gan Caswallon yn bersonol, ac y gwasgarwyd ei lu hyd barthau pellaf yr ynys.

DINAS TREFRI: ger Aberffraw, a olyga ei pherthynas breninol ag awdurdod llysawl y lle a nodwyd, neu ynte ei bod yn dal rhyw undeb a phenaeth o fri,

DINAS BADRIG sydd gaerfa nodedig ac a saif ar lan y môr yn agos i Llanlliana yn Llanbadrig, ac oddiwrth yr enw hwn y cymer ei henw. Hon, fel y credir oedd y gaerfa grefaf yn holl Ynys Mon yn yr hen amseroedd, a'r diweddar Feudwy Mon oedd y cyntaf i alw sylw at ei chymeriad hwn. Bu yma wrthdarawiadau enbyd rhwng y brodorion a wyliai o Ddinas Badrig ag estroniaid a diriai yn Mhorth Padrig a'r glanau cyfagos, fel mai gorchwyl tra anhawdd a brofai i'r gwibiaid o feddu lled troed o dir Mon, gan wrhydri'r ynyswyr a chadernid eu dinas.

DINAM: a olyga le wedi ei godi ar ddernyn o dir celedig a sicr. Ond feallai y tybia gaerfa (*fort*).

DOTHAN:—T.A.T—dwy ffynon. Lle ar y tu gogleddol i Samaria yn nghymydogaeth Sichem. Gen. xxxvii, 17, Enw capel bychan M.C. rhwng Gwalchmai a Phengarnisiog.

DRAGON: lle a gymer ei enw o'r Saesneg *Dragoon.* Gwersylliad catrawd o'r *Dragoon Guards* am dro yn y lle hwn yn amser Harri VII ab Owain Tudur, a roddodd enw i'r lle, medd awdwr yn ddiweddar. Mae arwyddlun y Ddraig gan y Cymry wedi ei dwyn drosodd gan y Cymry o Asia, a rhoddir bri neillduol ar y Ddraig Wen gan y Chineaid, gan yr Indiaid ar eu Draig, a gwneir cyfeiriad arbenig at yr unrhyw yn Llyfr y Datguddiad. Ystyr y gair Draco yn y Lladin, fel yn y gair Groeg Dracôn, a'r un Cymreig Draig yw "un a all wel'd yn mhell," yn hyn y gwelwn ddoethineb yr hen Gymry o roddi'r enw i Bencad-arweinydd y genedl. Am fod llun y Ddraig ar y Faner Genedlaethol gelwid yr un deithiai odditani i gyfarfod y gelyn y Ben Cad Lywydd, neu Ben Dragon *(generalissimo).* Ymladdwyd brwydr waedlyd yn y lle a elwir Dragon, ac yr oedd y Tywysog Owain Gwynedd yn cymeryd yr urdd-deitl o "Ddraig Mon" *(Drago Insularis)*, fel y ceir ei ddarlun hwn yn mhorth Eglwys Fynachlog Caergybi.

DULAS: Dul—taro, neu ergydio; as—man, tipyn, h.y. y traeth gyda'i donau'n ergydio'n fân, neu ynte liw dyfroedd ei lenydd yn lasddu, neu ynte

DULAS (City): a olyga "Ais Dulas," ond yn fwy cywir "Is Dulas," gerllaw Amlwch.

DWYGIR: yw Rhyd Gwaed Gwyr, medd "Cymru," ar gyfrif rhyw ymosodiadau gan elynion ar drigolion y lle. Rhyd Wygyr, medd cronicl hanesiol a thraddodiad, oddiwrth afonig a reda gerllaw.

DWYRAN: lle yw hwn yn un o hen faenorau y tywysogion—Niwbwrch—ac fel hono rhenid hi'n ddwy ran, cynwysai un ran swyddogion y teulu o dan y tywysog, y rhai oeddynt o ddau fath, ac yr oedd ganddynt ddeuddeg darn o dir cyd-rhyngddynt, yr oedd rhan yn cynal y *Maesdrefwyr*, a'r llall oedd i'r *Garddwyr*—pobl debyg i'n mân ffermwyr ni, &c., ac felly chwery y lle hwn a'i hanes ar y ffaith henafol hon.

DYFRIAR: yn Llanfaelog, sy'n llygriad yn ddiau o Dyfrior, gorsaf o'r pwys mwyaf gan y Derwyddon ar gyfrif ei ddwfr. Byddai y Derwyddon yn rhoi cred mawr mewn dwfr mewn pethau sanctaidd a meddyginiaeth, credant fod elfenau o'r Ysbryd Mawr yn gymysgedig a dyfroedd llynoedd, afonydd, &c., a'u bod ar y cyfrif hwnw yn haeddu eu haddoli. Mae'r lle hwn yn un o'r gorsafau pwysicaf ar gadwen crefydd ein hen dadau gyda manau eraill o gyffelyb gymeriad ar y fodrwy, heb anghofio dwy gromlech a chrugiau gerllaw.

DYFFRYN YR IOR: hen enw Cemmaes yn Mon, oddiwrth rhyw hen dywysog o'r enw Iorwerth, neu a olyga lywydd neu arglwydd—ior, rhyw naw can' mlynedd yn ol, medd traddodiad.

DRUDWY: yn hytrach Ddrydwy, h.y. Tryd, yr hyn yr eir trwyddo, neu dueddol i fyned trwy, ac wy, dwfr, gan olygu felly le yn sefyll yn nghyrhaedd dyfroedd o bob cyfeiriad. Mae'r lle hwn yn gwisgo'r darnodiad.

EGLWYS AEL: a elwid fel yna am iddi gael ei hadeiladu yn y flwyddyn 650 o.c. ar ael y bryn, pa un a welid yn amlwg o gyfeiriad Aberffraw, &c. Hon yw eglwys Llangadwaladr, wedi ei hadeiladu drachefn, a'i galw ar enw St. Cadwaladr.

EGLWYS Y BEILI: a elwid felly am ei hadeiladu ar ddarn o foeldir yn gwynebu llwmdir gwyn, nid amgen y towyn diffrwyth, ond canaid a saif ar ei chyfer.

EGLWYS Y BEDD: yr un a "Chapel y Bedd," yn Nghaergybi. Yma y claddwyd y blaenor Serigi, wedi y'i lladdwyd gan Cadwallon Law Hir yn Ngherrig y Gwyddyl. Yr ail gladdu oedd hwn, a bu i'r Gwyddelod, o barch tuag ato, godi addolfa uwchben ei weddillion marwol, yn mha un y bu i lawer o'i ganlynwyr ddangos llawer o ddefodau ffol. Yn mhen llawer o amser cymerodd y trydydd adgyfodiad le, pryd y symudwyd llwch y Maeslywydd i'r Iwerddon dan yr adgyfodiad cyffredinol, credir.

ERDDERINIOG: a elwid fel hyn yn herwydd adeiladu'r hen bryseddfod hyglodus ar lanerch lawn o ddrain a gwyllt dyfion cyffelyb. Yma, wedi dyddiau'r Tuduriaid Penymynydd y preswyliai Rhys, brawd i Ednyfed o Dre-castell a Goronwy o Benymynydd, y tri arglwydd ysbrydol yr ynys oeddynt yn eu cysylltiad a Cholegdy Ynys Cybi.

EIRIANALLT: lle a'i enw'n golygu hen fonedd-dy yn sefyll ar lanerch ysblenydd, neu landeg. Fel yna y byddai hen Gymry doeth yr oesau gynt yn enwi eu tai ag ystyron iawn. "Eirianell" y'i gelwid weithiau, o Eirian—cain, ysblenydd, &c., ac ell—ael.

FAEL-LIF (Y): neu *Valley*, y Saeson, ger Caergybi. Nid yr ystyr a olygir yn gyffredin o ddyffryn a ddaw i'r wyneb yma, eithr henafiaeth y lle a masnach pybyr pobl y darn hwn o'r wlad a chenedl arall. Dywed Tacitus fod trafnidiaeth bwysig yn cael ei chario ymlaen rhwng y Caergybiaid a'r Iwerddoniaid yn amser Julius Agricola, ac y mae lleoedd yn y cylchoedd hyny, ac yn ogystal y lle hwn, yn dal yn ffyddlawn i goffhau hyny.

FACHELL (Y): a feddylia am le fel wedi ei gornelu. Mae'r lle hwn fel y Fachell yn mhlwyf Rhyd-wen, Sir Fflint, yn lleoedd cornelog.

FAGWYR (Y): yw mûr, gwal neu bared.

FARGAN (Y): bryd arall dywedir y Fargedwen. Tybir fod a fyno y lle hwn ag enw un o'r tair Wenhwyfar, gwragedd Arthur Frenin, a phe byddai modd sicrhau hyn, nid hawdd drachefn a fyddai nodi pa un o'r tair a freiniodd y lle a'r enw. Yr oedd Arthur mor glodwiw yn ffafr a serch yr hen Gymry, fel ag y byddai'n wiw ganddynt enwi lleoedd neu bersonau arno ef, neu ei wragedd ar y cyfleu cyntaf a gânt.

FARCHOG: neu'n hytrach Marchog. Tardda'r enw am mai milwr urddedig oedd perchenog y lle yma, neu a dweyd y lleiaf, ei breswylfod mewn ystyr ardrethol. Ger Caergybi y mae'r lle.

FANER (Y): a elwid felly fel canlyniad i fuddugoliaeth anrhydeddus a ga'dd Owain Glyndwr a Rhys Ddu, o Erddreiniog ar y Normaniaid Seisonig, mewn mangre a elwir y Rhosfawr, gerllaw Brynsiencyn, yn nechreuad y 15fed ganrif,—buddugoliaeth mor lwyr nes ymlid bob copa walltog allan o'r terfynau. Câd-fuddugoliaeth fel hyn a roddai fri parhaol ar faner duw rhyfel.

FILIACH (Y): ger Cemmaes, a olyga berthynas mân greaduriaid gwylltion a'r lle rywbryd, os nad eto.

FON WLAD (Y): y wlad bellaf, y wlad sydd yn sail, yn fôn neu yn derfyn eithaf i'r holl wledydd cysylltiedig. Haera eraill mai 'Bôn' *(buwch)* ydyw y gwreiddyn, gan mai ar ei chynyrch hi y cynhelid trigolion y gwledydd cyfagos, ac mai ar ei "didwyll laeth" hi y maethid eu plant. Pa fodd bynag am hyny, hi oedd prif orsaf y Derwyddon—nawddle dysgeidiaeth foreuol—hi ydoedd y cryd yn mha un y megid prif wyddorion a darganfyddiadau y byd—hi ydoedd gyrchfa y doethion ac efrydwyr cyntefig, a chyfeiriai hyd y nôd y Pythagoriaid dysgedig eu camrau tuag ati, am hyfforddiad yn y gwersi cyntaf a ddysgent yn rhagoriaethau eu gwybodaeth, a thelid iddi deyrnged o barch gan yr holl genhedloedd a feithrinent addysgiaeth naturiol a chrefyddol filoedd o flynyddoedd yn ol!

FON DYWELL (Y): sef y Fôn (pellaf) yn gyfystyr a'r Lladin *Thule*. Galwai'r Rhufeiniaid Fon yn *Ultima Thule*, cyn iddynt erioed roddi eu traed arni, a'r Brytaniaid hwythau a'i galwant yn Fon Wlad, yn gyffelyb ag y galwasant bellaf bwyntiau eraill yn ganlynol, megys Cernyw, yn *Ben-y-fonlaz*, neu Ben y Fôn Wlad.

FOTTY (Y): yn hytrach Hafotty, yn Llanddona. Golyga ei fod unwaith yn lle o bwys, canys gelwid ef 'Hafodty Ardderch' (Ardderchog).

FRIGAN (Y): lle'n golygu ei fod ar drum, copa, neu grîb, mewn safon o adeiladaeth.

FFLICWS: o'r un ystyr a 'Defniau,' ac yn tybio diferiad, a'r casgliad yw coll gwaed mewn rhyw ymdrech bybyr ar faes y gâd. Dywediad cyffredin yn Mon ydyw. "Rwy'n wlyb fflican," pan fydd y gwlaw wedi gwlychu rhywun trwyddo.

FFORDD DEG WEN (Y): yn Llanfihangel-Dinsylwy. Rhy anhawdd yw penderfynu i ba Wen y perthyna'r bri o roddi'r enw i'r lle hwn, dichon oddiar gysylltiad y Brenin Arthur a'r lle, mai un o'i wragedd ef a bia'r clod, digwydda mai Gwenhwyfar oedd enw y tair.

FFYNON BRYN FENDIGAID: ar dowyn Aberffraw, ar yr ochr arall i ffordd i Fryn-bendigaid, lle y dienyddid troseddwyr yn amser tywysogion yr hen dref. Am y gwasanaethai hon yr hen deidiau a neiniau a dyfroedd grisialaidd ac iach at wahanol anhwylderau, cyn arfer myned at feddygon gwlad, mynai yr ardalwyr ei chysegru, a'i henwi ar enw neillduol.

FFYNON CYBI: yn nghymydogaeth Caergybi yr oedd hon. Perthynai i bob plwyf a llan eu ffynonau cysegredig gynt: pa le bynag y byddai sant yn cyhoeddi y fendith a'i râd, byddai ffynon yn bwrw ei dyfroedd ben dithiol i iachau anhwylderau amrywiol yr ardal; ac i wneyd pethau yn well, enwid yr unrhyw ar enw y sant a fyddai yn gosod i lawr sylfaeni yr eglwys, a byddai hyn yn sicr o asio crêd y lluaws ofergoelus ynddi yn well fyth. Ond y Ffynon Cybi benaf a geid gerllaw Clorach, a cher ffordd Llanerchymedd, ar lanau'r hon y byddai Cybi a Seiriol yn cyd-gyfarfod i drafod pethau crefyddol, ac y mae hanes a thraddodiad wedi gwisgo y neges hono mor ddengar, nes ymgollai holl hanes a chymeriad y ffynon gyntaf yn swyn a hûd yr ail.

FFYNON ELAETH: Gelwid y darddell hon, fel y gwelid, ar enw Elaeth Frenin ab Meurig ab Idno, sant gwarcheidiol Eglwys Amlwch. Hanai o deulu urddasol, treuliodd ddarn oreu o'i oes yn y fyddin, ond y gweddill gyda phethau crefyddol.

FFYNON FAIR: ffynon o ddwfr a elwir hyd heddyw yn Ffynon Ffair ydyw hon yn Llanddwynwen. Yn yr hen amseroedd byddai lluaws mawr o gleifion cariad yn myned ar bererindod i Landdwynwen, lle y ceid y ffynon uchod, ac yno ar allor Dwynwen Santes, merch Brychan Brycheiniog, offryment arian er mwyn iddi eiriol ar eu rhan gyda Mair, a thyneru calon gwrthrych eu serch. Rhag-ddywedid eu tynged gan bysgodyn yn y ffynon. Yr oedd aberthau y ffyliaid hyn mor fawr, fel y daeth yr eglwys yn abatty. Gwel Llanddwynwen.

FFYNON SEIRIOL: saif y ffynon hon gerllaw Clorach, yn ymyl ei chwaer-ffynon Cybi, a ger y ffordd fawr o Lanerchymedd i Beaumaris, a gelwid hi ar enw'r hyglodus St. Seiriol, pa un a ymgyfarfyddai a'i frawd-weinidog St. Cybi yma, i ymgynghori parthed pethau ysbrydol. Teithiai St. Cybi yn y boreu tuag at y lle, a'i wyneb at yr haul, a'r un modd wrth ddychwelyd adref yn y prydnawn, am hyny gelwid ef "Cybi Felyn," ac fel yr oedd Seiriol wrth ddyfod a dychwel, yn teithio a'i gefn at yr haul, gelwid ef "Seiriol Wyn." Bu'r ffynon uchod mewn bri a hynodrwydd am oesau lawer. Gwel Ffynon Cybi.

FFYNON Y WRACH: a saif cyd-rhwng Caergybi ac Ynys Lawd, a olyga agwedd grebachog y darddell ar lecyn o gymeriad tebyg.

FFYNON LOCHWYD: perthynai hon i'r addolfa a enwid fel uchod, a cheid hi ar y traeth cyfagos; ac ar Wyl St. Cybi, yr hon a ddechreuai ar y Sabboth diweddaf cyn Gorphenaf 25ain, ac a barhai am bymthegnos, byddai yn arferiad gan ieuenctyd ac eraill yn yr ardal, fyned bob un o'r tri Sul yr wyl i Gapel Lochwyd, ac oddiyno tuag at y ffynon a chymeryd cegaid o'r dwfr sanctaidd a llonaid llaw o'r graian cyn llwybro'r serthedd i'r capel yn ol. Pwy bynag un o'r ymgymerwyr a allai gario'r dwfr a'r graian heb golli temigyn o'r naill na'r llall a'u rhoddi ar yr allor, a ystyrid trwy ras y weithred, i fyned i'r undeb priodasol cyn y llawn lloer.

FFYNON EILIAN: yn mhlwyf Llanelian yn Mon, a geid gynt ar lanerch ddinod, a'r ddefod ar gôf-wyl y sant (Hilary), ar y Gwener cyntaf yn Awst, fyddai i'r trigolion ddyfod hyd ati ac yfed o'i dyfroedd.

FFYNON GREDIFAEL: yn mhlwyf Penymynydd y mae hon, a chymer ei henw oddiwrth Gredifael, "y sant haelfrydig," a mab Ithel Hael o Lydaw. Tadogid mil o rinweddau i hon, ac ymwelid a hi ar Wyl y Sant.

FFRIARS (Y): h.y. Brodordy, neu gan Camden, "Priordy Ieuengaf," i'w wahaniaethu oddiwrth briordy Penmon. Fel hyn y dywedir am dano yn ysgrifau henafol y Plasgwyn—"This Monastery, erected by Llewelyn ab Iorwerth over the grave of his Princess Joan, whose pleasure it was, as Caradoc express it to be here buried, was consecrated in 1220 by Howell, Bishop of Bangor, and in a few years afterwards burnt in the insurrection of Madoc, a relation of the last Prince; but Edward II pitying the sufferings of the brotherhood, remitted the taxes due to him. The Friars in the wars of Glyndwr, having shewn disposition favourable to that chieftain, Henry IV. plundered the place, slew some of the brothers and imprisoned the remainder, but afterwards liberated them, and made restitution!" *Llyfr Du Dinas Basing*, a ddywed mai "Llewelyn ab Iorwerth, Tywysog Cymru, a wnaeth brodordy Llanfaes," yr hwn a gysegrwyd gan Howel, Esgob Bangor, yn 1240, tros weddillion Joan, merch y Brenin John. Ysgrifau Hengwrt a fynega—"Att Llanas hir pleasure was where the Prince dyd build a house of

Bare-foote Freers over his grave." Priodolir cymeriad isel i'r dywysoges hon, yr hyn a barodd i lawer o feirdd ei hoes ei ganu, trwy awen a chân, ac er y dywedir i Lywelyn am bechod ei wraig, a chosbi y troseddwr, iddo er hyny, o barch iddo ei hun a chydymdeimlad a'i gywely, erlyn y goganwyr barddol hyny hyd eithaf ei allu. Nid cydnaws a theimlad y wlad ydoedd i'r Tywysog Cymreig fyned i lys Seisonig i geisio cydmares bywyd, edrychid arno yn amgylchiad anachaidd, ac fel rhwng pobpeth duodd awyrgylch amgylchiadau Llewelyn o'i aelwyd hyd at y cyhoedd nes troi y darn olaf o'i fywyd yn dywyll a phruddaidd. Bu farw y dywysoges yn Abergwyngregyn, neu yn Llanfaes, ond modd bynag yma y claddwyd hi yn 1289, a bu un o'i heirch yn gafn dwr i'r anifeiliaid am faith flynyddau, a chauad yr unrhyw ar goll am flynyddau'n mhellach, eithr diogelwyd y naill a'r llall gan Arglwydd Bulkeley, trwy eu dodi mewn lle o barch, ger Bryn y Barwn *(Baron Hill,)* pa rai a dyn lawer o ddyeithriaid i'w gweled bob blwyddyn.

GADFA (Y): sydd le ger Amlwch, ac y mae ei ystyr yn glir ar ei wyneb, sef maes câd, a saif er cof, yn nghanol Aceldama, y dyddiau blinion hyny a fu'n dal cyn-frodorion yr ynys, a'r darn mwyaf trychinebus o'r wlad o bosibl, pryd a ceisiai y diniwed a'r tawel gadw meddianau a bywyd. Dyddia mor bell yn ol a'r gâd a fu rhwng Dwygir a Llangwenllwyfo, lle lladdwyd Rhodri Fawr.

GALLT Y BACHAU: gofyna'r allt hon am ddadfachu ceffyl blaen y drol olaf er helpu'r drol gyntaf i fyny.

GADLYS (Y): yn Llanfihangel Dinsylwy, a erys megys ol traed y buddugoliaethau Rhufeinaidd. Ysgrifenid 'Cadlys,' yn y M.S.S. cyntefig mewn llawer iawn o ffyrdd. Rhoddaf y gair 'Câd' i ddechreu, sef câd, 'cat' (engraifft, 'catmor'—môr—mawr, 'cath' (th—t,) 'catu,' ac ar ol hyn 'cas' (s—y—ds—d). Gwyr pawb beth ydyw peth cas. Yn y gair cadw y gwelaf oreu wreiddyn câd, sef byddin yn cadw ei heiddo. Daw dullwedd y gair Lladin gerbron fel hyn, gyda'r enw Llys—'lês,' 'las,' 'lais,' 'leas,' 'liass,' ac felly credaf fod y lle uchod yn golygu lle i weinyddu cyfiawnder mewn rhyw ddull neu gilydd, gyda'i holl gyfleadau a amlygir i ni o'i brif arbenigrwydd yn ei ystyr cyntefig. Ceir fferm o'r enw hwn yn mhlwyf Llansadwrn yn nghanol olion ac enwau Rhufeinig.

GARDD Y LLYS: wele weddillion coffa Gardd Llys Tywysogion Aberffraw, ar yr ochr orllewinol i'r hen dref, lle y bu unwaith fawredd, ond heddyw yn ngafael dinodedd.

GARDWR: yn hytrach Garddwr, lle a ymdeifl dros y dyffryn o ffermdy Isallt Fawr i'r Ty Du. Dyna'r lle y bywiai hen drigolion Cemmaes.

GARNEDD (Y): mangre sy'n tybio hungell olaf aml Dderwydd wedi corphlosgiad, yn ol cred ac arfer gwlad ar y pryd, yn Llanbedrgoch, ac felly y

GARNEDD: ger gorsaf y Rhosgoch, Lle arall y byddai'r Derwyddon yn claddu eu meirwon wedi y corphlosgiad.

GARNEDD DDU (Y): mangre feddrodawl a orchuddia lwch aml Dderwydd ffyddiog, ac feallai y cyplysir enw Dafydd Ddu, offeiriad, ag enw y lle, Yr oedd yn dad i un Rhys, a bu'n byw yma.

GARNEDD GOCH (Y): sydd enw arall o gyffelyb gymeriad, a dichon yn dwyn cyfenw Owain Goch, brawd i Lewelyn ab Gruffydd.

GARNEDD WEN (Y): enwid y lle hwn ar enw y cyrchydd câd mileing Owain ab Gruffydd Wenwynwyn.

GARNEDD FAWR (Y): Yma y ceir un o'r carneddau mwyaf y wlad, ac yn ei mynwes unig a thawel y cysga aml arwr a welodd ei dranc ar faes câd a buddugoliaeth.

GARNISIOG: sy'n faenoliaeth henafol a chysylltiedig a Llechgylched (Llech a Chylch). Tybia'r enw Garn-isiog am Domen neu Garnedd Dderwyddol, islaw y pentref, a pheth posibl yw hyny gan fod lleoedd oddiamgylch yn gylch leoedd cysegredig, yn dwyn enwau derwyddol yn ogystal a chromlechau a chrugiau—arall debyg yw enw Pen y Garnedd.

GAERWEN (Y): Rhwng Bwlchgwyn a'r Graig yn Llanfihangel Ysgeifiog, canfyddir olion hen amddiffynfa frodorol a chaerog, ac oddiwrth hwn yn ogystal ac oddiwrth Arianwen ferch Brychan Brycheiniog, yr hon oedd fenyw ddoeth a chrefyddol, ac a ddysgai y bobl yn y lle hwn, a hyny cyn bod Llan a chredo ar gerdded, y cymer y pentref hwn ei enw.

GEIRN (Y): ger Trefor, sy'n fath o Gymreigiaeth o'r gair *Cairn*, h.y. mewn ystyr a tharddiad, gwyddgrug, crymdwyn, gwyddfa, carnedd &c. Ar gyfrif lluosogrwydd carneddau r cylchoedd ymlapia enw'r amaethdy hwn a'r un gair cynwysfawr uchod.

GELLINIOG (Y): sef y wen a'r ddu, sy'n enw arall ar goedgell, caeadlwyn, neu gell-lwyn, a hyny mewn ystyr o babell i aelodau Derwyddol, er cynal cyfrinach a'r tadolion dduwiau. Yn Llangeinwen y maent.

GELLI WYDRYN: sy'n tybio cudd-lwyn cysegredig y Derwyddon a Wydyn y *Sancreal*—llestr hybarchus a neillduol o eiddo eu crefydd, ac a fyddai ar waith celedig gan rhyw aelod neillduol. Gwel Gwydryn. Hefyd, Carreg Wydryn a Gefail Wydryn, gerllaw, yn cymeryd eu henwau oddiwrth eu gorsafau mwyaf pwysig—Bryn Gwydryn a'r uchod.

GLANGORS DDU: Dywedir mai oddiwrth un Howel Ddu y cymer y lle hwn ei enw. Ger Trewalchmai y saif.

GLANAFON HWFA: oddeutu pedwar ran milldir i Langefni, ac sydd yn amaethfa a'i enw'n tarddu'n oddiwrth ei sefyllfa, ger min yr afonig Hwfa. Yma'n nant y ffermdy hwn caed mewn modd damweiniol 44 o feddau cyfain, ar wahan i niferi eraill drylliedig, a'r oll yn cynwys cyrph dynol o bob maint a llun. Ni wyddys i ba ddosbarth o bobl y perthynant nac ychwaith i ba gyfnod ar y byd yr amserant, a gwnaed y darganfyddiad gan weithwyr oedd eisieu cerrig at odyn galch gerllaw, yn Nhachwedd 1829.

GLASGRUG: arwydda enw'r lle rhyw weithred egniol, a hyny ar fangre werdd fyncog *(full of heath)*. Tebygol y perthyna i ysgarmesau rhy fynych "Cymru Fu" Amlwch a'i chylchoedd.

GOFERYDD: ger Caergybi a olyga aber neu rewyn ô ddwfr.

GOF YNYS: Ymgyrchydd dinystriol Harold Pig, goruchwyliwr Brenin Denmark, yn y lle hwn, yn y flwyddyn 1211, a roddodd yr enw coffhaol hwn ar y lle. Fel hyn y dywedir yn *Llyfr Coch Hergest*, "Ar wyl St. Simon a St. Jude (Gwyl ddyddiau yw'r dyddiadau) y flwyddyn hon, daeth ty-oruchwyliwr Brenin Denmark, o'r enw Harold Pig i Llanfaes gyda chwech o longau câd *priveteers*, y rhai a anrheithiasant y dref, ac a'i llosgasant hi; ac yno efe a'i ganlynwyr goreu a laddwyd," a chofnodiad arall o'r un llyfr a ddywed—"1211, nos wyl Symon a Jude, y flwyddyn hono y daeth ystiward Llys Brenin Llychlyn Herallt Pig, oedd ei enw, a chwe' herw llong geintaw, hyd yn Llanfaes; ac yspeiliaw y drev a'i llosgi, ac a llas Harallt yno a'i oreu gwyr.'

GOITAN (Y): Y mae hon eto fel y Goeten Arthur, ger Llugwy yn cael ei henwi ar yr hyglod Frenin hwnw. 'Doedd dim yn fwy pleserus gan yr hen Gymry nag enwi lle neu faen ar eu hoff Arthur.

GORDDINOG: a olyga gaerfa ar uchaf y tir.

GORSEDD Y PENRHYN: a erys eto ger Penrhos, ac a elwid mal hyn am ei chodi ar bentanau ac ar benrhyn, neu bentir. Gorsedd barn ar droseddwyr yn nyddiau goreu Derwyddiaeth ydoedd.

GORSEDD DEYRN: fe ddichon mai gorsedd y llywydd neu'r Archdderwydd feddylir. Efallai hefyd, mai Gorsedd Derwydd ydoedd ar y cyntaf ond i lafar gwlad lurgyno'r gair.

GORSEDD DWYGIR: ydoedd uchel sedd yr Archdderwydd, mewn barn neu gredo, yn nydd ei lwydd a'i rwysg, yn ngwigoedd Dwygir, h.y. Dwy-wig-hir, ond mynodd yr oesau dilynol fyrhau yr enw, a dinystrio yr ystyr, agos. Golyga'r gair cyntaf ddwyfoliaeth.

GORSEDD RHYS: ar hon eto, fel eraill, yr eisteddai'r Derwydd arucheledig, yn dysgu y bobl a'i hamgylchynent, "Multa de Deornu inuertalienu vict potestate disputare, et juventuti tratunt."

GORSEDD MIGIN: yn Llandegfan, ydoedd Orsedd Dderwyddol, a galwyd hyhi ar yr enw yna am i'r hen dadau ei chodi ar neu ger tir corsiog—Migen, cors neu siglen.

GORSEDD Y PERSON: Fel ag y gelwid bardd-offeiriad gynt yn "Syr," y gellid sicrhau mai urdd deitl arall yw "Person" yma ar aelod neillduol o'r Grefydd Dderwyddol, felly 'Gorsedd y Person' yw 'Gorsedd y Derwydd,' yr Archdderwydd yn benaf fe ddichon.

GORSEDD TRE BEIRDD: Dug yr enw hwn orsaf Dderwyddol a choleg barddol gerbron, a chadarnheir hyn gyda nifer o allorau a geir oddiamgylch. Yr oedd y bardd yn aelod anrhydeddus yn mhlith y Cymry. Yr oedd pob bardd trwyddedig dan nawdd gwlad a theyrnas, ac yn byw ar gynyrch pum erw o dir gan ei deyrn, yn nghyda derbyn llawer o freiniau neillduol eraill. Ceir tair treflan perthynol i'r hen feirdd yn Ynys Mon—un yn mhob cantref. Prif ddefodau y beirdd yw cynal heddwch a gwirionedd a chyfiawnder ar gof ac addysg mewn gwlad, a mawl i'r mad ac anfawl i'r anfad, a hyn oll drwy awen a Duw. Nis dygant arf noeth gerwyndeb nac yn erbyn neb, ac nid rhydd i neb ddwyn arf noeth lle y byddo bardd. "Thri Thrwydded y Beirdd: pum erwi rhyddion i bob bardd yn maint ei swydd a'i gelfyddyd, lle na byddo hyny, ceiniog aradr, sef yw hyny dogn o bob arad o fewn ei swydd ef, a lle nas gellir hyny ceiniog baladr, nid amgen na dogn gan bob perchen tir, a'r drwydded hon ymhynag o'r tair ffordd y bo, yn amgen na'r pum erwi rhyddion a ddylit iddaw ymraint Cymro cynhenid. Ail yw ei roddion gobrwy am ei gerdd dafawd a'i rôl achau nid amgen na chof priodasau a genedigaethau, a chof a gweithredoedd molianus. Trydydd yw ei gylch clera bob tair blynedd yn nhai priodorion a boneddigion eraill. A lle ni chaffo ef ei drwydded pum erwi neu yn lle hyny ei geiniog aradr neu geiniog baladr, dwyn gafael cyfraith gan y lys gwlad ac arglwydd, herwydd defawd nas galler a eto yn ei herbyn. Tair gorsedd gadarn Ynys Prydain; gorsedd gwlad ac arglwydd, gorsedd beirdd, a gorsedd cynghyd cynal. Tri unben gwlad, nid amgen bardd yn athraw gwybodau daionus er addysg gwlad a chenedl; ynad yn trefnu iawn a chyfraith er trefn a thangnef gwlad a chenedl; ac arglwydd, sef brenin neu dywysog cyfoethog yn warcheidwad a nawdd er amddiffyn gwlad a chenedl, ac o gyfawd cyfrwym y tri, pob rhaith gwlad a chenedl yn nawdd Duw a'i dangnef. Arglwydd, yngnad, a bardd. Tri chrair twng a briduw beirdd Ynys Prydain; y dengair deddf Efengyl Ioan, ac yn ngwyneb haul goleuni. Tair gosteg gyffredin y sydd: cyrch golychwyd, maes arglwydd, a gorsedd beirdd. Tri lle y mae cynal gosteg a rhybudd hyd yn nghyfnod un dydd a blwyddyn &c., ac ynddynt gynal pob gwaedd uwch adwaedd, ac uwch adneu, ac uwch adfan."

GORSGOCH (Y): lle yw hwn yn coffhau am goll gwaed nifer o'r Monwysion pan mewn ymgyrch bybyr ag estroniaid, mewn tir anial ac anhymunol i daraw câd, ar adeg anisgwyliadwy, fe ddichon.

GRIB (Y): a olyga grwn, trum, neu gefn.

GROMLECH (Y): sydd amaethdy yn Llanfechell, a ddug enw a chof am Gromlech (awgrymlech) ag sydd wedi cwympo er's llawer o flynyddoedd yn ol, ond erys ei philerau preiffion a hirion yn dri maen hywel o ddeg troedfedd o uchder.

GRONANT: os un *n* a roi'r yn y gair tybia'r enw am le ar nant raianog, ond os dwy *n* tybia am fangre ar nant gylchawg.

GRUG GAER: h.y. Preswyl-le yw hon wedi ei chodi ar dir grugog ac iddo fur diffynawl.

"**GWAITH DIWSUL**": Dyna'r enw a fu ar ymgyrch drwy gâd feiddgar a fu yn Mon cyd-rhwng y Monwysion, yn cael eu harwain gan Rhodri Fawr, a'r Daniaid Duon, ar ddydd Sul yn y flwyddyn 876, yn mha un y syrthiodd Rhodri a'i frawd Gwriad, medd un hanes, ei fab medd hanes arall. Hefyd, dywedir i Gweirydd, mab Owain Morganwg, syrthio yn y gâd. Ymosododd merched Mon ag arfau ar y Saeson y tro hwn.

GWALCHMAI: Treflan yn dwyn enw y boneddig urddasol Gwalchmai ab Meilir, ac efe ydoedd ei gwir berchenog, yn ol Mesuriad Cwmwd Malltraeth, a wnaed yn Niwbwrch yn y flwyddyn 1363. Daeth yn etifeddiaeth Einion ei fab, ac yn olynol yn eiddo i'w dri mab yntau, a thair melin yn ogystal,—melin Gwalchmai, melin Gwnau, a melin arall sydd a'i henw ar goll. Talant i'r Tywysog yn Aberffraw saith swllt a naw ceiniog yn flynyddol, ac yr oedd iddynt 'amobr' a 'gwobr' o ddeg swllt i'w talu bob blwyddyn, yn nghyda'u gwasanaeth yn llys tywysogawl y dref a nodwyd.

GWAREDOG: Dios genyf i'r lle hwn gael ei enwi am fod yma gapel cysegredig i'r Forwyn Fair—golygir lle o ymwared mewn neillduaeth drylawn.

GWAUNFYNYDD: gwaen—gwastad-dir; fynydd—fyny, neu fynydd a'i gylchoedd a feddant y cymeriad o orifyny.

GWENYNOG: dyma'r enw ar lafar gwlad, eithr Gwaenydog yw ar lyfrau'r plwyf, ac yn Llanbabo y mae'r lle hwn. Gwaen—gwastad-dir; ydog—llawn o ŷd, toreithog o ŷd. Yma yr oedd H. Owen, yr hwn a gyfieithiodd y llyfr "Patrwm y gwir Gristion," neu ddilyniad Iesu Crist, a ysgrifenwyd gynta yn Lladin gan Thomas à Kempis, wedi ei gyfieithu i'r Gymraeg er ys talm o amser yn ol Editiwn yr awdwr gan H. Owen, Gwenydog ym Mon, Esq., Llundain, argraphwyd er budd y Cymry. Pris 9c. i'r tlodion, 1s.6c. i eraill. Gwel Llyfryddiaeth y Cymry, tudalen 219.

GWERTHYR: ystyr yr enw hwn yw caer, dinas, neu amddiffynfa. Ceir yr amddiffynfa hon gerllaw Trefor, a bu o wasanaeth mawr i'r hen frodorion pan ymosodai y Brithiaid arnynt. Byddai yma ddewrion beunydd yn gwylio y gelynion, a'u bwäau yn barod i anelu arnynt, a'u gofal a'u hyni fyddai ceisio cadw eu tiriogaeth yn lân oddiwrth ladron. Blaenllymant eu saethau ar gareg a welir eto ger yr eglwys, a dengys oddiar y draul sydd arni fod cryn waith mewn ymosodiadau wedi cael ei wneyd.

GWELY IORWERTH: Prin yr adnabyddir y lle wrth yr enw hwn heddyw, ond hysbys pawb ohono a'r enw Tre Iorwerth ger Bodedeyrn. Llywarch ab Bran, yr hwn oedd benaeth un o'r pymtheg llwyth yn amser Owain Gwynedd, ac yn frawd yn nghyfraith i'r Tywysog dewr hwnw, yn gymaint a bod eu gwragedd yn chwiorydd, merched Grono ab Owain ab Edwyn, Arglwydd Tegeingl. Dywed un hanes ei fod yn oruchwyliwr i'r Tywysog. Wedi marwolaeth Llywarch, rhanwyd y tiroedd rhwng ei dri Mab, a dug pob cyfran eu henwau heddyw, sef 'Gwely Iorwerth,' 'Gwely Madog,' a 'Gwely Cadwgan.' Yr oedd i'r tri hyd gyfladd a gwasanaeth i'r tywysog, a gofynid iddynt gadw muriau a thöau neuadd y siamber a chapel perthynol i'r Maerdy yn Nghemaes, mewn adgyweiriad a threfn priodol. Achau Llywarch oeddynt "Llywarch ab Bran ab Dyfnwal ab Eunydd ab Aelfyw ab Alser ab Tudwal Gloff ab Rhodri Mawr. Ei bais arfau oeddynt: "Argent between three crows with ermine in their bills, a chevron sable."

GWELY CADWGAN: ond heddyw adnabyddir y lle a'r enw Cadowta. Dernyn o dir ydoedd a ga'dd Cadwgan, un o dri mab Llywarch, ar farwolaeth ei dad, ac felly

GWELY MADOC: (Trefadoc) a syrthiodd i ran ei fab Madog, ar farwolaeth ei dad, a cheidw y lle hwn a'r cyntaf eu henwau a gwell cadwraeth.

GWYDDELYN: lle yn golygu llwyn cryno o wýdd (coed,) neu ynte ymweliad y Gwyddel a'r hen ynys, yr olaf sy'n debycaf o fod yn gywir.

GWYDION: Cymer y lle hwn ei enw oddiwrth Gwydion mab Don, brenin Llychlyn. Gelwid Don weithiau yn Daronwy, yr hwn a oresgynodd yr Iwerddon yn gyntaf, ac wedi hyny a arweiniodd dri ugain mil o Wyddelod a Llychlynwyr i Wynedd, tua diwedd neu ddechreu y bedwaredd ganrif, a'i hiliogaeth a gadwodd feddiant o Wynedd dros 129 o flynyddoedd, pan eu deolwyd o'r wlad gan Cadwallon Law Hir a'i lu pybyr yn Llan y Gwyddyl, a elwir heddyw Caergybi. Yn hanes Don y dywedir, "Don Brenin Llychlyn a Dulyn, yn y flwyddyn 267, a ddygodd y Gwyddelod i Wynedd, 129 o flynyddoedd, ddyfod o feibion Cynedda yno o'r Gogledd, a threchu y Gwyddyl a'u celyddon," ac ddarfod i Caswallon Law Hir a'i gledd ei hun ladd "Syrigi Wyddel ab Mwrchan, ap Eurnach hen ap Eilo ap Rhechgyr ab Cathbalug, ap Cathal, ap Machno, ap Einion, ap Gelert, ap Math, ap Mathonwy ap Trathol ap Gwydion ap Don Brenin Mon ac Arfon a'r Cantref a Dulyn a Llychlyn, a ddaeth i Ynys Mon gan' mlynedd a naw mlynedd ar hugain cyn dyfod Crist ynghawd."

GWYDRYN: gwel Bryngwydryn.

GWYL POL: mae'r enw hwn yn coffhau ymddangosiad

Sywidw Pawlin (Suetonius Paulinus), y rhaglaw Rhufeinig, a gwlad Mon, pa swydd a lanwodd am ugain mlynedd dan ymerawdwyr Rhufain.

GWYNDY: dyma enw lle wedi ei lygru'n ddirfawr, canys Gwyryfdy ydoedd ar y cyntaf—math o dy crefyddol i fenywod ieuainc i fyw bywyd crefyddol heb wyr—bywyd mynachaidd tebyg i'r un a dreulir yn ein mynachdai a'n lleiandai presenol.

HAFOD LWYD: ger Cemmaes, a

HAFOD Y BRAIN: ger Caergybi. Y naill ydoedd sedd hâf i un o'r enw Llwyd (neu Lloyd wedi i'r Cymry fyn'd yn debyg i'r Saeson) a'r llall yn hafoty i Bran, tad i'r enwog Llywarch ac a breswyliai'n mhlas y Brain, Llanbedrgoch.

HAFN Y MICHT: sy'n enw Gwyddelig ac yn coffhau ymweliad y bobl hyn.

HALD, YR: lle yn dwyn ystyr o siglo neu grychneidio, gan berson neu bersonau ar ryw amgylchiad neu gilydd, neu ynte oddiwrth agwedd symudol siglenydd neu wedd cymeriad corsydd cyfagos.

HEBRON: yn Rhos Fawr, a ger Bryngwran. Dyddia'r cyntaf 1829. Addoldai ydynt. Enwid y rhai hyn er cof am Hebron (a'r ystyr yw—cyfathrach) dinas Iuddewig yn mynydd Judah, 20 milldir i'r deheu o Jerusalem, Josuah xv. 54; xx. 7.

HENDREGADOG: ger Llangaffo a olyga hen drigfa câd mewn ysgogiad parhaus.

HEN EGLWYS: a gysegrwyd i St. Llwydian (St. Nidion medd eraill,) yn y 7fed ganrif, a'i ddygwyl sydd Tach. 19. Galwyd hi ar y cyntaf yn Llanllwydian, ond wedi ei hailadeiladu yn y 13eg ganrif daeth i wisgo'r enw cyntaf uchod.

GYFYNGWEN: h.y. Gyfyngwaun—tir gwastad cul.

GYTROS (Y): Cyd-rhos—rhos agored fel Cyttir.

GALLT Y BACHAU: a ofyna am nerth ceffyl blaen y drol claf i lusgo'r un flaenaf i fyny'r allt serth.

HEN DREFOR (YR): yn Llansadwrn a elwid fel yna i'w wahaniaethu oddiwrth Drefor arall diweddarach mewn oed. Gwel Trefor.

HENDRE'R LLWYN: Tardda'r enw hwn mewn modd dyblyg, sef tybid ei fod yn hen drigfa, neu auafdy i ryw hen foneddion gwlad, ac fod ei gyfenw'n golygu hefyd ei berthynas a chysegr-lwyn derwyddol a safai gerllaw gynt.

HENBLAS (YR): sydd balas henafol, fel y mae ei enw'n arwyddo, o enwogrwydd mawr. Bu'n breswylfa Dr R. Morgan, offeiriad a ddifuddiwyd o'i fywoliaeth yn adeg y gwrthryfel; Dafydd Llwyd y bardd yn y 17eg ganrif; Dr. Wm. Lloyd, gorŵyr yr uchod, a ddanfonwyd i'r Twr gan Iago II, am ei egwyddorion dros Brotestaniaeth, a'r boneddwr caredig a llengar a'i preswylia yn awr.

HENDRE BOETH (YR): yn Llanfihangel Dinsylwy, sydd yn dwyn ar gof rhyw ymosodiad poeth rhyw estroniaid tramor ar yr ardalwyr.

HENDRE SIENCYN: Perthynai i rywun o'r enw hwn, ac ynddo y preswyliai, mae'n bosibl.

HENLLYS: ar dueddau Llanfaes, lle y cynhelid llys cyfreithiol wedi cyfnod y tywysogion Cymreig.

HENLLYS FAWR, Henllys Groes, Henllys Wen: ydynt dair fferm yn mhlwyf Aberffraw, a'r traddodiad yw eu bod yn rhyw fath o lysoedd yn amser tywysogion y dref henafol hono.

HEOL Y CYRPH: yn Cemmaes a alwyd fel hyn oblegid brwydr waedlyd a fu cyd-rhwng y Rhufeiniaid, o dan Sywidw Pawlin a'r dewrion Dderwyddon, yn eu hymgyrch tros Borthamel, o Bont yr Ysgraphiau O.C. 61. Gwel "Lon hyd y Corpha."

HERMON: Dywedir i'r lle hwn gymeryd ei enw oblegid ymladd gornest *(dueling)* dau foneddwr.—Syr Harri

Bagnal a boneddwr dyeithr i'r ardal, ond cyfaill iddo. Dywed yr hanes i'r boneddig dyeithr ac urddasol, a chyfaill i foneddion Bodorgan; ac efe yn ymladdwr diguro gyda'r cledd anfon *her* i Bagnal i'w gyfarfod mewn ymdrech bersonol, a chytunwyd i'r ymgyrch gymeryd lle ar adeg benodol mewn llanerch gyfleus yn Llangadwaladr, a'r fan hono a elwid wedi hyny'n Hermon. Wedi cydgyfarfod hitiodd Bagnal fotwm llodrau pen glin ei gydymosodydd ymaith, fel y weithred gyntaf o'i eiddo, nes ydoedd wedi ei ryfeddu yn fawr, ac yna ag ergyd arall tarawodd fotwm coler crys ei gyfaill ymaith, ac ar hyny gwaeddai y dyeithr-ddyn, "Wel, dyma Bagnal, *hero* Mon, neu gythraul o uffern." Terfynwyd yr ymdrech ar hyn, heb ddim pellach gael ei wneyd ond ysgwyd dwylaw.

HIRLWYN: h.y. Llwyn îr—cysegr y Derwydd.

HIRBARTH: a olyga diriogaeth hirgul, yma y bu oddeutu'r flwyddyn 982 fyddin o Ddaniaid, yn mhlaid Cystenyn Ddu, mab Iago, yn gwrthsefyll Hywel a'i wyr, ond cyfarfu Cystenyn Ddu a'i dranc yn y lle.

HYDDGAE; ger Beaumaris, a olyga fangre lle pawr ceirw, llydnod, iyrchod, &c.

HIRDREFAIG: a olyga a'r enw hwn breswylfod drefianol Maig, gwr cyfrifol o'r bobl.

"IARD" (YR): sef 'Yard Malltraeth,' yr enw sy'n gyfystyr a chorlan a thalwrn, a'r enw cyntaf meddylia le bychan wedi ei gyfyngu, ac a'r ail le, yn ymdaflu allan, a hyny'n ddiau o afael y tir allanol, a'r mor cyfagos.

"LON Y CURO MAWR": Lle ger y Fenai, a lle hefyd a ddeil gysylltiad arbenig a brwydr hygof Talyfoel, gan yr anrheithwyr tramoraidd a anfonasid i Fon gan Harri II, Brenin Lloegr, i geisio gorfodi Owain Gwynedd, tywysog Gwynedd i dynu ei fyddinoedd o ardaloedd Fflint a Dinbych. Glaniodd yr estroniaid yma ac ysbeiliasant eglwysi Pedr a Mair, Rhosyr (Niwbwrch,) a dychwelasant a'u hanrhaith i'w llongau, ond ar eu hail ymddangosiad ymosododd glewion Mon arnynt, gan eu gyru yn ol fel haid o fustachiaid gwylltion o flaen gwastadedd a fyddo'n goelcerth, a bu curo arnynt, y fath fel y diangasant am eu bywydau i gyfeiriad Talyfoel.

> "Pan oedd bawen brain, pan lifai gwaed,
> Pan ffrydiai cochwaed;
> Pan oedd rhyfel yn cochi tai
> Ac yn llosgi llannau'n ulw;
> Pan oedd y cochfflamau yn fflamychu hyd nef,
> Ac ni roddid nawdd i neb,
> Hawdd oedd gweled y llosgiad golau
> O Gaerwen ger ymyl Menai,
> Trengodd tri chan llong y trydydd o Fai
> Yn llynges mordai;
> A threngasai eirf y dewrion dri chan cymaint,
> Heb adael perchen barf ar Fenai."

Ebâi Hywel ab Owain Gwynedd.

LON BWBACH: a goffha am ryw leban neu ddieflyn yn chwareu eu pranciau ar ffordd gul ger y Talwrn, yn nyddiau "Cymru Fu."

LON HYD Y CORPHA: Yn y flwyddyn 61 O.C., bu i'r Rhufeiniaid groesi i Fon yn Mhont yr Ysgraffiau, a cherddasant hyd yma o dan eu blaenor Sywidw Pawlin, gan ymlid y Derwyddon i fynydd Morawydd ger Cemmaes, a châd waedlyd a fu ger Penygarn a'r Nant, a'r tadau o Dderwyddon drwy gael eu cynorthwyo o'r mynydd hwn a gurasant yr estroniaid, gan ladd canoedd ohonynt, ac oherwydd nifer y celaneddau a geid ar y lôn *(lane)* galwyd hi ar yr enw uchod.

LLANAS neu Llinas, yn mhlwyf Rhoscolyn, sy'n tarddu o Llanastr—dyryswch, anrhefn, terfysg, ac oblegid rhuthriadau y Gwyddylwyr a'r Paganiaid Duon, drwy'r frodir hon gynt.

LLANALLGO: plwyf bychan yn nghantref Cemmaes, ac ar lan bau Moelfro 6 milldir i'r Gogledd-Ddwyrain o dref a gorsaf rheilffordd Llanerchymedd. Yma y mae yr offeiriad yn byw oblegid fod y fam-eglwys Llaneugrad wedi ei gadael i adfeilio. Galwyd y Llan hwn ar enw ei sant gwarcheidiol, Gallgof ab Caw Cawlyd, ac yr oedd yn frawd i Eugrad. Adeiladwyd yr eglwys yn y 7fed ganrif, ar ffurf groes, ac aeth trwy adgyweiriad da yn ddiweddar. Mae y Llan hwn fel Llaneugrad yn lleoedd unig ac anghysbell, a buasent, yn ddiau, "megys yr oedd yn y dechreu," heb nemawr un i gymeryd sylw ohonynt oddieithr am drychineb ofnadwy a fu yma, Hydref 26ain, 1859, trwy longddrylliad y Royal Charter ar lanau creigiog y plwyf, ac y boddodd dros 400 o bersonau, rhwng mordeithwyr a dwylaw y llestr odidog ond anffodus. Torwyd a naddwyd darn o'r graig ag y tarawodd y llong arni, yn golofn goffa bedair-ongl, ac ar y pedwar wyneb cenfydd yr ymwelydd y dystiolaeth Saesnig ganlynol—"Y Royal Charter cofrestredig i gario 2719 o dunelli, a hwyliodd o Melbourne, Awstralia, Awst 26, 1859, yn rhwym am Lerpwl, gyda 324 o fordeithwyr, a chriw o 103"—"Y gofgolofn hon a godwyd gan y cyhoedd er cof am y rhai a drengasant yn llong-ddrylliad y Royal Charter, gerllaw Moelfre, ar Ynys Mon, Hyd. 26, 1859." "Yma y gorwedd gweddillion 140 o'r dioddeddwyr, a 45 yn Penrhoslligwy." &c. Parheir hyd yn bresenol i gael gweddillion o werth perthynol i'r llongddrylliad.

LLANANNO: hen enw Niwbwrch mewn cyfnod tra phell yn ol, oddiwrth hen sant o'r enw Anno, neu Amo, neu Wonno, pa gymeriad mewn perthynas a rhiaint ac amseriad na wyddys ddim am dano. Yr oedd iddo ei eglwys yma ac eglwysi mewn manau eraill. Ychydig yw nifer yr awdwyr a ddyryr'r anrhydedd uchod iddo,—ie prin grybwyll ei enw uchod.

LLANBABO: Cymer y plwyf hwn ei enw oddiwrth y

Sant-dywysog Pabo Post Prydain, yr ymladdwr dewrwych yr Ysgotiaid, y Pictiaid a'r Gwyddelod Ffictaidd. Wedi brwydro llawer, mewn llwydd ac aflwydd, trodd Pabo ei wyneb at grefydd, a bu am ysbaid dan arweiniad cred wrth draed Cyngen ab Cadell Deurnllwg a Brochwel Ysgythrog yn Ynys Mon. Sylfaenodd eglwys Llanbabo oddeutu y flwyddyn 460. Ei achau ydynt Pabo Post Prydain ab Arthwys ab Mor ab Morvydd ab Ceneu ab Coel Godhebog, taid yr ymherawdwr Cystenyn Fawr. Ei wraig oedd Gwyneth ferch Rhufon Rhufoniog, a dywedir iddo gael ei seintio gan yr Eglwys Frytanaidd, yr hyn sy'n profi nad oedd undeb rhwng yr Eglwys Gristionogol gyntaf ein gwlad ag Eglwys Rhufain. Sicrhawyd trwy ddarganfyddiad, cof-faen y Sant, i Pabo gael ei gladdu yma. Wele ei gynwysiad :—" *Hic Iacet Pabo Corpus. . . Te . . . Prima.*"

LLANBADRIG : a elwid felly oddiwrth Padrig ab Alfryd ab Goronwy ab Gwydion ab Don, ydoedd sant o'r seithfed ganrif. Yr oedd yn aelod o Goleg Cybi Sant, ac yn cydoesi a St. Elfod *(Elbodius)*.

LLANBEULAN : sydd eglwys a phlwyf wedi eu henwi a'u cysegru i St. Peulan, ab Pawl Hen *(Paulinus)* yn nechreu y chweched cant, o.c.

LLANDEGFAN : plwyf yn nghantref Rhosyr, a'i nawddsant yw Tegfan ab Carcludwys ab Ysbwys ab Cadrod Calchfynydd, o fewn y chweched ganrif o.c. Yr oedd yn gyffesydd yn Ngholeg St. Cybi.

LLANDRYGARN : plwyf ac eglwys yn nghwmwd Llifon, rhyw bedair milldir i'r De-Orllewin o orsaf Llanerchymedd. Mae'r eglwys yn hen adeilad ac wedi ei chysegru i Sant Drygarn. Rhywfodd y mae swn carn yn nglyn a'r lle hwn, ac efallai, mewn mangre a chynifer o fanau yn coffhau cadau amrywiol, a lleoedd yn dwyn enwau Derwyddol, y gallai'r lle ar y cyntaf hawlio'r cymeriad o fod yn breswylfa cad a charnedd.

LLANDYFRYDOG: plwyf ar ffin afon Dulas, milltir a haner Gogledd-Ddwyrain o Llanerchymedd. Giraldus Cambrensis a eilw'r sant yn "St. Trefredancus," i eglwys pa un, meddai, y gyrodd Huw, Iarll Amwythig (wedi ymwthio ohono i Fon trwy orthrech) gŵn, ar noswaith benodol, y rhai a ganfyddwyd yn gynddeiriog erbyn y boreu dranoeth, a bu efe ei hun farw yn mhen mis o amser. Tyfrydog Sant oedd fab i Arwystli Gloff, a disgyna o Cunedda Wledig.

LLANDYSILIO: plwyf yn nghwmmwd Dindaethwy, cantref Rhosyr. Medda y plwyf hwn y golygfeydd mwyaf dymunol yn Ngogledd Cymru, saif yr eglwys, yr hon sy'n adail fechan a syml ar yr Ynys Benlas, a ger Pwll Ceris, ac y mae wedi ei chysegru i St. Tysilio ab Brochwael Ysgythrog, o Arddun ach (merch) i Babo Post Prydain. Yr oedd yn awdwr enwog yn ogystal a sant duwiol, a dywedir iddo olianu ei gefnder i esgobaeth Llanelwy. Blodeuai yn y seithfed ganrif.

*LLANDDEUSANT: plwyf a saif chwe milldir i'r Gogledd Orlllewin o Llanerchymedd. Ei nawdd-saint ydynt Marcellus a Marcellinus, oddiwrth bʼn rai y cymer ei enw.

LLANDDANIEL-FAB; sydd blwyf yn undeb Bangor a Beaumaris, cantref Menai. Sefydlwyd eglwys y plwyf hwn yn y flwyddyn 616, gan Daniel, neu Deiniol, neu Deiniolen, bryd arall. Yr oedd y sant hwn yn aelod o

---

* Mewn perthynas ag enw y plwyf uchod ceir y gofyniad canlynol yn y misolyn a enwid "Y Sylwedydd," am Ebrill, 1831—cyhoeddiad o wasg Llanerchymedd. "Y mae plwyf yn Mon a'i enw Llanddausaint; clywais ddadleu gan amryw yn ei gylch, fe ddywed rhai mai *dau sant* yw y priodol enw; dywed eraill mai *dau saint* oherwydd ei fod wedi ei gysegru i sant a santes, a ydyw hyny yn ei ddwyn yn fwy i'r rhif luosog na phe buasai wedi ei gysegru i ddau o'r un rhyw?"—*Marchell.*

Athrofa Bangor-is-coed, eithr pan ddinystriwyd y sefydliad gwerthfawr gan Ethelffrith, brenin Northumbria, yn y flwyddyn 607, gan roddi deuddeg cant o astudwyr i angau, drwy'r cleddyf, ond diangodd oddeutu deugain a'u bywydau yn brin ganddynt, a Deiniolen yn eu plith, hyd Fangor Fawr yn Arfon. Dywed rhai ysgrifau i'r sant hwn olynu ei dad yn athraw Bangor, ond yn ol y cofrestr ymddengys mai Elfod ydoedd olynydd Deiniol Wyn, pa un a fu farw yn y flwyddyn 811.

LLANDDOGFAEL: Llan neu gapel ydoedd hwn wedi ei gysegru i St. Dogfael ab Ithel ab Ceredig, o fewn y 6ed ganrif, yn mhlwyf Llanfechell. Mae'n gwbl adfeilion er's llawer oes.

LLANDDONA: plwyf yn nghwmmwd Tindaethwy, oddeutu 3½ milldir i'r Gogledd-Orllewin o Beaumaris; a 7½ milldir i'r Gogledd Ogledd Ddwyrain o orsaf rheilffordd Porthaethwy. Coffadwriaetha'r Llan enw Sant Dona, ac y mae ei eglwys wedi ei chodi ar yr un lanerch a'r to gyntaf, yn y flwyddyn 610, o.c. Ei achau ydynt Dona ab Selyf (Solomon) ab Cynan ab Garwyn ab Brochwel Ysgythrog. Mae y Sant hwn mewn rhai M.S.S. yn cael ei enwi 'Dena,' a'r plwyf yn 'Dena' y Crafgoed yn Mon.

LLANDDWYNWEN: ond â'r enw Llanddwyn yr adnabyddir y lle yn awr. Plwyf a gorynys ydoedd gynt yn gorwedd ar y tu De Orllewin i dref Niwbwrch, 4½ i'r De Dde Orllewin o orsaf Rheilffordd Bodorgan, ac 8 milldir i'r Gorllewin o Gaerynarfon. Cysegrwyd eglwys y lle, yr hon oedd yn un wech iawn, i Dwynwen, nawdd-sant cariadon ei hoes—465, o.c. Dwynwen Santes ydoedd *Valentine* y Prydeiniaid a santes gwarcheidiol cariadau, ac fel y cyfryw y cyfeirir yn fynych ati yn ngwaith yr hen feirdd. Yn yr hen amser byddai credinwyr a chleifion duw cariad yn cymeryd taith o bererindod i Landdwynwen, lle yr oedd ffynon a elwid hyd heddyw'n "Ffynon

Fair." Yno ar allor Dwynwen offrymant ryw swm o arian er mwyn iddi eiriol ar ei rhan gyda Mair, a thyneru calon gwrthrych ei serch. Rhagddywedid eu tynged gan bysgodyn yn y ffynon. Yr oedd aberthau y ffyliaid hyn mor fawr, fel y daeth yr eglwys yn abad-ty; cyllid yr hwn yn amser Harri IV oedd yn fwy nag un crefydd-dy arall yn Ngogledd Cymru, ac yn amser Harri'r VIII, yr oedd yn *prebend* cyfoethocaf yn yr holl dywysogaeth. Merch ydoedd Dwynwen i Brychan Brycheiniog yn y 5ed ganrif a disgynai ei gwylddydd ar Ionawr 25ain.

LLANDDYFNAN: Plwyf a phentref yn agos i afon Cefni, 2 filltir i'r Gorllewin o Bentraeth, 6½ milldir i'r Gorllewin wrth Ogledd o Beaumaris a 6½ milldir i'r Gogledd Ogledd Orllewin o Borthaethwy. Mae'r eglwys wedi ei chysegru i Dyfnan Sant, yr hwn fel aml un arall a ddaeth o Rufain tua'r flwyddyn 180, er cynorthwyo a dychwelyd y Brythoniaid i ffydd Crist, a bernir fod yr eglwys yr hon oedd yn llawer mwy ar y dechreu, wedi ei hadeiladu oddeutu'r flwyddyn 590 o.c. Adeiladwyd hi drachefn yn y flwyddyn 847

LLANEDWEN: plwyf ac eglwys ger Culfor Menai, a ger porthfa Porthamel, 3½ milldir De wrth Ddwyrain o orsaf Llanfair P.C., a 6½ De Orllewin o Beaumaris. Cysegrwyd yr eglwys i Santes Edwen, yr hon oedd ferch neu nith i Edwin, brenin Northumbria, a mynegir ei dwyn i fyny yn Llys Cadfan, yn Nghaerseiont. Ei gwylddydd yw Tachwedd 6ed. Gorwedda o fewn y plwyf hwn orsafau derwyddol, cromlechau a chrugiau, a mangreoedd hynod o ymrysonfeydd a manau coffhaol am adfydau y cyn-frodorion hyn, a'r oll ar gyfer lleoedd hynod ar y Fenai y bu treiswyr estronaidd yn gwneyd tramwyfeydd i hen Ynys y Cedyrn er ceisio ei darostwng.

LLANEILIAN: pentref a phlwyf yn sefyll yn agos i'r môr, tri chwarter milltir i'r De Orllewin o Bwynt Leinws, a dwy filldir yn ddwyrieniol o orsaf rheilffordd Amlwch.

Cysegrwyd yr eglwys hon ac enwyd y lle ar enw Eilian Sant, yn y flwyddyn 450 o.c., pa gysegr a waddolwyd yn dda gan Caswallon Law-Hir. Yr oedd St. Elian *(Hilary)*, yn ŵr o enwogrwydd mawr mewn rhinwedd a gweithgarwch, a dywedir ei fod yn esgob Lindisfarne, a dylifai pobl ato yno ac i Fon, trwy bererindod cyson i dderbyn ei addysg, ei ffafrau, ei nawdd, ac i gyflwyno rhoddion lawer ar ffurf offrymau iddo. Cedwid y rhoddion hyn yn "Nghyff Eilian," cist a gedwid yn yr eglwys, ac yr oedd y cyfraniadau hyny mor fawr fel y galluogwyd Elian a'i edmygwyr i adeiladu yr eglwys a chapel Caswallon.

LLANERCHYMEDD: sydd dref yn ffurfio terfyn tri phlwyf, tri chwmmwd a thair Etifeddiaeth. Y plwyfi ydynt Llanerchymedd (fel rhan o Lanbeulan), Llancynfarwy ac Amlwch. Y cymmydau ydynt, Llifon, Menai a Thwrcelyn, a'r etifeddiaethau ydynt Bodorgan, Brynybarwn (Baron Hill) a Llwydiarth. Mae llawer o ddyfalu wedi bod parthed iawn ystyr y lle hwn. Dywed traddodiad, pa un a eiriwyd gan Llewelyn Ddu o Fon, fod Tegerin, boneddwr Llwydiarth yn yr hen fonwent yn darparu beddrod teuluol, a chyn iddo orphen y cyfryw, i ryw ymwelydd daro i fewn a gofyn, "Pa beth ydych yn ei wneyd yn y lle hwn, ac iddo yntau ateb 'Llanerch fy medd,' a hyn yn ddiau oedd yn ngolwg Robin Huws, Ceint Bach, pan yr englynodd fel y canlyn am Michael Evans—

Corph Michael yn wael ei wedd,—ŵr dawnus
Roed danaf i orwedd:
Trist weithian wel'd ei annedd—yn oerddu
Lloniwrth a fu, a "Llanerch ei Fedd."

Hanes drachefn a ddywed fod y dref hon, yn y blynyddau a fu, yn un hynod am ei masnach, a bod ynddi ddiod-ty o'r enw 'Tafarn Medd,' yn chwareu ei rhan yn dra bywiog, ac iddi ar gyfrif hynodrwydd y ty hwn gael ei henw a erys arni hyd heddyw. Rhy anhawdd penderfynu oddiwrth pa beth, neu amgylchiad, i sicrwydd, y cymer ei henw.

LLANEUGRAD: sydd blwyf a phentref yn gyfagos i'r Traeth Coch, a 5¼ milltir o orsaf rheilffordd Llanerchymedd. Galwyd y lle ar yr enw hwn am i'r eglwys gael ei sylfaenu gan Sant Eugrad, ab Caw o Frydain, a brawd i St. Gallgof, sylfaenydd eglwys y plwyf nesaf. Yn y flwyddyn 605 o.c. yr adeiladwyd y gysegrfa.

LLANFACHRAITH: pentref a phlwyf ger beis-for Caergybi, 4 milldir i'r dref hono. Cymer y naill a'r llall eu henwau oddiwrth St. Machraith a flodeuai yn y seithfed cant. Ei ddygwyl sydd Ionawr 1af.

LLANFAELOG: plwyf yn nghwmmwd Llifon a chantref Llifon, ond yr Aberffraw gynt. Cysegrwyd ac adeiladwyd yr Eglwys gan St. Maelog, oddeutu y flwyddyn 605 o.c. a'r eglwys bresenol yn y flwyddyn 1847. Maelog Sant oedd fab Caw o Brudyn, arglwydd Cwm Cowlyd. Dygwyd ef i fyny mewn efrydiaeth grefyddol, teithiodd i Lowes yn nhir Elfael, sir Faesyfed, lle y cododd Fynachlog, yn mha un y bu'n gwasanaethu Duw yn ddidor. Ei ddygwyl a ddisgyna ar Rhagfyr 31ain.

LLANFAES: Wele lan neu eglwys wedi ei chodi ar faes ag y bu aml frwydr chwerw a gwaedlyd cydrhwng y cynfrodorion ag estroniaid, yn y dyddiau blinion hyny ar ein gwlad, a dichon mai'r waith gyntaf y gelwid ef yn 'Faes' ydoedd ar ol cadgyrch nodedig o ffyrnig a fu arno rhwng yr ynyswyr ac Egbert, brenin y Sacsoniaid gorllewinol, pa un a gofnodwyd yn y cofrestrau henafol fel hyn—"Oed Crist, 817, ond yn ol eraill, 818, y bu ymladd yn Mon, yr hwn a elwyd gwaith Llanfaes." Llwyddodd Egbert i lanio yn agos i dref bresenol Beaumaris, a chyfarfyddwyd ef yn Llanfaes gan luoedd llidiog yr hen Gymry. Bu lladdfa ofnadwy, ac Egbert a orfu, gan fod ei filwyr yn lluosocach a mwy dysgybledig, ac mewn canlyniad, efe a feddianodd yr oll o Fon Ynys am ysbaid lled faith. Sut bynag, er i Egbert gadw meddiant o'r ynys am ryw hyd, dydd y dial a ddaeth arno yntau, canys Merfyn Frych, Brenin Gogledd Cymru, a heliodd fyddin ddewr a lluosog, ac a ymosododd ar yr estron gan ei lwyr orchfygu, a'i yru mewn gwarth yn ol i Loegr. Mewn canlyniad i'r gorchfygiad cyntaf y galwyd Mon gyntaf yn "Ynys yr Angliaid" *(Anglesey)*, a gorchymynwyd hefyd na fyddai i neb alw Prydain yn Brydain na'r deiliaid yn Brydeiniaid ond yn hytrach yn Lloegrwyr neu yn Seison.

LLANFAETHLU: plwyf yn nghwmmwd Talybolion, cantref Cemmaes. Y mae y plwyf hwn yn myned ar enw Sant Maethlu—un o seintiau Brytanaidd y chweched ganrif. Mab i Garadog Freichfrais a Thegau Eurfron, ydoedd. Ei wyl-ddydd sydd Rhagfyr 26ain.

LLANFAIR MATHAFARN EITHAF: plwyf a phentref gerllaw y Traeth Coch, 5 milldir Dwyreiniol o Lanerchymedd. Bernir gan rai, fod enw'r plwyf, &c., hwn yn tarddu oddiwrth ysbytty a fuasai yno mewn bri mawr, rhyw gyfnodau pell yn ol, ac y mae ei enw priodol a chywir ydyw 'Llanfair medd dafarn eithaf,' a bod ystyr gyntaf y gair 'tafarn' yn golygu 'man o ymgeledd.' Eto, golyga 'Ma' y Gymraeg a 'Magh' y Wyddelaeg, faes neu le, yna y meddylir am dafarn mewn maes.

LLANFAIR PWLL GWYNGYLL: sydd bentref a phlwyf, ac a saif ger gorsaf fechan Llanfair, a braidd ar fin Culfor Menai, a 5 milltir De Orllewin o Beaumaris. Nid hawdd dyfalu beth yw ystyr enw y lle hwn, eithr bernir gan rai mai'r trobwyllau cryfion, gwylltion a pheryglus sydd yn rhedeg rhwng creigiau cyferbyniol y Culfor, a adnabyddir gan y lluaws, ond yn neillduol felly gan y morwyr fel "Pwll Ceris" a'i berthynasau a roddodd yr enw i'r naill a'r llall uchod. Ond yr oedd yn yr hen amseroedd, ar gyfer y pwll goedwig deg a hynod o'r enw y "Gollen

Wen," ac mai oddiwrth y cyfryw y ca'dd Llanfair ei gyfenw presenol, yr hyn sy'n hysbys-gellweirus i bob Sais drwy'r byd. Fel yna, wedi ceisio egluro y darn olaf o'r gair, dywedaf fod y rhan gyntaf o'r gair yn glir ei ddeongliad, mewn ystyr enwol, sef fod yr eglwys wedi ei henwi ar y Forwyn Fair.

LLANFAIR YN NEUBWLL: plwyf yw hwn ger y Faellif, a'i gorsaf, a'i eglwys wedi ei chysegru i St. Mair a dau lyn a orweddant gerllaw.

LLANFAIR YN NGHORNWY: plwyf yn agos i feisfor Cemlyn, 7½ milltir Gogledd Orllewin o orsaf rheilffordd Llanerchymedd. Cymer y plwyf hwn orweddiad neu agweddiad celfachog y forlan sydd yn derfyn iddo, a thybir mai oddiwrth hyny y cymer ei enw. Agweddiad neu ffurf wy-cornelog a ddyry allan ar barthlen (*map*) ei wlad, ac felly gellid dweyd ei ystyr mewn geiriau eraill sef Llan-Sant-Mair yn nghornel wy.

LLANFAIR BETTWS GERAINT: hwn oedd hen enw plwyf Pentraeth. Gwelir wrtho fod y Llan wedi ei gysegru i'r Forwyn Fair, a pherthynai iddi adran abadyddawl i Geraint ab Erbin, penaeth enwog a sant clodwych. Y lle uchod a Chaergybi a dynodd sylw *Grose*, yr hynafiaethydd, ar gyfrif ei dlysni a'i hynafiaeth, canys cynwysai'r "Derfynaeth" dri Gwelygordd, yn perthyn i etifeddion Geraint ab Tegwared, a Madog ab Meilyr a Moran Auran, dysgynyddion o'r un boncyff yn ddyledus yn llys y wlad, a rhaith, y cymunydau, i dalu amobr (*cometation fee*) o ddeg swllt.

LLANFAIR YN CWMWD: plwyf ydyw hwn a saif ger afon Braint, 2 filldir Gogledd Ddwyrain wrth Ogledd o hen a hynod dref Niwbwrch, a thair milldir a chwarter De Orllewin o orsaf rheilffordd y Gaerwen. Mae'r eglwys wedi ei chysegru i Mair Santes o fewn Cwmmwd.

LLANFECHELL: plwyf a phentref a saif gerllaw y mor, 5 milldir Gorllewin Dde Orllewin o orsaf rheilffordd

Amlwch, a 5½ milltir Gogledd Orllewin o Lanerchymedd. Enwid y plwyf hwn ar enw Sant Mechell, pa un a ysgrifenir hefyd yn Mechyll a Machudd, ydoedd fab i Echwydd neu Echwys, Mochwys, neu Arthwys ab Gwyn Gohoew, o fewn y seithfed ganrif. Camgymerir y Sant weithiau yn nglyn ag enw y lle hwn, am fod cymeriad arall o'r un enw, sef Sant Mechell, merch Brychan Brycheiniog, a gwraig i Gynyr o Gaergawch yn y 5ed ganrif.

LLANFEIRIAN: ydoedd eglwys i addoli ynddi gynt, ac a safai ger Bodorgan, ond y mae er's blynyddau yn gwbl adfeilion, ac wedi ei neillduo yn nghaufaes (*park*) y plasdy a nodwyd. Cymerai ei henw oddiwrth Meirion ab Owain Danwyn, ac yr oedd yn frawd i Einion Frenin. Blodeuai yn y 6ed ganrif a disgynai ei wylddydd ar y 3ydd o Chwefror.

LLANFIHANGEL ESGEIFIOG: dichon mai'r enw cywira yw Llanfihangel-Ysgeifiog, neu Ysgawog, ac felly'n golygu fod yr eglwys wedi ei chysegru i Sant Mihangel, yr Archangel, ac mewn mangre y tyfai cyflawnder o goed ysgaw, yn yr oesau o'r blaen, Mihangel neu Michael, yw yr hwn a osodir allan yn y Beibl fel gwrthwynebydd eiddigus yn ymladd yn erbyn y ddraig—"yr hen sarph, yr hon a elwir Diafol a Satan, yr hwn sydd yn twyllo yr holl fyd." Yr un yw Mihangel a Michael, ond fod y llythyrenau Hebraeg, sef Caph ac Aleph, wedi cael eu gosod gan y cyfieithydd yn fwy gyddfol (*guttural)* yn y blaenaf na'r olaf. Mae y lle hwn yn cael ei alw weithiau Llanfihangel Pentre Berw, a saif yn nghantref Menai ar yr afon Cefni, 2 filldir i'r De Ddwyrain o orsaf Rheilffordd Llangefni, ac wyth milltir i'r Gorllewin wrth Ogledd o Fangor. Bu Arianwen ferch Brychan Brycheiniog yma, yn dysgu'r ardalwyr ar lyfr.

LLANFIHANGEL TIN SYLWY: neu yn fwy priodol Llanfihangel Din Sylwy, neu droion eraill Llanfihangel Din-

Sylw, a Llanfichael-din-sylw, a gorwedda yn nghwmmwd Tindaethwy, cantref Niwbwrch, ar lan y mor, 4 milltir Gogledd wrth Orllewin o Beaumaris, ac 8½ milltir i'r Gogledd Ogledd Ddwyrain o orsaf rheilffordd Llanfair. Enwid y plwyf a'r eglwys oddiwrth gysegriad yr ail i St. Mihangel, a daw y cyfenw i fewn oddiwrth hen amddiffynfa gadarn a erys gerllaw, ac a elwid "Dinsylwy." Gwahanol yw y tystiolaethau parthed gwir ystyr enw y lle hwn. Tybia rhai y deillia oddiwrth L. Cornelius Sylla,* y Maeslywydd enwog Rhufeinig, oedd o dan Suetonius Paulinus, eraill a gredant mai arsyllfa bwysig ydoedd i gadw sylw manwl o'r môr o gyfeiriad y Gogledd, rhag dyneshad gelynion tua'r Ynys, tra y meddylia eraill drachefn fod gan y Rhufeiniaid deml i'r haul yma yn ystod eu harosiad yn y wlad, a bod yr enw yn Gymreig-Ladinaidd, sef '*Din Sol*,'—'Dinas yr Haul,' ac y mae "Ystori Cilhwch ac Olwen," yn cadarnhau hyn i fesur helaeth. Piged y darllenydd yr ystyr oreu ganddo, os gall, o'r tybiaethau amryw a nodwyd. Am hanes yr amddiffynfa hynod &c., gwel Dinsylwy.

LLANFIHANGEL TRE'R BEIRDD: saif pentref y lle hwn oddeutu dwy filltir Dwyreiniol i Lanerchymedd. Mae y Llan hwn fel y rhai blaenorol ar enw'r Archangel Michael, a'i gyfenw'n coffhau gorsaf Dderwyddol a Choleg y Beirdd. At hyn yma, y mae'r nifer allorau, meini gwyr, &c., yn golygu fod y fan hon wedi bod unwaith yn chwareule hynod mewn dysg a chrefydd.

LLANFIHANGEL YN NHOWYN: plwyf yn nghantref Llifon gerllaw gorsaf rheilffordd y *Valley* (Fael-lif), 5½ milltir i'r De Ddwyrain o Gaergybi. Eglwys ydyw hon eto wedi ei chysegru i St. Mihangel, pa gysegrfa a godwyd ganddo ar dowyn helaeth, gerllaw y môr, ac yn agored i dymhestloedd gerwin y fangre anghysbell hon.

---

*L. Cornelius Sylla, "Surely this man is master of the world, or doomed to be such," medd un Rhufeiniwr ar ddyrchafiad Sylla.

LLANFIGAEL: sydd blwyf a dosbarth gerllaw afon Alaw, 3½ milldir Gogledd Ddwyreiniol o orsaf rheilffordd y Fae-lif, 5½ Dwyreiniol o Gaergybi. Yn y mesuriadau terfynol a gariwyd allan yn nheyrnasiad Iorwerth III, dynodir y lle hwn fel trefgordd yn perthyn i feibion Gruffydd ab Dafydd, a Madoc Ddu ab Dafydd, a thalant am y lle 6s. a 6c. bob Pasg a Gwyl Mihangel. Cymer y Llan hwn ei enw oddiwrth rhyw 'Fugail,' mewn ystyr yn ddiau, ond anadnabyddus.

LLANFWROG: plwyf ger Beisfor Caergybi, 3½ milldir Dwyrain Ogledd Ddwyrain o orsaf rheilffordd y dref a enwyd. Golygir y pellter hwn drwy fesur tros y beisfor a nodwyd. Dyga'r eglwys enw St. Mwrogfel nawddsant, yr un a gysegrodd Gapel Mwrog a Bodwrog.

LLANFFINAN; sydd blwyf dwy filldir a chwarter Dwyrain De Ddwyrain o orsaf rheilffordd Llangefni. Nawddsant yr eglwys hon ydyw Ffiinnan sant, neu Ffiniau, ac yr oedd yn esgob, athronydd, yn ogystal a sant tua chanol y 6ed ganrif. Hanai o deulu Gwyddelig, a bu gyda St. Dewi, yn Menyw, am ryw hyd. Dygwyd ef i fyny wrth draed St. Colman, yna dan addysg yr esgob Nennion, ac yma mabwysiadodd fywyd mynachaidd, a dywed traddodiad iddo gyflawni lluaws o wyrthiau. Bu yn Rhufain am saith mlynedd yn efrydu gwyddoniaeth gysegredig. Bu farw'n esgob Clonard, Meath, yn 552 o.c.

LLANFFLEWYN: sydd blwyf 6 milltir Gogledd Orllewin o Lanerchymedd, ac 8 milltir Gogledd Ddwyrain o Gaergybi. Mae'r Llan hwn wedi ei enwi ar Fflewyn Sant, oedd fab i Ithel Hael, ac yr oedd ef a'i frawd Gredigfael trwy benodiad Pawl Hen, yn llywyddion ar y Ty Gwyn ar Daf. Blodeuai yn y 6ed cant.

LLANGADWALADR: plwyf a phentref tri chwarter milldir o orsaf rheilffordd Bodorgan, a 2½ Dwyrain Ogledd

Ddwyrain o Aberffraw. Cysegrwyd Eglwys y plwyf hwn i St. Cadwaladr. Oddiwrth y darlleniad Lladinaidd a a geir ar gapan drws deheuol yr eglwys, credir fod taid sant Cadfan wedi ei gladdu yma—"Catamanvs Rex Sapientisimvs Omnivm Regvm."

LLANGAFFO: saif y plwyf hwn gerllaw rheilffordd Caerlleon a Chaergybi, 2 filldir Gorllewin Dde Orllewin o orsaf y Gaerwen, a 4½ De wrth Orllewin o Langefni. Cysegrwyd yr eglwys i Sant Caffo, yr hwn a flodeuai tua chanol y 6ed cant. Caffo oedd fab Caw ab Geraint ab Erbyn, a phan erlidiwyd y teuluoedd hyn o'u tiroedd yn Ngogledd Lloegr, gan y Gwyddyl Ffichti, cawsant diroedd a nawdd yn Mon, gan Maelgwn Gwynedd.

LLANGEFNI: tref fechan a phlwyf yn sefyll ar afon Cefni, ac hefyd ar y ffordd Rufeinaidd, a hen ffordd y Brenin o Lundain i Gaergybi. Saif hefyd ar Reilffordd Canolbarthol Mon, mewn dyffryn prydferth, 4 milldir a chwarter i'r Gogledd Ogledd Orllewin o orsaf y Gaerwen, a 9 milldir i'r Gorllewin wrth Ddeheu o Beaumaris. Tyfodd hon o fod yn dreflan ddinod i fod yn safle bwysig a blodeuog, a hyny yn bosibl ar gyfrif ei safle fel tref farchnad ganol-barthol y wlad. Cymer y lle hwn ei enw am ei fod wedi ei adeiladu ar neu gerllaw afon, ac amddiffynfa Ynys Cefni, neu Cefnwy, h.y. Llan wedi ei godi ar drum neu gefnen wleb neu ddyfriog.

LLANGEINWEN: plwyf ger afon Braint, yn ymyl Culfor Menai, ac yn ngolwg porthfa Talyfoel, 3 milltir Gorllewin Ogledd Orllewin o Gaernarfon, a 4¾ milltir o orsaf rheilffordd y Gaerwen. Cysegrwyd yr eglwys i St. Ceinwen, ferch i Brychan Brycheiniog, o fewn y 6ed ganrif. Ei dy'gwyl a ddisgyna ar Hyd. 8fed.

LLANGOED: plwyf a phentref yn nosparth Bangor, a'r pentref a saif ger y mor, 2½ milldir Gogledd Ddwyrain o Beaumaris, a 5½ dros y mor i'r Gogledd Orllewin o orsaf rheilffordd Abergwyngregyn. Adeiladwyd eglwys yn y lle coediog hwn gan St. Cawrdaf ab Caradog Freichfras; rhyfelwr o nôd uchel, fel ei dad, oedd y sant hwn ar y dechreu, a olynodd ei riant i dywysogaeth Brycheiniog yn y 6ed ganrif. Y *Trioedd* a'i geilw yn un o'r "Tri Cynweisiaid (neu brif weinidogion) Ynys Prydain: y ddau eraill oeddynt Caradawg ab Bran, ac Owain ab Macsen Wledig; oherwydd pan benodwyd hwy yn ben-lluyddion iddynt wrthwynebu rhuthrgyrchoedd gelynion, a daeth yr holl wlad allan i'w cynorthwyo. Bu'n aelod o Goleg Illtyd, yn Morganwg, ac arweddodd fywyd crefyddol. Daeth hyd Fon yn mha le y ca'dd weddillion hen grefydd y wlad—Derwyddiaeth —yn aros, gyda'i derw-lwyni hybarch, ei chromlechau cysegredig, ei meini-hirion clodus, ei chrugiau sancteidd-lan, &c., a'r sant a ymhoffodd ynddynt ac a garodd drigo yma, a chodi teml i Dduw ei dadau, gan wirio'r hen ddywediad, "Da yw'r maen gyda'r efengyl," o hen ysgrif, Es. i. 29. Ymddengys fod rhyw barch crefyddol, a hwnw yn un neillduol yn cael ei ddangos tuag at y Coed Derw, er oesoedd boreuol y byd, ac yn mhlith amrywiol genedlaethau y ddaear. Y mae ar lawr luaws o siamplau o fod y patriarchiaid Hebreaidd yn addoli o dan y rhai hyn, a thanynt yn claddu eu mheirwon, Genesis xxxv. 8; 1 Cron. x 12; Jos. xxiv. 26; Barnwyr vi, 11—19; 1 Bren. xiii. 14; Hos. iv. 13. Yn mysg cenedloedd paganaidd hefyd ceir crybwylliadau mynych o'u parch i'r derw-lwyni. Gwel Pliny ac medd Ouid: "Ad viscumn Druidae, clamare solebant." Ac am hynodol Jupiter yn Dodona, dywedid eu bod yn cynwys "derw prophwydol." Ac fel yr oedd y traddodiad hwn o grefyddol barch i'r derw wedi ymdaenu yn mhlith y cenedloedd paganaidd, derbyniwyd ef gyda sel mawr gan genedl y Cymry, a chadwyd ef ganddynt hyd ddyddiau Cristionogaeth, a hyny i'r fath raddau fel y gelwid y prif grefyddwyr yn eu plith oddiar y cyfryw achlysur yn Dderwyddon.

LLANGREDIFEL: dyma enw arall Penymynydd—pentref a phlwyf yn nosbarth Bangor. Saif y pentref ger afon Dyffryn Braint, 2½ milldir Gogledd Orllewin o orsaf rheilffordd Llanfair, a 4¼ milldir dwyreiniol o Langefni. Cymer y lle hwn ei enw oddiwrth Gredifel Sant, yn niwedd y bumed ganrif. Gredifael ydoedd fab i Ithel Hael, ac arolygydd Mynachdy Pawl Hen, yn Nhy Gwyn ar Daf. Cedwid ei Ddygwyl Tachwedd 13, a'r enw Cadfael.

LLANGRISTIOLUS: sydd blwyf yn nosparth Mon, 1½ milldir Deheu o Langefni, Nawdd-sant y Llan hwn ydyw Cristiolus, sant yn ei flodeu yn y seithfed ganrif. Mab, neu ŵyr oedd i Hywel ab Emyr Llydaw.

LLANGWYFAN: plwyf yn nghwmmwd Malltraeth. Mae y Llan hwn ar lan môr gilfach Cymmyrau, ac oddeutu 8 milltir i'r De Ddwyrain wrth Dde i Gaergybi, 9 milltir i'r De Orllewin wrth Orllewin o Langefni, milltir i'r Gorllewin o Aberffraw, a 3 one third o'r Gor. Dde Orllewin o orsaf Bodorgan. Mae'r eglwys enciliedig hon wedi ei hadeiladu ar ynysig yn y môr a sarn gantryll i'w hymwelwyr i'w cherdded hyd ati. Cariodd y môr lawer o gorphlan hon ymaith, ac oddieithr am y gwarchfur a adeiladwyd yn ddiweddar oddiamgylch, buasai mewn perygl i'r oll ohoni fyned gyda'r llifeiriant. Gelwid yr eglwys ar enw sant Cwyfan, oedd yn ei flodeu yn y 7fed cant.

LLANGWYLLOG: plwyf yn nghymmydau Menai, Twr Celyn a Malltraeth. a chantrefi Rhosyr, Talybolion, a'r Aberffraw. Enwid y plwyf a'r Llan ar enw Santes Cwyllog, a chredir i'r Gysegrfa gael ei hadeiladu yn y flwyddyn 605 o.c. Ystyrid Cwyllawy yn un o ferched Caw, ac yn wraig i Medrawd, nai Arthur Frenin.

LLANIDAN: dulliau eraill o ysgrifenu y lle hwn yw Llan-nid-an a Llanaidan. Saif y plwyf hwn ar derfyn Culfor Menai, 4 milldir Gogledd Ogledd Ddwyrain o orsaf Gaerynarfon, a 4 milltir De Dde Orllewin o orsaf rheilffordd Llanfair P.G. Yma yr oedd Eisteddfod Genedlaethol y Derwyddon, ac y preswyliai'r Archdderwydd, yr is-dderwyddon, beirdd, ofyddion ac offeiriaid cyffredin yr urdd, hanes pa rai a geir a'r gwahanol leoedd yr oeddynt yn byw ynddynt yn y traethawd hwn. Nawdd-sant yr eglwys yw St. Aidan, neu Nidan, a pherthynai yn ei dydd i Briordy Beddgelert.

LLANIESTYN: plwyf yw hwn ger Traeth Coch, 3 milltir Gogledd Orllewin o Beaumaris, a 7 milltir Gogledd Ddwyrain wrth Ogledd o orsaf Cledrffordd Llanfair P.G. Cysegrwyd yr eglwys i Sant Iestyn ab Geraint ab Erbyn, a flodeuai yn y 6ed ganrif. Mae cerflun o'r sant i'w gael yn yr eglwys uchod, ac yma y claddwyd ef.

LLANLLIBIO: plwyf 3 milldir De Ddwyrain o Gaergybi. Cysegrwyd yr eglwys, yr hon sy'n adfeilion, i St. Llibio, un o feibion Seithenyn Feddw, brenin Dyfed, yr hwn yn ei feddwdod a ollyngodd y môr dros Gantre'r Gwaelod. Coffheid ef Chwefror 28ain.

LLANLLEIANAU: ydoedd hen grefydd-dy yn agos i ben eithaf plwyf Amlwch a chydiad plwyf Llanbadrig, a oedd hefyd mewn bri pan oedd Pabyddiaeth mewn rhwysg, fel Mynachlog i fenywod crefyddol a ewyllysient ymneillduo o'r byd a'i helyntion. Erys rhanau ohono a'i gladdfa hyd heddyw.

LLANRHUDDLAD: plwyf a phentref ar feisfor Caergybi, 5½ milldir tros y dwfr o'r dref a nodwyd, a 7½ Gogleddol o orsaf rheilffordd y Fael-lif *(Valley)*. Cysegrwyd yr eglwys i St. Rhuddlad, yn y 7fed ganrif. Merch ydoedd i Frenin Leinster, yn yr Iwerddon, a chedwid ei gwylddydd ar Medi 4ydd.

LLANRWYDRUS: sydd blwyf ar lan y mor, rhwng beisfor Cemlyn a Phwynt Carmel, 8 milldir Gorllewin o orsaf rheilffordd Amlwch, a 9 millir Gogledd Orllewinol o Lanerchymedd. Ar enw St. Rhwydrus, neu Rhwydrys ab Rhwydrin, neu Rhodreni, brenin Connaught, y mae'r eglwys a'r plwyf yn cael eu hadnabod. Coffheir ef a gwylddydd Tachwedd 1af.

LLANSADWRN: saif y plwyf hwn yn nghwmmwd Tindaethwy, a chantref Dindaethwy, ond cantref Rhosyr gynt. Saif 2½ milldir i'r Gorllewin o Beaumaris, ac oddeutu 4 milltir i'r Gogledd o Bont Menai. Sylfaenydd yr eglwys yw Sadwrn Sant *(Saturinius)*, oddeutu y flwyddyn 600 o.c. Credir, drwy ddarganfyddiadau maen hynod yma, i'r Sant hwn gael ei gladdu yn y gorphlan hon.

LLANTRISAINT: sy'n blwyf agos a therfynu ag afon Alaw, 5 milldir Gogledd Orllewin o Lanerchymedd, Mae'r Llan a'r plwyf hwn wedi eu henwi ar enwau'r saint. Afran, Zenan, a Sanan, a dyma'r rheswm am enwi'r lle yn Llantrisaint.

LLANWENLLWYFO: sydd blwyf ger glan y môr ac ymarllwysiad yr afon Dulas, 3¾ milldir Gogledd Ddwyrain o orsaf Cledrffordd Amlwch, a 6½ milldir Gog. Ddwyrain o Llanerchymedd. St. Gwenllwyfo, ond ni enwir merch i bwy ydoedd, a gysegrodd yr eglwys hon, tua diwedd y chweched ganrif, ond o ddyddiad ansicr medd eraill.

LLANYNGHENEDL: plwyf ac eglwys ger morgainc Caergybi, 2¼ milltir o orsaf rheilffordd y Valley, a 4¼ milltir i'r Dwyrain wrth Dde o Gaergybi. St. Enghenel oedd ŵyr Brochwel Ysgythrog, a blodeuai yn y 5ed ganrif medd un hanes, tra y dywed cronicl arall mai yn y 7fed ganrif yr oesai.

LLAN Y GWYDDYL: Wele enw Gaergybi, yn amser teyrnasiad Caswallon Law Hir. Ymddengys fod gan y Gwyddelod ryw fath o amddiffynfa yma y pryd hwnw, a'u bod fel gwibiaid estronol yn gwneyd hafoc mawr ar fywydau a meddianau o dan eu penaeth Serigi, ond iddynt gael eu llwyr orthrechu gan Caswallon, ac i'w blaenor Serigi Wyddel gael ei ladd ganddo yn y lle a elwid "Cerrig y Gwyddyl," yn mhlwyf Llangristiolus, ac iddo gael ei gladdu yn Nghaergybi, am ba amgylchiad y sicrhawyd yr enw, "Llan y Gwyddyl," yn well fyth. Ymddengys i Serigi gyfarfod a r trydydd adgyfodiad, sef iddo gael ei hebrwng oddiyma i Eglwys Crist yn Nulyn (Dublin) gan ei gymwynaswyr Gwyddelig. Dichon mai ail enw Caergybi oedd 'Llan y Gwyddyl,' a hyny oddiwrth y digwyddiad hwn, yna daw Cor Cybi neu Gaer Gybi, y naill am ysgol neu gor perthynol i'r Sant a'i Frawdoliaeth a'r llall oddiwrth hen amddiffynfa Rufeinig ydoedd gynt ar ochr y mynydd o'r enw 'Caer twr,' neu 'Gaer twr Cybi.'

LLAIN DROGAN: h.y. 'Llain y Darogan, yn Llanddanielfab. Cymer yr enw hwn am mai ar y "Llain" hon y byddai Gwylfabsantau Deiniolen Sant yn cael eu cynal.

LLAWR Y DREF: a elwid felly am y codid rhyw gyfran o dreth y degwm oddiar y llawr hwn.

LLAIN Y DELYN: Golyga y lle hwn ddernyn o dir ar ffurf telyn.

LLECHGYFARWY: Llan a phlwyf 3¼ i'r De Orllewin o Lanerchymedd. St. Cynfarwy yw sant gwarcheidiol yr eglwys hon, ac oddiwrtho ef y cymer y plwyf a'r gysegrfa eu henwau. Mab Afwy ab Llunawg, tywysog Cernyw, ydoedd, a blodeuai yn y 7fed cant. Ceid yma lech enfawr unwaith, ond a ddinystriwyd.

LLECHGYLCHED:—Llech a Chylch. Oni ddaw Maen y Derwydd a Chylch Hedd yr hen Gymry i'r golwg yn y plwyf hwn? Eto, Llanulched ydyw mewn ffurf arall, h.y. Llan—eglwys, ac Ulched, Sant nas gwyddys namyn ychydig am ei dreigl na'i dras, ond ddarfod iddo sefydlu eglwys Llanulched neu Llechylched. Ar weddillion derwyddol y cododd ei gysegrfa ac y mae ei hynt grefyddol yma wedi ei blethu ag elfenau hen grefydd y wlad—"Da yw'r Maen gyda'r efengyl."

LLECH TAL MON: yn Llanfairmathafarneithaf, sy'n tybio maen ar lanerch uchaf y wlad. Cyfrwng, fe ddichon, at dywys pobl at esmwythdra, neu gysur ysbrydol —cyrchnod i ddrwg-weithredwr ffoi rhag dialydd, a safon i weinyddu barn a chyfiawnder, a Maen y Cylch *(Lia Fail)*, lle y coronid breninoedd gan y Derwyddon, a llech y gronglwyd i'r Derwydd redeg ati. Ceir meini eraill cyffelyb yn nglyn ag enwau personau, megis "Llech Arthur," a "Llech yr ast," ond beth yw ystyr y gair llech? Yr ydym ni yn Nghymru wedi colli yr 'ch' a ddylai fod yn niwedd y 'lle,' o ganlyniad mae'r deongliad yn myned yn dywyll braidd. Y gwreiddyn yn gyflawn yw y gair "llech" ond y mae diffyg ein tafodiaith ni wedi ei gadw yn ddilwgr yn iaith Llydaw, yn mha un y daw y gair 'llech,' yr hwn air, gyda ni, trwy ddiogi ymadrodd a aeth yn 'lle." Yn yr hen Gymraeg ysgrifenid *ll* yn *l*, ac *ch* yn *c*, ac felly daeth 'llech' yn 'lec,' ond ei hen ffurf ydoedd 'loc'—Lladinaeg '*locus*,' pa air a ysgrifenid yn fynych mewn cysylltiad a'r *rostra*—yr areithfa, yr hynyna a'n harweinia at 'Faen Llog' yr Orsedd, lle byddai'r Derwydd-feirdd yn trafod eu cenadwri *(locutus)*. Amlwg yw fod 'loc' a 'llog' yn frodyr, gydag eithrio fod un yn ei hen wisg a'r llall yn ei siwt newydd. Dyry'r gair, yn ei ystyr cyntefig y syniad neu y meddwl am 'le,' neu fe ddichon, y 'Prif Le,' hyny yw "Y lle cysegredig," fel y mae y gair erbyn heddyw i olygu "lle addoliad" yn Llydaw, megis 'Lok'—Ranau; 'Lok'—Tudi, a 'Lok'—Harn. I geisio tynu fy sylwadau i ben, dywedaf mai ystyr y gair 'Crom' yw 'Cylch,' yr hyn a brofa ar unwaith ac a ddug ger ein bron 'Gylch' y deml Dderwyddol. Awgryma y 'Cylch' hwn i'n sylw y gair 'loc' neu "Y lle cysegredig,' o fewn i derfynau y cyfryw y cerid dirgel weithredoedd rhagddynt. Trwy hir arferiad treigliad amser, a thrawsenwad iaith *(metonymy)*, ceid fod 'llechu' wedi cymeryd lle am gysgodi mewn unrhyw le, oddi gerbron esgynlawr holl 'ddrych' eu gweithrediadau, cymhwyswyd y sylw at 'Wrth-ddrych' eu defodaeth, ac aeth 'Crom' yn enw ar y Tragwyddol Dduw, a lle y gallesid cael enw gwell, oblegid y mae 'cylch' (*circle*), yn arwyddlun henafol o dragwyddoldeb, ac felly yn urddenw ardderchog ar y Bôd Tragwyddol. Yn y modd yma yr aeth y 'Loc Derwyddol,' yn 'lec,' ac i'w arfer am lecyn clawr y 'Gromlech,' pan y byddai, dichon, fel Capel Anwes ein dyddiau ni, yn cael ei arfer er mwyn cyfleustra i'r Derwydd, pan yn rhy bell oddiwrth y brif Deml. Fel yna aeth 'lec' yn 'allor' 'Crom,' ac i'r Derwydd a weinyddai wrthi gael ei alw cyn hir amser yn 'Cromtear' h.y "Offeiriad Crom." Barna rhai i'r 'Llech' neu y Garreg gael ei galw yn 'Gromlech' am fod ochr ei chlawr yn 'grom,' ond i'n tyb ni, yr un peth a fuasai i goleddwyr y syniad hwn ddweyd fod y Derwydd yn cael ei alw 'Cromtear' am fod ei gefn yn 'grwm.' Nid oedd arf i gyffwrdd a hi, fel po fwyaf o'i chynhenid natur a ddeuai i'r golwg mwyaf y sicrwydd o'i chysegredigrwydd a ddeuai gerbron yr addolydd, a byddai raid i'r ochr isaf fod mor llyfn, er ei hiawn osod yn safadwy ar ei cholofnau, yr hyn a ystyrid mor gysegredig wyrthiol ag y byddai gwlad yn cynyg ei gwasanaeth at y gorchwyl.

LLECHAU TREFIGNAETH: dyma 'Arffedogaid y Gawres.' Gelwid y mathau hyn o 'Lechau' ar wahanol enwau personau hynod, "Llech yr Ast,' 'Llech y Filast,' 'Arffedogiad' neu 'Farglodiad y Gawres,' 'Llech y Cawr,' &c. a golyga y tri enw cyntaf Ceridwen, a'r ail, feallai, Arthur Frenin, fel ag y gelwir meini ereill yn 'Coiten,' 'Coiten Arthur,' &c. Ceir y mathau hyn o 'Lechau' yn dra aml yn India. Gwel 'Llech Tal Mon."

LLEDWIGAN: yn hytrach Lladwigan, wrth Langefni, h.y. gwigfa ffafredig, neu raddedig, oddiwrth y duwiau, pa un o ganlyniad a foddha y Derwydd gyda'i ddefosiynau cyhoeddus. Tybia ereill yr awgrymir person cyhoeddus a'r lle, Gwigan.

LLEIDR TYFRYDOG: Maen hir o hynodrwydd yw hwn, ar faes perthynol i Glorach, ger y brif-ffordd sy'n cyfeirio y teithydd oddiyno at Rhosybol, maen ydyw o ran ei ffurf tebyg i ddyn a baich ar ei gefn, a thraddodiad a ddywed mai lleidr o'r plwyf ydoedd ac mai lladrata llyfrau a llestri cymuno yr eglwys a wnaeth, a phan yr oedd ar gymeryd naid tros y clawdd iddo gael ei daraw a barn Duw. Dywedir yn mhellach y byddai, er ei holl aflwydd, trwy ganiatad y diafol, yn rhoi tair gwib oddiamgylch y cae, ac yn dychwelyd i ochr y clawdd—ei hen orsaf—heb goll mewn symudiad na lle, yn nhywyllwch y nos.

LLIFAD: yn hytrach Llifwaed, yn Llanbadrig, ac a olyga lifeiriad, rhediad, neu ffrydiad, a choffha, credaf, am ddyddiau blinion fy nghyndadau.

LLIFON: Dywedir mai'r gwreiddiol enw am hwn ydyw Llewin, a'i fod yn tarddu o'r gair Gorllewin, a bod y Cwmmwd yn cael ei alw yn Llewin oblegid ei safle Gorllewinol. Gelwid ef weithiau Cwmmwd Llyfon. Creda eraill mai Lliwan neu Llifan yw'r gwir enw, a bod y naill a'r llall yn deilliaw o Liban, boneddiges Wyddelig, dra ffuglawn ei hanes.

LLIGWY: yn hytrach Llugwy, ag sy'n enw afon a beisfor, ac enw a gytuna a'r hen air Cymraeg lluc, a'r gair Gwyddelig loch, ystyr pa un yw du. Y Lladinwyr a gredant ei darddiad o Luc—em (goleu). Llai ysgolheigion a feddyliant ei ystyr oddiwrth ei safle wrth ddyfroedd.

LLWYDIARTH: sy'n enw'n dynodi ansawdd tir neu fynydd sal, tlawd a symbylaidd a garth—penrhyn, pentir, bryn neu grib.

LLWYDIARTH ESGOB: hen gartref y Bardd Coch, ydoedd berchenogaeth yr esgobion yn ddilynol.

LLWYN Y MOEL: hen enw Plasnewydd, preswylfa'r Ardalydd, ac a elwid felly oddiwrth Foel-y-don, gerllaw, ac i'w wahaniaethu oddiwrth lwyni ereill y wlad. Bu'r Derwyddon yn chwareu campau a bri uchel yma.

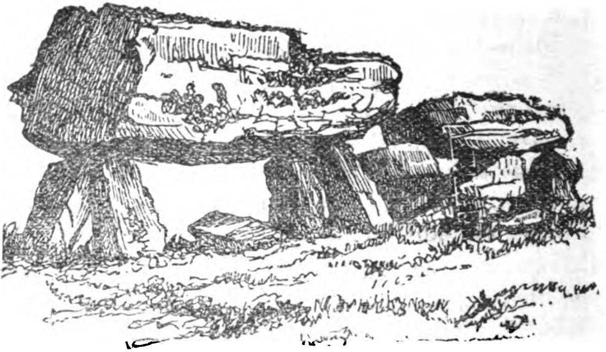

Y CROMLECHAU.

LLWYNOGAN: yn Mhenymynydd, Dywed hanes a thraddodiad fod i St. Gredifael ŵyl nodedig yr hon a gynhelid Tachwedd 13eg, a bod y fath rysedd yn perthyn iddi, trwy ei chynulliadau o bell ac agos, yn myned trwy chwareuaethau amrywiol a phechadurus, mewn gwrol a mabolgampau, ac fel canlyniad i hyn bethau i'r naill a'r llall ohonynt fyned ar eu tir eu hunain, yn Llwyn-y-gogan, h.y. Llanerch y Goganu. Eraill a dybiant fod Gogan yn enw person dynol o fri

LLWYN YR ARTH: A dyfaliad am ystyr enw y lle hwn cyfyd dau ymholiad, sef yn gyntaf, a yw y lle yn ddigon henafol ini gredu am fodolaeth eirth yma, pan oedd y wlad yn brin ei phoblogaeth? Yn ail, a olyga'r enw gelli, neu wigfa o wiail gwelw o liw a thlawd? Efallai mai celli neu wigfa ar fryn neu bentir a olygir.

LLYNON: h.y. Cronfa o ddwfr, on—o-n y sydd yn cyfodi i fyny, neu drosodd, *that rises over*. Lle ger llyn o'r cymeriad hwn.

LLYWENAU: Lly—y peth a ymleda, gwastad-dir, h.y. fel y dywedech, gwastad-dir chwerthinog, ar ba un y gorsafa'r llyn, yn hytrach na meddwl ei fod yn dwyn pais-arfau (*Armorial bearings*), fel yn yr enw Llewin—*Leoni*, o'r Lladin, drwy newid y llythyren *y* i *e*. Tybia Lly a Gwenau hefyd am well tarddiad iddo ar gyfrif ei berthynas a llwyni Pryseddfod cyfagos. Rhoddir ystyr arall o dan yr enw Llyn Llywenau, ond mwy derbyniol genyf y tarddiad olaf hwn. Creda rhai mai Llawenau yw'r priodol enw.

LLYN Y FODOL: a gymerth ei enw oddiwrth ffermdy'r Fodol (Hafodol).

LLYN LLYWENAU: a elwid fel hyn oblegid cwrs y dyfroedd yn crug-darddu neu bothellu. 'Dall neb wybod terfynau gwlad hud a lledrith: credai'r hynafiaid fod y llynoedd, yn ogystal a'r awyr a dyfnderau'r ddaear yn gartref i wroniaid eu gwlad a bod ysbrydion a'r Tylwyth Teg fel bodau elffaidd yn ymloewi ynddynt, &c. Posibl ydyw mai Llynwenau ydoedd yr enw hwn ar y cyntaf, oddiar barchusrwydd y Derwyddon i ddyfroedd gwengar eu llyn henafol, fel ag y parchai'r Rhufeiniaid eu Gwener fel duwies serch. Credai'r hen dadau y byddai yn mhob casgliad o ddwfr fodau elffaidd, fel ysbrydion yn trigianu ynddynt, a bod yr Ysbryd tragwyddol yn cyson weini ac arddangos y gallu dwyfol, mewn undeb parhaus a gwroniaid Hud a Lledrith—y Tylwythion Teg &c., i wroniaid cred a bedydd y wlad.

LLYN TRAPHWLL: h.y. Llyn—cronfa o ddwfr; traph neu traff—lledaeniad, taeniaid, neu wasgariad, yna pwll, llwch, neu loch, wedi ei luchio'n anghryno gan natur.

LLYN-TREFLAS: a gymer ei enw oblegid treflas, neu breswylfod a dorwyd allan oddiar afradlonedd tir neu fôr, yn ymylu ar drwyndir.

LLYN YSTRYDAU: a alwyd fel yna am fod ffordd, neu stryd Rufeinig *(Roman Strata)*, yn myned heibio i'r llyn hwn. Gorsaf y Rhufeiniaid oedd eu *castra*, yn Segontium (Caerynarfon), ac yr oedd ffyrdd o hon yn cyfeirio i Gaergybi, Caerlleon, Caergai, yn y Bala, ac i Leyn.

LLYN Y PENRHYN: a elwid felly oblegid ei sefyllfa ar drwyndir neu benrhyn.

LLYN CORON: neu Caran, a arwydda rywbeth ar lecyn noeth, gwyneb-agored. Lle ar gefn neu lanerch o dowyn, &c.—rhagdal, talrwyn, talwisg, taleithig—*a chaplet or frontlet.*

LLYN MAEN MEUDWY: yw hen enw Llyn Coron, ac a alwyd fel yna oblegid Maen cysegredig i hen fynach a safai ar ei lan unwaith.

"Pan gauo Llyn Maen Meudwy,
Yn iach son am wŷr Mon mwy."

LLYNFAES: a ddyry'r enw i bentre dinod oddiwrth lyn, neu bwll a geir yn ngheudod cae gerllaw.

LLYSLEW: Profa enw y pryseddfod hwn fod Mon yn amser ei phoblogiad cyntaf yn gartref i'r llew, &c., a dichon fod Llewelyn, y tywysog, wedi bod yn cymeryd nawdd a chartref yn yr un lle a "brenin y goedwig," yr hyn ni fuasai ddim newid ar enw ac ystyr eu preswylfod. Mae'r ddwy ystyriaeth uchod yn cael eu derbyn. Yr enw priodol yw 'Llas llew,' y llew a laddwyd. Yn Llanidan ger 'Bod-lew'—lle y trigai y llew, yr erys y lle coffhaol hwn, fel yr ail le a nodwyd.

LLYS CASWALLON: ydoedd pryseddfod i'r enwog Gaswallon-Law Hir, ar Fynydd Eilian, oddeutu dechreu y 5ed ganrif. Mae hwn wedi ei rifo efo'r pethau a fu.

LLYS DULAS: sydd balas godidog yn mhlwyf Llangwenllwyfo, ac a gymer ei enw oddiwrth ei fod yn ymorwedd ar draeth Dulas.

MAEN HIR: mewn amrywiol o fanau. Yn y MSS cyntefig y gair 'Maen' yw *main*, *mean* a *men*, ac ystyr yr hen air

Cymraeg *men* yw 'ffynonell gallu,' yr hyn sy'n gymhwys athronyddol, oblegid ffynonell gallu yr holl gyfundrefn Dderwyddol oedd y Maen, gyda'r hwn y cyfrifent y ser, ac ar yr hwn yr offrymant eu hebyrth, a cher bron yr hwn y coronent eu brenin. Erys gwreiddyn 'mên' ini eto yn y gair ymenydd, yr hwn a gyfrifid gan yr hen athronyddion yn ffynonell gallu holl gyfundrefn y corph dynol. Tardda y gair 'Maen' o'r gwreiddair MEN, yn yr ieithoedd clasurol, ac o'r Sancrit MAN—ystyried, neu sylwi yn fanwl, a daw y Maen yma i'r golwg yn nghyfraniad gorphenol y perwyddiad Lladinaidd *metior*, *Men-sus*—mesur; ac nid oes eisieu ini fyned yn mhell i chwilio am reswm tros y Maen Hir yn cael ei alw felly, oblegid trwy ei wasanaeth ef yr oedd y Derwyddon yn astudio ac yn mesur y planedau—y Maen oedd eu Deial. Torid ef yn bedair onglog fel y gallai ddal symudiadau a chyfnewidau y cysgod yn well: ac mewn manau y mae llun y cysgod wedi cael ei balmantu yn y ddaear a cherryg i nodi allan ryw adegau neillduol. Gwyddys mai safon ei holl symudiadau oedd Maen Llog y Deml Dderwyddol. 'Bor,' y cylch ydoedd hwn, ac ond odid o'r gair 'bor' seryddol hwn yr ydym wedi cael y gair *bore*, am mai gofal cyntaf y Derwydd yn y bore oedd gwylio 'bor' ar godiad yr haul, i gael gweled sut yr oedd y cysgod yn ymsaethu, ac yn ymsymud trwy Feini Hirion ei Deml, fel y gallasai gael gafael a gosod allan wahanol dymhorau Alban Hefin, Alban Eilir, Alban Elfed ac Alban Arthan yn gywir. Nid af yn mhellach i hanesion y Maen Hir gan y credaf fy mod wedi dangos digon o gymeriad y cyfryw. Yr oedd gan y Derwydd luaws o honynt yn Mon—ei brif Eisteddfod—ond y mae'r oll agos, fel y mae'n ofidus genyf orfod dweyd wedi eu dinystrio gan anwybodusion.

MALLTRAETH: Cwmmwd a elwid yn ddiameu oddiwrth gyflwr berwedig y lle, a'r tywod peryglus a arferai fod yn terfynu ar y fangre noethlom hon. At hafoc dinystriol y mor y cyfeiriai'r bardd—

" Fel y gwnaeth ym Malltraeth Mon.

MANEGID : Maes y Gad, feallai yw priodol enw y lle hwn, gan ei fod yn golygu maen a godwyd er coffhau rhyw frwydr neu gilydd. Un o'r hen Groniclau ddywed,—"872 (876, medd un arall), bu waith Bangolau (Bryngoleu) yn Mon, lle y gorfu Rhodri a'r Cymry ar y Paganiaid Duon mewn brwydr galed a gwedi hyny yr un flwyddyn, Gwaith Mynegid yn Mon, lle y dyfethwyd y Paganiaid Duon." Dichon mai ar Fynydd Crowgarth y safai y Maen hwn, ac yr oedd amddiffynfa y Paganiaid ger Eglwys Llanddona, a thrwy y naill a'r llall, mae'n bosibl i ddarn dwyreiniol o'r wlad gael ei enw hwn.

MAEN MORDDWYD. Gelwid y Maen ar yr enw yna am ei fod ar lun morddwyd gwr. Ger Eglwys Llanidan ceid y maen rhyfeddol hwn, ond y mae T. Pennant yn ei *Tours in Wales* yn dweyd ei fod wedi ei osod yn mur y gysegrfa. Credai'r werin bobl bethau gwyrthiol yn nglyn a'r Maen—un peth a gredent, ac am wn i nad oedd awdwr 'Drych y Prif Oesoedd,' yn credu'r unrhyw, os tellid y Maen i'r mor yn nyfnder y nos y dychwelai yn ei ol erbyn y bore. Gwnaeth y Pabyddion fasnach effeithiol a'r tipyn Maen hwn yn yr oesoedd tywyll, a dywedir fod y Tad Jones, Offeiriad Pabaidd, Caerynarfon, yn cario dwfr (sanctaidd bid sicr), ohono at fedyddio babanod yr oes oleuedig hon.

MAEN ADDWYN: neu y Maen cysegredig, yr hwn sy'n biler unionsyth, o uchder mawr, ar ymyl y brif-ffordd. Robyn Ddu ar ei foreufwyd efo gwr Llwydiarth Fawr, a ddywedodd ar ganol bwyta, "Dyd, dyd, dyna'r Maen Addwyn wedi syrthio," ac er cael prawf o wirionedd y daroganwr, anfonodd gwr y ty ei was ar y ceffyl cyflymaf ei draed i'r lle, i wel'd pa fodd y bu, a dychwelodd gyda'r dystiolaeth iddo gwympo ar y funyd a fynegwyd gan Robyn, medd traddodiad.

MAEN Y GOGES: enw arall ar hon yw Barclodiad y Gawres, ac y mae dwy arall o'r enwau hyn—un wrth Gaergybi (Arffedogiad y Gawres,) a'r llall wrth Aberffraw o dan yr ail enw. Ceridwen, yn ddiau, ydoedd y Goges, neu y Gogyddes hon, yn ogystal a Chawres, ac yr oedd Ceridwen yn myned o dan gyffelyb amrywiol enwau. Y traddodiad poblogaidd yw iddi gael ei chario gan y dduwies Ceridwen, yn ei barclod o'r Traeth Coch hyd Rhyd-y felin! Dichon mai gweddill o hen Deml Dderwyddol, neu gof-faen am ryw hen wron Cymreig ydyw.

Traddodiad hen oesau drwy ddylif o hanes
  Hynodion parthegol ddadlenir i'r byd!
Nid lleiaf rhyfeddod yw'r enwog "Faen Goges,"
  Gerllaw Llyn Hafodol gorwedda mewn cryd:
"Barclodiad y Gawres," medd amryw hynafiaid,
  Fel enw cymhwysaf o'i nodwedd a'i bri;
A'r dyben oedd ganddi wrth gludo'r fath goflaid
  Ymddengys yn rhyfedd ond eglur i mi.

Haneswyr a ddywed i'r "Gawres" ei chario
  Mewn ffedog gref lian, o ymyl Traeth Coch,
Ac er i'r gwasg-rwymyn, a'r ffedog ymrwygo,
  Ymddygodd yn dawel, heb arliw o frôch;
Mewn man ar drwyn "Gader," yr ogof llawn arian
  Bwrcaswyd i roddi y maen anferth hwn;
Er cadw'n ddiogel yr eiddo yn gyfan
  Rhag lladron wneyd anrhaith o honi, mi wn.

Y maen a gysegrwyd yn allor i'r Derwydd
  Oddiarno cyhoeddai gyfreithiau a moes,
A'r bobl oddiamgylch a safent yn llonydd
  Gan wrando yn astud dynghedfan eu hoes;
Par ieuanc ddynesa yn wylaidd i'w rhwymo
  Yn ffyddlawn i'w gilydd tra'n-byw yn y byd,

Y Derwydd ddarllenai'r gwasanaeth heb gyffro
  Tra'r dorf a wrandawai yn siriol a mud

Arferiad hen Gymry, yn myd y cyn-oesau,
  Oedd gosod cof-golofn yn arwydd o'u serch
Ar feddau gwroniaid, er dathlu teimladau,
  Calonau eirias-boeth, hiraethus ac erch
Dychymyg ymsaetha er canfod gweddillion
  O dani orwedda, ac amgylch y lle,
Dydd mawr adgyfodiad, ceir ardrem adfeilion
  Yn llewyrch goleuni hardd osgordd y ne'.

Medd un o feirdd Mon.

MAEN LLANOL: Llanor ydoedd gynt meddid, a thybid fod yma eglwys gynt. Gelwid ef Maen Llanol am iddo gael ei godi ar dir ffermdy'r Llanol, yn Llanbabo, ac awgryma ei enw ei fod ar lanerch fonawl mewn safle. Yn *Y Gwladgarwr*, 1833, tudalen 336, cyhoeddir rhan o lythyr Mr J. Williams, gynt o Blas y Brain fel hyn:—"Mi a welais hen gerfiadau, er's mwy na deugain mlynedd, ar faen mawr wedi ei osod ar ei ben, ar warthaf bryn, ar dir Llanol, yn Llanbabo (Mon). Y mae'r cerfiadau yn dra thebyg yn eu llun a'u gosodiad i lythyrenau Iaith Bengalee yn y Dwyrain-barth; yr hyn sy'n cadarnhau fy meddwl mai o barthau pellenig y Dwyrain y daeth y Cymry, ac iddynt yn y cynoesoedd ddyfod oddiyno i ardaloedd Ewrop, ac wedi gwladychu yn Ffrainc, iddynt ddyfod trosodd i Loegr, a Chymry, a Scotland a'r Iwerddon," &c.

MAEN ARTHUR: neu Fwrdd Arthur ar dir Tyddyncywarch, yn Llanfechell, sydd yn faen enfawr ac iddo draddodiadau ac hanesion lawer. Gosododd yr hen dadau hwn yn gyffelyb i Faen y Goges, ar dri o Feini llai, a gellid gynt, os nad heddyw, ei ysgwyd heb fawr o drafferth. Yr un oedd gwasanaeth y Maen hwn a Maen y Goges, a rhoddi dybenion ac amcan y Cromlechau hyn yn eu cysylltiad a mawr warogaeth o eiddo'r Derwyddon i'r eilun dduwies Ceridwen a fyddai'n briodol yma. Yn hanes Derwyddiaeth ac egwyddorion Taliesin dygir i'r wyneb Faen Arthur fel cysegrbeth cyfrin o eiddo dirgelion Ceridwen a'r bardd hynod a enwyd. Aï Ceridwen o dan wahanol ffugenwau fel drychiolaeth yr Arch, a darlunid hi fel cawres, ac at y cymeriad hwn o'i heiddo y cyfeirid at ei mhaen fel "Barclodiad y Gawres," a dyma oedd dychymyg Derwyddiaeth pan y dywedai i Geridwen gario'r gareg hon o Draeth Coch. Cyffelyb yw'r hanes am 'Llech yr Ast,' yn Sir Aberteifi Wele enwau ei mheini eraill yn Nghymru, 'Coeten a Bwrdd Arthur,' 'Llech yr Ast,' 'Gwal y Filast,' 'Arffedogiad y Gawres," &c. Dengys dull llawer o'r Cromlechau hyn nad oeddynt na beddfeini nag allorau, er eu bod yn eu henwau yn ateb i enw Ceridwen, ac yn ol y chwedlddysg Frytanaidd, ymddengys mai llys neu groth y dduwies hono a feddylir wrthynt, mangreoedd y caethiwid y prawf-ddyn am naw noswaith (naw mis) er ei dynghedu a'i gymhwyso i'r weinidogaeth Dderwyddol. Dyma swydd a braint neillduol llawer o'r Cromlechau a ddygai'r ddefod a'r gwr ieuanc trwy greithoedd y Maen Arch a'r Corwgl Cysegredig, ddyogeliad Noah yn yr Arch. Addefa Taliesin, fel Derwydd proffesedig iddo gael ei eni dair gwaith—o'i fam—o Geridwen, ac o'r Corwgl Cysgodol, ond ni fyn rhyw ddosbarth gredu hyn a phethau eraill, gan eu bod yn credu i ysgol newydd, ceisiant wneyd i ffwrdd a chwedlau cysegredig, darogan-au anwyl a dolenau mwyaf pur yn nghadwen gref Derwyddiaeth—crefydd ardderchog ein gwlad unwaith, er ceisio sefydlu eu hunain a'u henwau fel rhai wedi darganfod y gwir! ond druain ohonynt ffeithiau blaenorol a erys, a'u dychymygion gau fel hwythau eu hunain a raiadrir i ebargofiant tragwyddol.

MAEN Y BUGAIL: sy'n enw ar graig fawr ger yr Ysgeris, ac ar hon graig y byddai bugail, yn yr hen amseroedd, yn gwylio ei ddefaid a fyddai'n pori ar lethrau cyfoethog y Mynachdy, &c., ond i'r môr, medd traddodiad, redeg mor uchel gan rwysg ystorm, fel ag y gorchuddiwyd y Maen a'r bugail gan y dyfroedd cythryblus.

MAEN RHODRI: a olyga graigle yn mhlwyf Llantysilio, ar gyfran o ba un yr eisteddai Rhodri ab Owain Gwynedd, a nifer fawr o foneddigion ieuainc yr ynys wrth ei ochr, i wrandaw yr Archesgob Baldwin a Giraldus Cambrensis, yn pregethu rhinweddau yr ymgymeriad o fyned i'r tir sanctaidd i wrthladd y Mahometaniaid yn achos y Groes Sanctaidd. Yr oedd Archddiacon Bangor ac urddasolion eglwysig eraill yn gwneyd i fyny y gynulleidfa.

MAIDRE: Preswylfa feusawl, ac un felly o ddolenau arbenicaf i rywrai o'r aelodau derwyddol, ac a ffurfiai y cylch cysegredig o'r gyfundrefn hono yn Llanfaelog. Crybwyllwyd yn barod am eu Cromlechau, eu crugiau, eu meini-hirion, &c., yn y plwyf uchod.

MAESOGLAN: h.y. gweithred symudol ar faes a fo'n ffinio a lleoedd allanol, a hyny drwy ymyriad gelyn. Croniclau tra hen a ddywed fel hyn—" 1151 y duc Harri brenin i lu hyd Morva Caerlleon, ac yno gosod ei bebill, ac yn i erbyn yntau y daeth Owain Gwynedd, Tywysog Cymru a'i lu, hyd yn Ninas Basing (Basingwerk Abbey), ac yno mesuro lle castell, a dyrchavel cloddiau mawrion, a gwedi clywed o'r brenin hyny, anvon tywysogion, ieirll a barwniaid, a llu mawr ganthynt hyd yma, ac yn ei herbyn y daeth Dafydd ab Owain Gwynedd, a'u hymlid hyd at draeth Caer, gan ei lladd. A gwedi gweled o'r brenin y lladdva Kynullaw llu a oruc a myned dan y traeth hyd yn Rhuddlan, ac yno yr aeth Owain Gwynedd i ddal Llwyn Pennant, i fesuro Castell, ac oddiyno gwneuthur Koddiant yr brenin a'i wyr. Yna y daeth Madog ab Meredydd, Tywysog Powys, a llawer o lu y brenin gyd ac ev a'r llongau hyd yn Abermenai yn Mon, ac yna ysbeilio Eglwys Vair a Phedr yn Rhoswair, a hyny a ddangoses Duw iddynt dranoeth, pan aeth ieuenctyd Mon i ymladd ac wynt, a'i gyru ar ffo arnynt, a lladd llawer, a gyru eraill i'w boddi. Y llas Harri fab Harri Frenin, a thywysogion y llongau oll, ac yna yr heddychwyd y rhwng y brenin ac Owain Tywysog Cymru, ac y cavas Cadwaladr i vrawd i dir, ac ar ol gyrhawdd y gelynion ar ffo, a ddug yn ol yr ynys iddaw ei hun, &c." Dywedir yn mhellach i lynges fawr o wŷr arfog yn cynwys Saeson, Gwyddelod, Germaniaid, Normaniaid, &c., gyda'r ymgais mwyaf beiddgar, gyd-ymosod ar Fon trwy archiad y teyrn Harri, dan arweiniad y tywysog Cymreig bradwrus Madawg ab Meredydd, ond buan y darfu eu traha, canys brodorion y darn uchod o'r wlad o godasant eirf, ac a chad enbyd ar Faesoglau, hwy a yrasant yr estroniaid oll ar ffo. Hanes arall a ddywed mai mewn lle a elwid 'Tal y Moelfre.' y penderfynwyd ar achos y gelynion.

MAESHYFRYD: enw corphlan o'r tu allan i Gaergybi. Enw hon ar y cyntaf oedd 'Twll y Clawdd' (hen enw anhymunol) oddiwrth ddyddyndy gerllaw, ond bu i Awdwr y Traethawd ar enwau lleoedd yn Mon hwn, pan ohebai newyddion y dref i'r "Herald Gymraeg, enwi y gladdfa uchod yn gyntaf oll ar yr enw olaf—Maeshyfryd, pa un a erys yn boblogaidd hyd heddyw. Modd bynag mae ansoddair yr enw yn anghydweddol a chymeriad pruddaidd claddfa.

MAES RHYFEL: yn hytrach Maes-y-rhyfel, saif y maes hynod hwn gerllaw Plas, Trefor. Diau i goll bywydau lawer gymeryd lle ar y maes hwn, a dywedir i frwydr dra phoeth gael ei hymladd yma rhwng y brodorion a gwyr Denmarc a'r Saeson. Cronicl henafol a ddywed— "Oed Crist 992, y diffethawdd Cadbrig ab Eyrlaid Von, ac ev a wnaeth draval vawr yn yr ynys, ac yna y daeth Edgar, Brenin y Saeson, a llu dirfawr yn erbyn holl

Gymru, ac a dodes ev wyr Denmarc yn Ynys Von, lle y gwledychasant er gwaetha gwŷr y wlad, ac y denvones ev wŷr i ysbeiliaw Eglwys Vair a Phedr yn Rhosyr, ydoedd decav cyn no hyny yn holl Ynys Von. Ac ebrwydd wedi hyny daeth Gottffrid vab Harallt yn erbyn Ynys Mon, ac ai dineithas, ac Edgar a roddes genad i wyr Gottffrid aros yn Mon yn gavaneddawl, ac ymunaw yno a gwyr Edwyn a wnaethant yn un ormes, ac nid aethant vyth ohoni, ac nis gellid vyth gwedi hyny gwared brad o'r Ynys."

MAESHIRGAD: lle ger Culfor Menai, a lle bu i'r Rhufeiniaid drefnu eu llengoedd wedi tirio o honynt am y waith gyntaf yn Mhorthamel. Dinystr ofnadwy a wnaed ganddynt o dan Suetonius Paulinus, ar y Derwyddon a'r wlad, ffodd llawer i Fanaw, Ucheldir Ysgotland a'r Ynysoedd Ysgotaidd, hyd y bu iddynt gael eu galw at achosion rhyfelgar ereill o eiddo Buddug (Boadicea) a'i mherched, pa un ydoedd mor ffodus mewn cadgyrch ar y Rhufeiniaid, hyd yn hyn. Wedi blynyddau llwyddianus (56 a 60 o.c) o eiddo'r estroniaid hyn, bu i Agricola yn 78 o.c. gymeryd yr un llwybrau a'r Rhufeiniaid ereill at gongcro'r ynys—croesodd ef a'i wŷr yn Mhorthamel, lle ydyw hwn yn Dde Ddwyreiniol i Ynys Mon, a lle hefyd a fu'n ddrychfa gweithrediadau y cadfridogion uchod ac Iorwerth I.

MAES RHOS MEILION: ger Caergybi, a lle yn y flwyddyn 900 y gwersyllodd y Daniaid, y rhai a elwid gan y Cymry'n 'Baganiaid Duon,' o dan Igmwnt, a bu câd waedlyd rhyngddynt a'r brodorion o dan Dywysog Aberffraw, yn cael ei gynorthwyo gan Merfyn, Tywysog Powys, yr hwn a gwympodd yn farwol. Tardda rhan olaf o'r enw, er yn dra boreu, oddiwrth waith trigolion y cylchoedd hyn yn masnachu a'r Rhufeiniaid a'r Iwerddoniaid. Rhos y Maelion—Rhos—corswaen, a Maelion—

enillion. Cystal enw ar y lle a fyddai Maeldre, neu Farchnad, ond y 'Maes' a olyga'r cadgyrch.

MAES Y GWYDDEL: Wele lanerch arall o'r wlad yn coffhau ymgyrch y Gwyddel a'r brodorion; bu y wlad unwaith yn ddrychfa o ymgyndynu a'r bobl hyn, ac fel y dywedai'r diweddar Gynddelw nid oes wybod pa nifer o honom sydd o'r dras Wyddelig.

MARIAN: sy'n ffermdy yn ffinio ar gorsle a therfynau lleidiog, a glasdonenau, yn ol ystyr lawn ei enw.

MARIAN CROGWYDD: yn gywirach 'Marian y Crogwydd,' a saif oddeutu tri chwarter milltir yn orllewinol o hen eglwys Penmon, ar ba goed yn y marian (traeth) y crogid troseddwyr, am unrhyw droseddau, wrth goedydd yn y lle. 'Brut y Tywysogion a ddywed—"Yn y vlwyddyn 968, y daeth Macht ab Harallt i Ynys Von, ac a'i difethwys Benmon, lle y wlad, ac nid arbedynt na llys na llan, eithr dwyn daoedd, a thlysau eglwysi, ac y gwrthladdodd Iago vab Idwal o'i gyfoeth, ac a roddes wynedd i Hywel Ddrwg ab Ioan, ac nid oedd drwg o'r byd, nac gwnelai hwnw o lladd a thynu llygaid, ac ysbeiliaw a thwyllaw, &c." Rhyw 80 mlynedd yn ol cloddiwyd yma darian neu ddagr dau finiog flaenllym, wedi ei gwneuthur o bres a haiarn, yr hyn at bethau eraill a brawf fod y maes uchod wedi bod yn un o'r cadgyrch-leoedd o'r fath ffyrnicaf.

MAERDY· ty swyddogol Maer, yn Nghemmaes gynt, capel perthynol i ba un, yn nghyda thöau neuadd o'r lle a gedwid mewn adgyweiriad priodol gan feibion Llywarch ab Bran.

"MAM CYMRU": enw arall Mon a thardda oddiar y ffaith mai Mon oedd prif drigle y Derwyddon—cartref dysgeidiaeth, moesoldeb a deddfwriaeth Brydeinig am ganrifoedd cyn y goresgyniad Rhufeinig.

MEDDIANT: a olyga enw adail a thir yn cael eu tros glwyddo drwy ddeddf o hawl person neu bersonau yn feddiant arall neu eraill am rhyw gyfnod o amser.

MEILLIONEN: oedd (ac feallai eto) le da odiaeth i godi meillion.

MEINI Y CAWRI: yn Llanfair yn Nghornwy, ydynt dri o feini-hirion, triongl, ac o fewn chwe' chanllath oddiwrth eu gilydd. Diau mai enw arall ar Gerrig y Druidion, neu Dderwyddon, ydyw Meini y Cawri hyn ac eraill.

MEINI GWYNION: hen ffermdy ger Culfor Menai, ydoedd gynt yn sedd gysegredig i'r Derwyddon, odditan pa un yr ymddangosodd byddin wgus o'r Rhufeiniaid i dderbyn rheg a melldith y Monwysion.

MELIN GERAINT: yn Mhentraeth y mae hon. Cymer ei henw oddiwrth Geraint, tad Einion, a chyff genedl Pantwniaid Plasgwyn, a theuluoedd Tan'rallt.

MELIN ESGOB: a olyga'r esgob yn arglwydd y faenor yma, ac yn perchenogi'r lle. Derbyniai'r esgob, yn ol hen ysgrif-lyfr, 2p. 6s. 8c. bob blwyddyn, o'r Felin Esgob yma yn y flwyddyn 1814.

MELIN YSTRYDAU: a elwid fel hyn am fod *strata* (ffordd neu heol) Rufeinaidd, o Dalyfoel i Gaergybi yn myned trwodd yma.

MELIN ENGAN: a dybia felin perthynol i Engan — cymeriad o'r enw.

MENAI: sydd Gulfor yn gwahanu Mon ac Arfon. Gelwid ef gan y Rhufeiniaid yn *Meneviacum Fretum*, h.y. *Straits of Menai*, a'r Saesoniaid a'i galwant Maenige a Maunic, ond credir mai yr enw Prydeinig cysefin, a gwreiddyn yr holl enwau hyn oedd 'Main-aw,' yr hyn yw Dwfr Cul. Rheda o ben uchaf Traeth Lafan i Forgilfach Caernarfon yn Abermenai — 14 milltir i'r De Orllewin, ac y mae ei led yn amrywio o 200 llath i 2 filldir. Gelwir y Culfor hwn yn Afon Menai, yn anmhriodol iawn, a hyny er yn foreu, ac er fod genym esiampl dda o forgeinciau yn rhedeg i fyny i'r tir, i fod megis yn lle cyffredin i ddwfr hallt y mor a dwfr croyw yr afonydd i gyd-gyfarfod ac ymgymysgu cyn eu myned i'r mor, a'r rhai hyny yn cael eu galw yn afonydd. Mae'r Humber yn Lloegr, a Malltraeth yn Mon yn cael eu galw yn afonydd, er nad ydynt ond geneuau i afonydd. Feallai mai morgainc felly yn cyrhaeddyd o Abermenai i'r cyfyngdir tybiedig oedd 'Afon Menai,' ac mai angorfa trwy yr hon yr elai i'r mor oedd Abermenai. Hefyd adnabyddir Cwmmwd a'r enw hwn, yr hwn sydd oddeutu 14 milltir o hyd.

MOELYDON: a elwir weithiau Bolydon. Ystyr y gair Tal gan yr hen Frythoniaid oedd tiriogaeth neu randir, ac felly tiriogaeth neu randir Paulinus a feddylir wrth y gair Talybolion, ac fel hyn y creda rhai fod y gair Moelion o'r un cyfathrach ac ystyr, oddiwrth y mynyddau uchel moelion oddiamgylch, Talymoelion, Talybolion, Moelydon a Bolydon, a gredir ydynt o'r un ystyr. Porthfa ar y Fenai ydyw rhwng Porthaethwy a Thalyfoel. Bu felly am oesau a dyma'r lle culaf ar y Culfor, a gwybu Luke de Tany hyny, pan y glaniodd ef a'i filwyr i'r 'Ynys Dywell,' yn 1282. Gerllaw yma y croesodd Agricola ei luoedd beiddgar i ail goncro'r Ynys. Pont o fadau a fu gan Tany i'w 200 gwyr i groesi, a thra yr oedd y llanw yn ymgodi, neidiodd yr hen Gymry digllon allan o'u cuddfeydd, gan ymosod arnynt gyda'r cieidddra ffyrnicaf, gan farwolaethu y nifer luosocaf ohonynt a gadael i'r weilgi islaw iddynt orphen ei waith a hwy. Dywed hanes i'r oll namyn un gyfarfod a'u diwedd yn y lle, er mawr siom i'r teyrn ffroenfalch Iorwerth I.

MOELFRO: Moel—llwm, crwn—llyfn. Llyfn—lethrog, crwn—ben, a bro—ardal, goror, isel-dir, 'Moelfra' yw'r enw ar dafod gwlad, yn llygriad o Moelfre, ac os yr enw hwn sy'n gywir, y tarddiad yw Moel fel uchod a bre—twyn, copa. Bryn neu Foncyn noethlwm, ac amlwg ydyw.

Moelydd: mangre foel, bengron a noeth.

Mon: Haera rhai mai 'Bon' *(buwch)* ydyw gwreiddyn y gair Mon, gan mai ar ei chynyrch hi y cynhelid trigolion y gwledydd cyfagos, ac mai ar ei "didwyll laeth" hi y maethid eu plant. Pa fodd bynag am hyny, hi oedd prif orsaf y Derwyddon—nawddle dysgeidiaeth foreuol, a chryd holl wyddorion a darganfyddiadau y byd. Enw diweddar, mewn cydmariaeth yw Mon, a a golyga haneswyr eraill ef yn gyfystyr a lle sy'n fon neu dir pellaf i'r holl wledydd. Bu'r wlad er cyn cof yn cael ei galw'n "Mon Mam Cymru," ar gyfrif ffrwythlonedd rhyfeddol hynod yr Ynys, yn mhob ystyr, rhagor parthau eraill o'r wlad, ac a barodd iddi gael yr enw cyfoethog uchod. Gallai Mon yn yr hen amseroedd ddiwallu holl bobloedd Gwynedd, Powys a'r Deheubarth gyda'i grawn a'i hanifeiliaid.

"Cŵd ac ŷd cyd ag eidion
Sy' ar fainc pawb yn Sir Fon."

ac ar gyfrif digonedd ei byrddau y dywedir—

"Gorddu yw brig y Werddon
Gan fwg ceginau o Fon."

Safai'n uwch mewn anrhydedd hefyd na'i chwiorydd-siroedd eraill, ar gyfrif ei bod yn brif eisteddle Derwyddiaeth, a mangre cydgyfarfyddiad yr holl wyddorion mewn dysg a chred. Mon—Mo·on, yr hyn sy'n golygu corph gwahanol, neu unig, ac a saif fel y trydydd ystyr.

Mona: enw Lladinaidd y Rhufeiniaid ar Ynys Mon. Gwel C. Tacitus, argraffiad A. Murphey, 1830, p. 257.

Monachdy: Ty neu breswylfa'r myneich, yn Llanfair-yn-nghornwy. Codwyd y fynachlog hon gan Llewelyn ab Gruffydd, fel y bernir, pa un a gyflwynai ef fel gwaddol, neu ran o eiddo, perthynol i Abbad-ty Abercynwy, a golyga am y lle hynyma, a sicrheir hyn am fod y lle yn rhydd oddiwrth ddegwm. Codwyd hwn rhwng y flwyddyn 1256 a 1360, a daliai gysylltiad arbenig rhwng Mynachdy Conwy, yn mha fan y bywiai ei habad. Bu i 100 neu 120 o fynachod ar un adeg, o radd uchel mewn dysg a gwaedoliaeth, yn aros yma, ac o amgylch Mynachdy Cemlyn y byddent yn arfer claddu eu meirwon, a dangosir llanerch fel eu corphlan hyd heddyw, ond ni byddai'r mynachod yn claddu'r ddau ryw yn yr un lle.

"Pa sawl bron a oerodd yma?
  Pa sawl tafod ga'dd ei gloi?
Pa sawl un sydd yn y gladdfa
  A'r cof o honynt wedi ffoi?
Pa sawl gwaith a'r wawr a gosper,
  Y swniai'r gloch ar hyd y glyn?
Pa sawl *Ave*, cred a phader,
  Ddwedwyd rhwng y muriau hyn?"

ALUN.

Ar egwyddor yr adnodau canlynol y sylfaenai'r Mynachod eu cred, gan gario pwysigrwydd a sancteiddrwydd yr Offeiriadaeth Hebreaidd — "Ond na chyfrif lwyth Levi ac na chymer eu nifer hwynt yn mhlith meibion Israel." Num. i. 49. "Yr ydym yn hysbysu i chwi hefyd am yr holl offeiriaid a'r Lefiaid, cantorion, porthorion, Nethiniaid, gweinidogion y ty Dduw hwn, na ellir bwrw arnynt doll, na theyrnged, na threth," Ezra. vi. 24. Codid y drefn hon gan y Derwyddon a'r Mynachod Cymreig, a chan genedloedd eraill, ac er fod yn rhy anhawdd gwybod beth oedd ardreth flynyddol y Derwyddon a'r Mynachod, eto pan gofid fod y Cymry fel cenedloedd paganaidd eraill yn cysegru anifeiliaid ac ysbeiliadau a gymerid mewn rhyfeloedd i'r duw Sadwrn, trwy law yr hwn y credid y cant bob buddugoliaeth, a chan mai'r

Mynachod a'r Derwyddon a hyfforddai'r ieuenctyd yn y celfyddydau, ac yn penderfynu pob materion gwladol ac eglwysig, a'r genedl yn ei disgwyliad parhaus am eu cyfarwyddiadau a'u cynghorion yn mhob ystyron, gellid fod yn sicr fod terfynau eu hawdurdod a'u cyfoeth yn dra eang.

MORAWYDD: h.y. Mwyarwydd, gwel Penmwyarwydd.

MOSOGLEN: sy'n enw'n golygu lle ar forfa, corsdir neu fan yn dwyn mwsogl.

MORFA TEG (Y): sydd enw arall ar Beaumaris, pa dref ddymunol a adeiladwyd ac a alwyd felly gan Iorwerth I.; cymerodd ei safle ar wastadedd prydferth, oedd y pryd hwnw yn forfa, ac ar y cyfrif hwn y dynodir hi yn Forfa Teg. Mae iddi ar gyfrif ei chymeriad adeilyddol &c., amrywiol enwau eraill, pa rai a nodir yn y traethawd hwn, megys Bonofer, Porthwygyr, Brynybrython, &c.

MYFYRIAN: Mae un ysgrifenydd yn ddiweddar yn llurgyno'r enw hwn, ac yn ei gam eirio ddwy ffordd fel hyn—"Bu-fer-i-an," a "Mi-fer-i-an," gan gredu o hono fod a fyno'r gair a safle wlyb, pistyll-lyd, a goferllydr, ond gwell genyf fi gredu mai Eisteddfod ydoedd, lle cyrchai yr efrydwyr ieuainc, o'r urdd dderwyddol, i ddysgu eu tair mil moes-wersi, ar dafod leferydd, &c., er eu parotoi i'w swyddau cysegredig mewn amser a ddeuai, gan swyddog neillduol o'r urdd Dderwyddol.

MYNYDD CELYN: ger Caergybi. Cedwir enw Cuhelyn ab Caw, a nai Afarwy, ag enwau'r ffermdai hyn. Blodeuai Cuhelyn y Bardd yn y 6ed ganrif, ac yr oedd yn elyn anghymodlawn i dduwiau'r Derwyddon.

MYNYDD LLWYDIARTH: a olyga res o fryniau a redant mewn dull symbylaidd yn y parth Gog. Ddwyreiniol o'r wlad, rhwng Traeth Coch a Thraeth Lafan.

MYNYDD Y TWRF: hwn yw Mynydd Caergybi. Creda rhai haneswyr fod y mynydd hwn yn llosg-fynydd *(volcano)* rhyw oesau pell yn ol, ac iddo wisgo'r enw hwn ar gyfrif y twrf a wnai drwy y dirdyniadau *(convulsions)* hyny. Tybiaf finau iddo darddu o'r hen air Celtaidd torf, gan un y benthyciodd y Lladin y gair *Tuorma*, a'r gwreiddair yw twrf, *lluos* Tyrfau. Yr hen Frytaniaid a gymerodd y gair tyrfa o'r Lladin. *Tuorma* (multitude or great meeting of people, if it is not formed from the word Tyru, to gather together,) a'r ystyr hwn sydd fwyaf tebygol am y lluaws olion Rhufeinaidd, &c., a geid o gylch eu hamddiffynfa ar y mynydd dan sylw.

MYNYDD TRISGLWYN: neu Trysglwyn. Tybir i ran o Fynydd Amlwch gael yr enw hwn ar gyfrif bonglerwch, neu aflerwch llwyn mewn tyfiant, ar un o'i lethrau henafol.

MYNYDD PARYS: a alwyd fel hyn ar enw Robert Paris, Ysgotyn a ddaethai hyd yma yn y flwyddyn 1405, i arfer ei ddawn a'i fedr. Ystafellydd Gogledd Cymru yn nheyrnasiad Harri IV, ydoedd R. Paris.

MYNYDD MECHELL: a gymer ei enw hwn oddiwrth Sant Mechell ar ei gysegrfa.

MYNYDD CROWGARTH: Cro, heb yr 'w' crynedd, camedd, a garth—gwrthgefn, canolfur, argae, amgae, ac felly golyga fynydd yn argae ar ddarn o wlad o agwedd grynedd. Cru a garth o'r un ystyron.

MYNYDD BODAFON: a elwid felly oddiwrth hen balasdy a enwid felly.

MYNWENT MWROG: corphlan berthynol i Gapel Mwrog, a safai, medd traddodiad, ar un o gaeau y Cefn Glas, yn mhlwyf Llanfwrog, yn oes St Mwrog, ydoedd hon, ond nid ellid olrhain y llecyn y safai yn awr.

NANT Y BLEDDYN: yn Llanwenllwyfo. Cymer ei enw oddiwrth Bleddyn ab Adda, a Thyddyn Bleddyn, yn Llandrygarn, oddiwrth yr un person.

NANTANOG: yn hytrach Nantdaenog; a olyga breswylfod mewn glyn neu gwm arledawl *(expansive)*, neu ynte Nantannog a awgryma gwm ac iddo gyffro neu gythrwfl câd wedi bod yn ffurfio cymeriad.

NANER: amaethdy o anrhydedd wedi ei gamenwi o'i wir enw *Nunnery*—Lleiandy neu Wyryfdy. Mynachesau a heliai at eu gilydd o bob lle yn adeg llwydd y Monachdy, fel ag y daeth y lle ar y cyfrif yma i fri a chlod uchel.

NANT Y BWBACH: a olyga walch gwrthun neu garbwl ac a berthynai i'r lle hwn mewn rhyw weithred ddigrifol neu gilydd.

NANT-Y-LOWDDU: a goffha am ymweliad anhymunol y "Llu Du" a'r fangre ac a'r trigolion.

NANT HEULYN: h.y. Nant-yr-heulyn yn Llangoed. Ymddengys, trwy hanesion credadwy fod y Daniaid Duon a'r Sacsoniaid yn tra mynychu yr oror hon, ac yn peri mawr flinder i'r brodorion, a diau fod eu gweithrediadau anfad hyny wedi achosi i'r enw uchod gael ei roddi i'r lle.

NANT Y DIENYDD: yn Llanddona a goffa am ymddangosiad y Rhufeiniaid mewn cadgyrch beiddgar ger Dinsylwy, o dan Faulinus, ac y mae 'dienydd' sy'n ynglyn a'r enw, yn brawf ddarfod i'r pleidiau rhyfelgar farwolaethu eu gilydd yn y Nant a nodir.

NANT Y CRYMANAU: yn Llanfaelog a olyga am wrthdarawiad pleidiau, a phan oedd eirf arferol cad wedi myned yn brin i grymanau gael eu harferyd.

NANT YSGRWNGI: Tybia rhai mai 'Nant y Dyfrgi' yw y priodol enw, yn gymaint a bod dyfrgwn yn niferus yn afon Wygyr yn y blynyddau o'r blaen. Creda eraill mai'r achos o'r enw yw i ddyfrgi braf a mileinig gael ei ddwyn o 'Ogof Ddyfrgi,' i gwffio a'r ci ffyrnicaf yn y fro, ac i'r ci dwr ladd ei wrthwynebydd, tra y dalia eraill ar sail well, mai ystyr ys' yw y "sydd yn dyichafu neu yn ffrwythaw allan; y sydd dreiddiol, danllyd, neu ddifäawl—"That issues out, yn ol Gwrgant ac Arfonwyson.

Tarddiad y gair 'grw' yw 'yn amryw, yn nghyd'—*several together*, a'r ystyr felly yw casgliad yn nghyd i ddifa. Yr oedd i'r hen Gymry eu lleoedd i gynal eu chwareuyddiaethau a'u campau at godymu, cicio'r bel, ymladdfeydd cwn a cheiliogod, &c., &c., a dyma'r lle yn ddiameu oedd iddynt i'r gorchwyl anhyfryd i gwffio cwn, a byddai'r hen dadau yn arfer geiriau priodol i'r manau a'r amgylchiadau.

NANT Y GAD: yw'r glyn a gymer ei enw oddiwrth Ddinas y Nant neu Cadnant, yn mhlwyf Llandysilio. Gerllaw y mae porthladd Cadnant oedd y pwysicaf o holl orsafoedd y Fenai ar ochr Mon, yn yr hen oesoedd, gan mai dyma ydoedd pwynt y brif dramwyfa tros y Fenai cyn amser Iorwerth I, yr oedd porthfa Cadnant yn cynyrchu swm da o gyllid i'r Trysorlys, a'r brenin a nodwyd a roddodd y cyllid hyny yn waddol i Einion, Esgob Bangor, am ei weithred o fedydd ar y Tywysog hwnw a anwyd yn Nghastell Caerynarfon. Gwel Dinas y Nant a Cadnant.

NEUADD: un yn Llanfaelog ac un yn Nghemmaes. Neuaddau neu ystafelloedd eang mewn palasau oeddynt at wasanaeth personau cyfrifol i gydgyfarfod at achosion neillduol.

NIWBWRCH: plwyf a bwrdeisdref gynt yn nghantref Menai. Saif gerllaw beisfor Malltraeth, 3½ milltir i'r De Ddwyrain o orsaf Cledrffordd Bodorgan, a 4 milltir i'r Gor. Ogledd o Gaerynarfon. Tardda'r enw Niwbwrch o'r enw Seisonig Newborough,—y fwrdeisdref newydd, am y ffaith ei bod wedi ei chyfansoddi yn fwrdeisdref rydd gan y brenin Iorwerth I, a bu yn anfon aelod i'r senedd o'r pryd hyny hyd amser Harri'r VIII, pan ei hamddifadwyd o'i braint, gan Iorwerth VI., yn ffafr Beaumaris. *Borough* neu *burgh* — breindref — bwrdais, neu fwrdeisdref—*borough town.* Ei haelodau Seneddol am y blynyddau 1541 a 1641 oedd Ievan ap Godfrey a John ap

Roberts, Lloid. Fe'i hanrhegwyd yn werthfawr yn ddiweddar gan un o'i mheibion, J, Pritchard Jones, Ysw., Y.H., Llundain, a Llyfrgell, Darllenfa a chwech o anedddai prydferth i hen bobl yn werth £20,000.

NYDWYDD (Y): sydd enw afonig ar ba un y saif Pentraeth, a gelwid hi fel hyn am ei hymddangosiad llym ac o rediad tra bywiog. Ar ei glanau erys hen feini coffhaol am naid orchestol Einion ab Gwalchmai, yr hwn a enillodd "Angharad wych Einion ei rhyw, rhodd Ednyfed Fychan; ac a gwblhawyd hefyd gan Howel ab Owain Gwynedd, am yr hyn yr enillodd ef yn briod iddaw, ferch Einion ab Geraint, cyff genedl y Plasgwyn a Than'rallt."

"Naid vawr er vwyn gwawr i'w gwydd
  A'r naid yn Abernydwydd;
Dwy droedfedd hoew-wledd hylwydd—a deugain
  A digon o wrantrwydd;
Yr hyn a wel pawb yn rhwydd
  A'r nodau'n Abernydwydd."

NYTH DRIW: yn Llanddanielfab, ydoedd Nyth y driw, yn wreiddiol yn ddiau, ac a olyga felly lanerch burlan y Derwydd.

OGO'R CNWC: sydd ogof anferth yn nghreigiau Trecastell, ger Aberffraw. Cymer ei henw oddiar ffermdy'r Cnwc. Bwriadwyd hi, mae'n amlwg, yn y lle i ymguddio yn hen oesau'r ymosodiadau.

OGOF LLEWELYN: a geir yn ngodrau Bryn Llewelyn, ger Aberffraw. Dywed traddodiad fod hon yn cynwys ffordd danddaearol o'r llys tywysogol er rhoi cyfleusdra i'r llyswyr ffoi pe buasai rhyw elynion yn gwarchae ar y dref. Diameu i aml un gael noddfa yma ac i drysorau gael eu cuddio ynddi. Yn y flwyddyn 1833, bu i rai o'r trigolion gymeryd y difyrwch o'i hagor, ac aethant yn mhell iddi, ond lluddiwyd hwy o'r diwedd gan ddwfr.

OGOF ARTHUR: Cymer ei henw hwn oddiwrth Arthur

Frenin, yr hwn, medd traddodiad, a fu'n ymguddio ynddi. Ar gwr deheuol mynydd y Cnwc y mae hi. Dywedir ei bod yn filltir o hyd, a chymer dyeithriaid ddyddordeb ynddi. Bu'n ymguddle i Arthur yn ei helyntion a'r Gwyddelod.

OGOF Y MARCH GLAS: Oddiwrth yr amgylchiad canlynol, medd traddodiad, y deillia ystyr y lle hynod uchod. Dywed fod teulu o'r enw Wynne yn byw yn gysurus ddigon yn ffermdy'r Gromlech—gweddw a dau fab a merch, modd bynag aflonyddodd yr aer ar ei sefyllfa, ac efe a aeth trosodd i'r Cyfandir. llithrodd 30 mlynedd heibio, ac ystyrid ei fod wedi marw, pan yr hawliodd ei frawd yr etifeddiaeth. Syrthiodd hwn tros ei ben a'i glustiau mewn cariad a boneddiges ieuanc, deg a chyfoethog, a thoc priodwyd hwy. Ar derfyn yr amser uchod wele yr afradlon yn gwneyd ei ymddangosiad ar lawr y Gromlech i'r par ieuanc, tra ei fam yn y bedd, ac yn haner anmhwyll aeth ei frawd i'r marchdy cymerodd ei geffyl arferol (un glas) a marchogodd rywfodd neu rywsut oddiwrth ei gartref a thranoeth caed ei amben (*hat*) a chorph ei anifail mewn ogof ger Penrhyn Cemmaes, yr hon oblegid hyn a alwyd wrth yr enw uchod.

PANT YR YSGRAPHIAU: droion eraill Pont, neu Porth Ysgraphiau. Lle yw hwn yn Llanidan, ger Porthamel, a Phwllyfuwch, a lle hefyd y tiriodd y Rhufeiniaid, o dan Suetonious Paulinus, yn y flwyddyn 59 i Fon gyda'r badau a alwent yn *scraphie*, ac oddiwrthynt hwy y cawsom yr ysgraphiau — ceubalau, trosglwyddfadau *(ferry-boats)*. Mae olion amddiffynfa ar fryncir cyfagos sy'n profi i'r llu Rhufeinig groesi, ac i'r meirch-filwyr nofio'r basle *(vado fecutti)*, ys dywed Tacitus, er sarnu'r wlad a gorchfygu'r trigolion.

PANT MORFIL: a elwid fel hyn oblegid i 'Dafydd Jos,' fel yn hanes Jonah fordwyo'r morfil, teyrn y mor, i'r glanau hyn, ond ni ddywed hanes na thraddodiad i wyrth gael ei harfer y tro hwn ar y draethell Gymreig.

PANT Y LLABWST: enw a roddid ar lecyn isel ar gyfrif ymweliad ryw labi diogi a diles.

PANT Y GWYDDEL: cof-enw am ymweliad rhyw ddosbarth o'r Gwyddelod a'r gilfach hon (Rhoscolyn) i'r wlad

"PARLIAMENT HOUSE": neu'r Senedd-dy. Saif y lle hynod hwn ar drwyn noeth ac eithaf Mynydd y Twrf, Caergybi, wedi ei ddarnio gan natur yn wahanol ogofäau ac a elwid fel hyn am ymweliadau mynych dyeithriaid trwy gynorthwy badau ar haner trai. Yma ceir golygfeydd aruthrol ar greigiau enfawr yn ymgrogi uwchlaw eu gilydd, ac fel yn ymfygwth ymgolli o'u safleoedd oesol; y crogfwäau hynodfawr mewn maint a dulliau rhamantus yn cael eu hategu gan golofnau dirfawr o greigiau talgryf yn amrywio cartrefi rhad a dieilfydd gan natur ffyddlawn i dyrfaoedd o forgolomenod, gwylanod, gweilch y penwaig (*razorbills*), cigfrain, morfrain (*cormorants)*, crëyrod, môrieir (*quillemots)*, &c., a phan aflonyddir arnynt gan ryw ymwelydd, ymadawant yn gawodydd gydag ysgrechfeydd dychrynllyd.

PARC DINMOR: h.y. amddiffynfa eang y caeadfaes, ond y mae ei heangrwydd, ei chadernid, a'i hagosrwydd i'r mor yn tybio y din (dinas neu gaerfa), tra hen i'r Cymry mewn maes cauedig. Coded y darllenydd yr ystyr mwyaf tebyg ganddo.

PARLYRAU (Y): yn Nghaergybi. Lle ag iddi amrywiol ystafelloedd, Parlwr neu Parlawr—gwestfa, croesawfa, lle i arfolli &c. Math o arfolldy yr hen âmserau ydoedd hwn er croesawu personau gwahoddedig a chytunebawl i fyned trwy wahanol chwareuon ar nosweithiau llawen yn ol arferiad y cyfnodau hyny. Bu'r Annibynwyr a'r Wesleyaid yn cynal eu hachosion crefyddol yma er eu cychwyniad, ac fel hyn wele Iesu o Nazareth ar lawr y cythraul ei hun.

PARTH YR ALWAD: a olyga'n ddigamsyniol ddeisyfiad person, neu bersonau y diriogaeth i weini ar rhyw orchwyl neillduol, ymosodiad sydyn, fe ddichon, gan elynion ysbeilgar. Enwau eraill Parth yw buarth, buches, corlan, rhaniad, tiriogaeth, &c., a pheth posibl ydoedd i ymweliad ymosodol sydyn *alw* am gynorthwy o un o'r lleoedd hyn er rhoi traha rhyw giwed estronol i lawr.

PENRHOS: enw'n golygu lle uchaf rhosdir, a phreswylfa Arglwydd Stanley, disgynydd o Hwfa ab Cynddelw· Arglwydd Cwmmwd Lifon,

PENRHOS LLUGWY: h.y. Pen-rhos-llu-gwy—plwyf a'i enw'n tybio rhosdir uchel ger llawer o lifeiriant—y mor a chasgliadau eraill o ddyfroedd. Neu fel hyn, Pen—eithafbwynt, coryn, copa, &c. Rhos—corswaen, &c. Llug — graddol, ymddangosol, &c., gan olygu'r mor gerllaw, a Gwy—dwfr, hylif, aw, gwlybwr, &c., saif 4½ milltir o orsaf Cledrffordd Llanerchymedd. Cysegrwyd yr eglwys i St. Michael—angel gwarcheidiol yr Iuddewon ac un arweiniol yr hen Gymry,

"Geiriau Mihangel
Am hedd ac am ryfel
A fydd yn ddiogel."

IEUAN TROIA.

PEN SANCTAIDD (Y): sydd enw arall am Ynys Cybi, a hyny'n ddiau a dardda oddiwrth y Sanctaidd Cybi, a hyny mewn modd eang, credaf, am fod cynifer a haner dwsin o fan gysegrfaoedd o amgylch. Adnabyddir y 'Pen' heddyw a'r enw Holyhead dros yr holl fyd.

PENRHYN GWYN: neu efallai'n fwy cywir Penrhyn-oergwyn, h.y. Penrhyn—pentir; goer—îr, crai, gwyrf, a gwyn—newydd-deb. Yn mhlwyf Llanddaniel-fab y mae'r lle.

"Lle ger dwfr, lle goer difwg,"

DAFYDD AB GWILYM.

PENRHYN GARW: a olyga fangre agored i ddinystr ystormydd gan natur. Penrhyn—pentir, gogarth, trwyndir &c.

PENRHYN FADOG: yn Rhoscolyn. Dichon y tardda'r enw oddiwrth Madog gordderch-fab i'r tywysog Llewelyn. Gwr rhwysgfawr yn mhlaid ei genedl, ac un hefyd a fu'n dialu sarhad y Saeson arnynt, drwy grogi Pulston yn Nghaerynarfon, a marwolaethu yr holl wibiaid Seisnig yno.

PENTRE'R FELIN: ger Caergybi a awgryma fagad o anedd-dai gyferyd a hen weddillion melin y Rhiwgoch—dyna'r ystyr syml.

PENRHOSBRODWEN: anhawdd rhoi ystyr teg i ddarn olaf o'r enw hwn. Penrhos a feddylia goryn rhosdir, ac ymrithia tri ansoddair gerbron, brodedd—cymdeithas, rheithoriaeth, &c., bradwen—gweniaith, gwen fradwrus, a Bradwen ab Ednowain, penaeth un o Bymtheg Llwyth Gwynedd yn y 12fed cant. Dichon i'r rhos hon fod yn eiddo cyffredin cymdeithas, neu feddiant rhyw gysegrfa yn ymyl, neu i ryw drafodaeth anhymunol daraw cydrhwng pleidiau yn y lle, neu fod a fyno'r penaeth dywededig rywbeth a'r fan hon.

PENHENLLYS: ydoedd lys penaf er trafod achosion cyfreithiol, &c., o eiddo Tywysogion Aberffraw. Ceir yr islysoedd ereill yn ymyl O'r un cyfathrach ceir Penhwnllys (Pen wy'n-llys) yn nghwmmwd Tindaethwy.

PENYRORSEDD: Tardda'r enw hwn am fod yno orsedd dderwyddol oddiar ba un y bu aml bechadur yn derbyn dedfryd farnol drwy raith yr Archdderwydd. Erys y sedd hon mewn enw, mewn amrywiol o fanau yn y wlad, ond Penyrorsedd Cemmaes ydoedd y benaf, a safai y tu Gogledd Ddwyrain i'r amaethdy henafol. Pan y byddis wedi methu mewn gorseddau eraill ar faterion crefyddol a helyntion gwladwriaethol, deuid yma a phob trafodaeth bwysig a dyrys, a phenderfynid pobpeth yn unfryd unfarn trwy farn yr Archdderwydd a chynorthwy prif swyddogion y Mynachdy gerllaw.

PENCARNEDDI: sydd enw ar le yn mhlwyf Penymynydd, a golyga trwy ei enw le uwchlaw llanerch y gorwedda carneddau henafol yr hen Dderwyddon a hen frodorion crefydd a dysg 'Mon Dywell,' pa rai a goffheir yma hyd heddyw a Garnedd Goch; Garnedd Wen, Garnedd Ddu a Garnedd Fawr yn ben ar yr oll, fel corphlanau o'r bri uchaf yn ngwasanaeth Derwyddiaeth. Yma ar weddillion marwol a defosiwn offeiriaid y deri, y saif teml—capel i'r Bedyddwyr ac fel y gellid dweyd yn dra phriodol, " Da yw'r maen gyda'r efengyl."

PENYGARNEDD: Tardda'r enw am fod Carnedd a Chromlechau gerllaw.

PENESGYN: tardda'r enw hwn o'r goresgyniad Rhufeinig ar y wlad, o dan Iwl Agricola, pan y bu i'w fyddinoedd osod eu gwersyll i fyny yn y lle am amser, tra y gosodid yr adran eryrol o'r llengoedd ar Fryn-eryr, a saif y Gadlys yn lled agos i'r fan. Eto, Hesgyn neu Hesgen, sy'n air diarfer am forfa neu gorsdir o'r Wyddelaeg *sescenn*. Efo'r eglurhad hwn gweler fod yr 'h' yn dod i fewn.

PENTRAETH: sydd bentref a phlwyf. Saif y pentref ar yr afonig Nydwydd ag sy'n rhedeg i'r Traeth Coch, 4½ Gogledd wrth Orllewin o orsaf rheilffordd Llanfair, a 5 milltir Gorllewin wrth Ogledd o Beaumaris. Pen—crib, copa, coryn—a traeth, morlan, morfin, a glanymor, gan olygu felly draethell islaw y Traeth Coch.

PENMON: plwyf yn nghantref Tintaethwy, ar gyfer Ynys Seiriol, 3 milltir i'r Gogledd Ogledd Ddwyrain o Beaumaris, ac 8½ milltir i'r Gogledd Ddwyrain wrth Ogledd o orsaf rheilffordd Llanfair. Fen Mon—the head or extreminity of Mona.

PENTRE'R BOLION: sy'n tarddu o fod yn brif wersyllfa i lengoedd Suetonius Paulinus, ger Dinsylwy, a lle hefyd y cedwid eu cerbydau a'u hofferynau ymladdgar cyn eu hymosodiad ofnadwy ar y gaerfa uchod. Tybia rhai mai amddiffynfa mynydd Crugarth a ga'dd y fraint hon i hen orchfygwyr y byd, ond gwell genyf y syniad cyntaf.

PENRHOSFAELWY: tardda enw y lle hwn oblegid y fasnach fywiog a gerid yn mlaen rhwng y Caergybiaid a'r Rhufeiniaid, ac a'r Iwerddoniaid, ac yna alw'r rhos ar frodir uchel yn Benrhos-faelwy neu faelio, ar fangre gerllaw yn Faelwy (*The Valley*). Sonia'r hyglod Tacitus am y fasnach bwysig hon, pa un felly a olygir yn dra hen.

Meilon, yn ol Gweirydd ab Rhys yw llwch neu flawd, ac felly'r ystyr yw lle uchel llychlyd. Cymered y darllenydd yr ystyr a fyno o'r rhai hyn.

PENMAIN, neu Penmaen. Enw yw hwn ar bilerau Cromlech fawr a safai unwaith cydrhwng Cemmaes a Llanfechell. Maent yn 10 troedfedd o uchder, ac oddeutu 12 troedfedd oddiwrth eu gilydd, ac yn dri mewn nifer. Creda rhai mai Penmaen oedd yr enw ar y cyntaf am mai dyma'r prif faen neu Gromlech yn y parth Gogleddol o'i wlad, ac mai yma y cyrchai y Derwyddon er cario allan eu defion a'u seremoniau. Ereill a goleddant y dyb mai drwy eu hebyrth mewn ychain, defaid &c., ond eu bod yn credu nad digonol dros fywyd namyn eu ebyrth dynol, a'u bod yn gosod gwyryf ieuanc yn noeth ar ei chrwcwd mewn carreg fawr, heb ond ei phen allan o'r cyfryw, yna byddai i'r Derwydd a chyllell lem frathu'r aberth yn ei gwddf, fel ag y gwaeddai'r dorf yn unllais allan mewn cydymdeimlad, "O! ei phen main hi." Ond credwyf nad oedd y Druidydd yn ddigon calon galed i wneyd gweithred fel hon a menyw ieuanc a thyner, tra y cai gyflawnder o ebyrth eraill wrth law. Eraill a gredant mai'r ail enw uchod sydd gywir, sef Penmain,—the hill of the stones.

PENMANACH: enw ty annedd bychan ger Caergybi.

Dichon y deillia'r enw am i'r prif brior, neu benaeth y myneich fod yn byw yma neu mewn meddiant o hono rywbryd. 'Manack,' hefyd sy'n enw priodol Gwyddelig.

PENRHYN: a olyga glogwyn neu glegyr yn ymdaflu allan i'r mor a saif oddeutu milltir yn Ddwyreiniol o Penrhos Park, preswylfa y diweddar Anrhyd. W. O. Stanley, A.S.. Bu'n seddfa i'r Oweniaid am ganrifau pa rai a ddisgynant o un o feibion Hwfa ab Cynddelw, Argl. Cwmmwd Llifon, yn 1157.

PEN BADRIG: a elwid fel hyn am y golyga derfyn eithaf plwyf Llanbadrig ger Llanbabo.

PENYMYNYDD: sydd bentref a phlwyf ar ben dyffryn Braint, 2½ Gogledd Orllewinol o orsaf rheilffordd Llanfair, a phedair milldir a chwarter Dwyreiniol o Langefni. Tros goryn uchaf y plwyf y rhedai hen ffordd Llundain a Chaergybi, a dinystr ar feddwl a bywyd y march ydoedd dod i afael a hon yn rhy fynych.

PENBOL: sydd balasdy ger Amlwch. Tardda ei enw oddiwrth Polyn *(Paulinus)*, blaenor y Rhufeiniaid, yr hwn a ddarostyngodd Fon, mor foreu a'r flwyddyn 61 o.c, a gwnaeth ei brif wersyllfa yn nghanol yr Ynys. Tyb arall yw i'r lle gael ei enwi oddiwrth adran neillduol o Wyddelod a ddynodid a'r enw 'Bol,' pa rai a dalodd ymweliad a Mon ag hynt anhymunol.

PENCARMEL: Carmel—Gwinllan Duw, dyna'r ystyr, ond ystyr arall Pencarmel yw coryn. nau brif winllan Duw. Mynydd ydyw, ac un o'r manau mwyaf nodedig ar lan Mor y Canoldir. A mangre fynyddig yw Pencarmel Mon a lle y ceir addoldy M.C. ger Llanerchymedd.

PENTRE CYN-DDAL: yn Rhoscolyn. Coffha'r lle hwn am ymgyrch ac ymosodiad er dal cyfleu, person, neu fuddugoliaeth o eiddo'r brodorion ar y Gwyddylwyr neu'r Paganiaid Duon, yn dra boreu. Rhyfedd na fuasai yn Bentre-cythraul, yr hwn a fuasai'n nodweddiadol ohono ar y cyntaf.

PENTRE'R GWYDDEL: sy'n enw'n coffhau trawsymwthiad yr estron i hen Ynys y Derwyddon.

PENBRYN MORGAN: safai'r anedd-dy hwn cydrhwng Bodwaren a Phorth-y-grug, Caergybi, ond prin y gellid gwel'd ei olion yn awr. Tardda ei enw, medd traddodiad am ddarfod i ryw wibiad dori i mewn yn nhrymder y nos, lladrata yr holl arian a phethau gwerthfawr ereill o'r ty, a marwolaethu un o'r teulu oedd a'i enw'n Forgan, drwy dori ei ben ymaith a'i gladdu mewn gardd yn y lle.

PEN Y SARN: pentref oddeutu 2 filldir o Amlwch. Golyga enw Cymreig ar hen ffordd balmantedig o eiddo'r Rhufeiniaid ar uchaf rawd y mor, neu balmant cyhoedddoredig uwchlaw rhediad y for draethell islaw. Mae gan y lle rywbeth i'w wneyd a Priordy Penmon, ac a'r 'Brodyr Duon' (Black Friars) canys gelwid y lle weithiau yn 'Pensarn yr Offeiriad Du.'

PENTRE EIRIANELL: Pentre—maesdref. Eirian—cain, ysblenydd, glandeg, ell—ael.

PENTRE'R GWYDDYL: yn Rhoscolyn sy'n dwyn enw coffhaol plaen am drwst a beiddgarwch llofruddiog y Gwyddylwyr fal y coffha eraill enwau drwy'r ardal.

PENTRE'R BWAAU: mewn oesau pell yn ol, pan flinid plant Gomer gan estroniaid fel y Gwyddyl Ffichti, y Paganiaid Duon, y Rhufeiniaid &c., bu y fan hon yn un bwysig, oblegid aml y cyrchid yma gan finteioedd gwrthryfelgar am mai yma y cedwid y bwäau-a-saethau. Ceir maen ger yr eglwys ar ba un y dywedir y byddent yn arfer minio eu saethau.

PERTH YR IOR: yn fwy cywir Porth-yr-Ior. Coffha am laniad un o'r cad-lywyddion Rhufeinig, ger afon Grigyll.

PLAS-MAC-LEN: ond heddyw Plasyfaglen yn Ngherrigceinwen, a fu'n breswylfa i foneddig Normanaidd o'r enw Maclen, ond y mae arfer gwlad wedi anffurfio yr enw.

PLAS Y BRAIN: yn Llanbedrgoch, oedd Bryseddfod hybarch i Bran, tad Llywarch, penaeth un o'r Pymtheg Llwyth yn amser Owain Gwynedd.

PLAS COCH: a elwid fel hyn am ei adeiladu o briddfeini cochion—palas godidog y diweddor W. B. Hughes, Ysw., A.S., yn awr ei ferch trwy briodi y diweddar Gapt. Hunter, yna eu mhab. Y mae efe yn meddiant y teulu neu y gwaedoliaeth presenol er y flwyddyn 1570.

PLAS LLWYN ON: Tardda'r enw hwn oddiwrth y cyflawnder o goed ynn, lluosog o on, neu onen a dyf oddiamgylch y lle yr adeiladwyd y palasdy hwn. Dyma gartref y Parch. H. Rowlands awdwr clodus y *Mona Antiqua Restaurata.*

PLAS GWYN: tardda'r enw hwn am ei adeiladu ar lanerch ddymunol, a dyma hen balas y Pantwniaid, lle y buasai llyfrgell oludog, a symudwyd i'r Garreglwyd, Caergybi, a gynwysai ffrwyth ymenyddiau Ieuan Brydydd Hir, Llywelyn Ddu, Goronwy Owen, J. Williams, Plasybrain, Dafydd Ddu Eryri, Rhisiart Parri, Niwbwrch, &c.

PLAS PENYMYNYDD: a elwid fel hyn am ei safle yn y plwyf hwn. Dyddia a'r cyfnod Rhufeinig medd rhai, ond o fewn yr 11eg yn fwyaf tebygol. Adeiladwyd ef i Meredydd ab Tudur, tad Owain Tudur, a thaid Harri'r VII.

PLAS Y GLYN: a awgryma anedd deg wedi ei godi mewn cwm neu geunant, neu ar le o ddyfrhynt ac anial. Yma y trigai Mr W. Elias a fu'n gohebu llawer a'r Parch Goronwy Owain a Morusiaid Mon.

PLAS NEWYDD: dyma Llwyn Moel yr hen amser, a gelwid ef ar yr enw hwn ar gyfrif ei newydd-deb a'i harddwch. Hwn ydoedd preswylfa y diweddar Syr N. Bayley, a'r Arglwyddes Willougby de Broke, a saif yn glos ar ddyfroedd y Fenai, a'i ochrau uchaf a guddir gan goed derw ac ynn *(ash trees)* hybarchus. Ceir golygfeydd rhyfeddol o brydferth oddiyma yn mhob cyfeiriad —y glanau creigiog a'r deri henafol yn coffhau'r hen dderwydd a'i gred. Y ty cyntaf a adeiladwyd gan Gwenllian o achau Cadrod Hardd a'r meddianydd yn awr yw Arglwydd Paget.

Plas Meilw: yn Mhenrhosfaelwy ger Caergybi, a gymer ei hen enw oddiwrth waith y cyn-frodorion yn masnachu a'r Iwerddoniaid, y Rhufeiniaid, &c., yn yr oesau cynaraf. Coffha Penrhosfaelwy, Ty Milo (Ty Maelwy) y Faelwy (*Valley*), &c., yr un peth, a'r oll sydd yn yr un gym'dogaeth.

Plas Goronwy: yn Llanbedrgoch. Cymer y ffermdy hwn ei enw oddiwrth Goronwy mab Gwion Goch, meddyg i ysbytty y lle, tra y creda ereill mai Gwy-Ruffus, esgob Bangor, ydoedd, yn y 12fed ganrif. Coffheir ei frodyr a'r enwau Einion a Madog.

Plas Ethelwal: a ddynoda dref neu gartref boneddwr o Sais neu Ysgotyn, fel ag yr arwydda'r enw. Dyddia i amser Oliver Cromwell. Thelwall y'i gelwid weithiau.

Ponc Fadog: ger y Talwrn. Mae cynifer o Fadogiaid wedi bod yn crwydro gwyneb Mon fel ag y mae yn rhy anhawdd dyfalu pa un o honynt a enwodd y lle uchod.

Pontysgurog: yn hytrach Pontysgorog, h.y. Pont—bwa maen; ysgorog—gwial neu gaerfur amddiffynol. Enw hen anedd-dy ger Caergybi ydyw.

Pontlasinwen: Pont—ceuffordd, las neu llas—toriad y genllif in—i-n a gwyn a olyga'r hyn sy'n hydreiddiawl, h.y. ymwthiad hylif trwy geuffordd gyfyng er creu crychdreiddiad a therfyniad.

Pont y Brenin: sy'n coffhau ymweliad anhymunol a'r hen frodorion gan Harold Pig, ty-oruchwyliwr brenin Denmarc, efo chwech o longau cad ar y Fenai, ac a anrheithasant Feaumaris a'r cylchoedd yn y flwyddyn 1216.

Pontrhydbont: neu weithiau dywedir Pontrhydybont, h.y. Pont—bwa maen; rhyd—beisfor; y bont—y bwa maen olaf a therfynol o'r hen Ynys cyn croesi i Ynys Cybi.

Yn ymyl ceir Rhybont, ffermdy yn golygu ei safle ar gyflawnder neu orlawnder tir o'r cymeriad uchod.

PORTHAMEL: mangre o hynodrwydd ar ystlys Dde Ddwyreiniol Mon, ar lan Culfor Menai,* 5½ milltir i'r Gorllewin o Fangor Fawr yn Arllechwedd. Bu y lle hwn yn ddrychfa gweithrediadau milwraidd synfawr gan Suetonius Paulinus, Agricola a Iorwerth I. Yr oedd yn faenor henafol a pherthynol i Lywarch ab Bran. Tardda'r enw Porthamel *(Portius Æmilius)* oddiar enw swyddog Rhufeinig — *M. Æmelius Lepidus*, triwriad *(triumvir)*—un o'r tri swyddog yn Rhufain henafol yn amser Augustus ac Anthony. Credir mai ei enw arall sydd ar Gaer Leb—Caer Rufeinig o fewn y wlad.

PORTHDAFARCH: math o gampfaes i hen ac ieuanc yr oesau gynt i arfer y cwlbren *(cricket bat)*—pel dafarch *(cricket ball)* mewn chwareuaeth 'chwareu pel a chlwpa,' ydoedd ddywediad cyffredin am y difyrwaith. Wedi'r oll dichon mai Dyfarch, enw rhyw ddyn neillduol a olygai, fel ag y ceid yn enwau Llywarch, Cynfarch, Rhydd-march, &c. Bu i Ruffydd ab Cynan ab Iago ab Idwal, o Rachwel, neu Rachael, merch i Aeloedd, brenin Dulyn, lanio ei feirchfilwyr yn y lle hwn.

PORTHYFELIN: a olyga ddor tref (Caergybi) hyd Freuan y Twr.

PORTH PADRIG: a alwyd ar enw Padrig mab Mawon, apostol enwog y Gwyddelod, pan y tiriodd yma, trwy ddrycin a'i daliodd ar ei ffordd i'r Ynys Werdd, oddeutu'r 420 O.C.

PORTH Y CORWGL: ger Caergybi, a goffha am arferiad yr hen Fritwn o fordwyo. Bâd unpren ydoedd y cwrwg.

---

*Menai a gymerth ei enw fe ddichon, oddiwrth Menapiaid glanau'r *Rhine*, neu oddiar hen genedl arall o'r enw hwn a breswyliai ganolbarth yr Iwerddon.

PORTH Y GRUG: yn hytrach Porth Crig. Coffa y borthfan hon am ymwəliad Agricola, y Rhaglaw Rhufeinig o.c. 79.

PORTH Y GWYDDEL: coffha am diriad Igmwnd a llu o'r Daniaid Duon, yn 900 o.c. pan y cyfarfyddwyd hwy gan Anarawd a'i lu a châd ofnadwy a fu,lladdwyd ugeiniau o'r gelynion, a diangodd y rhelyw.

PORTH YR ENGAN: a arddelwa'r enw hwn am i Einion Urdd ab Cunedda Wledig, lanio yma, oddeutu'r flwyddyn 440.

PORTH Y POST: ger Caergybi, ac a elwid fel yna am y ceid lledpen craig tebyg i *pillar post* tlws odiaeth gerllaw. Bu llythyrau'r lluaws yn brys gerdded trwy y porth gwledig hwn.

PORTH Y SAINT: Tardda'r enw oddiwrth yr ymgynulliadau seintyddol y 6ed a'r 7fed ganrif, Yr adeg hon ceir Gwenfaen a Gwyngenau a'u brawd yn saint enwog,ac iddynt eu heglwysi a'u capeli yn Llanwenfaen (Rhoscolyn), ac ar Fynydd Caergybi (Capel Gwyngenau Lochwyd), ac ereill yn y gymdogaeth ac ar y cyfrif hwn yr oedd gryn wasanaeth ysbrydol yn cael ei gario yn mlaen, a saint yn cyniwair o bob cyfeiriad drwy'r wlad. Dewiswyd y 'Porth' uchod ag sydd ar derfynau plwyf Rhoscolyn, gan yr ymwelwyr hyn fal cyrchle fanteisiol yma o Enlli a lleoedd eraill er dal gwasanaeth a'r cysegrfaoedd a nodwyd.

PORTH YR WYLFA: ydoedd argelfa er cadw gwyliadwriaeth ar symudiadau lladron a llofruddion, a chymer ei enw am ei fod gerllaw 'Trwyn y Wylfa.'

PORTHAETHWY: Tardda'r enw hwn o weithred ymwelwyr cyntaf Ynys Fon a chroesi Culfor Menai—Porth-yr–aeth-hwy, i'w Tindaethwy, sef y diriogaeth yr aethant hwy iddi. Ereill a gredent mai Porth-y-caeth-wy, h.y. Porth-y-dwfr-cul yw gwir ystyr y gair. Eglurhad arall ar y lle henafol hwn yw fod porth, yn ol Dr. Owain

Puw, ac ereill, yn golygu "carrying place, a passage, a port, a porch, or a gateway, a ferry-ing place; ac y mae'r terfyniad *aethwy* yn golygu dwfr peryglus i bawb i'w groesi. Crea *aeth* (poen) ar feddwl a chalon pob dyn am ei groesi ar dywydd blin.

> "A theithiaf uwch Porthaethwy,
> Safnau'r mor nes ofni'r mwy."
>
> DEWI WYN.

Y tebygrwydd yw fod yr enw yn tarddu o *Portius Itius*, lle ger Calis yn Normandi, a hyny oblegid ymweliad y Rhufeiniaid a'r lle.

PORTHLLONGDDU: ger Amlwch a olyga borthfa ag y tiriodd rhyw elyn trwy long neu longau i wneyd rhuthr ar fywyd a meddiant. Efallai'r mai'r "Genedl Ddu," fel y galwai'r Cymry'r Paganiaid Duon, oeddynt.

PORTHWYGYR: Tardda'r enw o Porth-y-wig-îr, sef Porth y coed iraidd, a dyma'r enw boreuaf sydd 'ar gael ar Beaumaris. Ystyrir y lle pan wisgai yr enw hwn ei fod o gryn enwogrwydd mewn ystyr fasnachol drwy ei phorthladd a'i mor. Y Triad canlynol a gyfeiria ati a'r cymeriad uchod—"Tair Porthladd Freiniol Ynys Prydain: Porth Ysgewin yn Ngwent; Porth Wygyr ym Mon, Porth Wyddnawd yn Ngheredigion. Rhai ysgrifau a'i geilw, *Porthwgyr*, Eto Porthwygyr,—gwy-gyr, feallai, sef y deufor gyfarfod a welir yn mlaen llanw (*confluz*), cyffelyb i ffrau yn Aberamffrau, &c. Yr eedd y lle hwn yn un o saith os nad wyth porthfeydd (*portages ferries*)) mewn arferiad gynt ar draws Culfor Menai, gan ffurfio penelin i gledrffordd y Rhufeiniaid heibio Cambwll tuag at Llanfaes, neu fyned rhagddi filldir i'r Deheu i Aber, cyn croesi i dref Porthwygyr. Manteisai'r Rhufeiniaid ar y ffordd hon mewn masnach a chopr Mynydd Parys, fel y profai'r teisenau efydd a geir mewn manau yn Mon.

PRESADDFED: yn hytrach Pryseddfod, h.y. Prys—cudd lwyn a seddfod—eisteddle, yna'r ystyr yw Eisteddfa mewn llwyn cudd, neu goediach, ac y mae'r enw yn gyflawn ystyr i'r palasdy uchod. Dyma hen gartref Hwfa ab Cynddelw, Arglwydd Llys Llifon, a phen y cyntaf o bymtheg llwyth Gwynedd, a phendefig oedd yn cyfoesi a Owain Gwynedd, sef o'r flwyddyn 1137 hyd 1169, a chreda rhai haneswyr ei fod yn oruchwyliwr i'r tywysog hwnw, Dywed awdwr y *Mona Antiqua Restaurata*, mai swydd etifeddol Hwfa ydoedd dal coronig y tywysog, a'i dodi ar ei ben, pan fyddai esgob Bangor yn ei eneinio, a dyma swydd ei etifeddion ar ei ol. Y mae llawer o'i ddisgynyddion yn Mon.

PRYSIORWERTH : sydd o'r un ystyr enwol ac yn dwyn enw un a fu'n byw ynddo, ac a'i perchenogai, sef Iorwerth (Edward).

PRYSWAN : Cuddfa Owain a hyny mewn prysgoed.

PRYSURWAEDD : yn Llangeinwen. Ystyr yr enw yw gwaedd brysur neu fywiog, ar ddydd câd ffyrnig, pan gynorthwyai'r brodorion Gadwallon i osod i lawr draha'r Gwyddelod a arweiniwyd i'r lle, ac a lywyddid gan Serigi eu blaenor. Ni chydsynia'r Proffeswr John Rhys a'r gred gyffredinol ddarfod i Serigi Wyddel gael ei ladd gan Caswallon (*Cassivelaunus*). Dywed mai arweinydd bagad o for-ladron Danaidd, oddeutu Dulyn, ydoedd, ac mai Sitric oedd ei enw, a dywed mai Siric y Crwydryn y geilw Rowlands, awdwr y *Mona Antiqua* ef, a bod Caswallon dan sylw yn blodeuo yn yn y 10fed ganrif. Mae hwn yn osodiad newydd, ac yn gosod syniad Pennant a phob hanesydd arall, hen a diweddar, ar yr hanes a'r ymgyrch uchod ar gyfeiliorn. Gwel sylw'r Proffesor Rhys yn y Cyfieithiad Cymreig o'r *Tours in Wales*, dan y gair Caergybi. Gyda dehongliad dyeithr ysgol newydd a gyfyd gwneir i ffwrdd, pe bosibl a llafur ac ymchwil gonest yr hen dadau.

PUMLLOG: yn Ngherrigceinwen a wna, yn ol rhai, o gylch ugain erw; llog o dir yn ol ereill, yn ugain llath.

PWYNT LEINWS, neu Leinwys: creda rhai ei fod yn tarddu oddiwrth *Aelenius*, sant gwarcheidiol Llanelian, gerllaw,—trwyn bychan o dir ydyw, 2½ Dwyreiniol o Amlwch. Mae yma oleudy er y flwyddyn 1835, a bu yma dwr hysbysai mewn gohebiaeth forawl rhwng Caergybi a Lerpwl.

PWLL FFANOG: pwll y corsenau, pwll y llyffaint. Rhy anhawdd penderfynu ar y cywiraf o'r ddau. Yn y flwyddyn 990 o.c. goresgynwyd Mon gan y 'Daniaid Duon,' ac y mae genyf le i gredu mai yn y lle hwn y tiriasant y waith hon, ac iddynt gerdded rhagddynt a gwersyllu yn Nhrefnant-ddu, heb fod neppell oddiyma. Fel hyn y dywed Llyvr Ieuan Brechva, "Naw cant a phedwar ugain a deg y difethwyd Mon gan y 'Genedl Ddu.' Bu yr un amser ryfelu a lladdgarwch mawr, rhwng y pendefigion Gwynedd a Phowys; a bu rhyvel rhwng Meredydd ab Owain ac Ithel ab Morgan, Brenin Morganwg, achos anrhaith gwyr Meredydd yn eu newyn Gan drydaniaeth yr amser hwnw y dechreuwyd bwyta cregin y mor"

PWLL Y FUWCH: yn hytrach Pwll y fawch, h.y. Pwll —corlyn; fa neu ma—man, lle, cyflwr; wch—darlediad allan. Yn Llanidan y mae'r lle hwn.

PWLL CERIS: Dichon fod yr enw hwn yn deilliaw o *Charybdis*, y trobwll dinystriol ar draethell Sicily, yr hwn sydd ar gyfer trobwll arall cyffelyb a elwid Scylla ar lanau'r Eidal, pa rai sy'n dra pheryglus i forwyr, a phrofodd y cyntaf yn ddamweiniol i ddarn o lynges *Ulysses Iucidit in Scyllam qai vult vitare Charybdim.*" Trwy wrthsafiad y creigiau a chuldra y sianel, y mae'r rhaiadrau mawrion a throbyllau ffyrnigwyllt, yn ystod yr adeg pan y mae y llanw neu y trai yn dyfod yn gryf, fel nad yw bywyd y morwr a gwerth ei long yn ddiogel, yn nghyr aedd Pwll Ceris, heb gyfarwyddyd llong lywydd *(pilot)* o fedr. Ar Pwll Ceris (*Mighty Dashing*), a chan y Saeson *Swelley*, gwnaf ddyfynu sylwadau awdwr *Mona Antiqua Restaurata*, a'r "Pella o'i go o'r pyllau i gyd," a hyny'n iaith Mr Rowlands ei hun, "It may well be affirmed, that this fret or river of Menai (to Pwll Ceris) is the original work of nature or a great crack or fissure in the internal strata of the earth, at what time soever that happened. And though this channel might become one entire dividing arm of the sea between those two lands in a few years after the Flood, yet it may in no wise be granted to be then near so broad and so deep as it now is; for we must allow the force and agitation of storms, the flux and the reflux of tides to have beaten and washed upon, worn and sunk away, a great deal of the soft and earthly banks on each side of it, and the bottom also to have been consumed and hollowed by the seas sharp acrimonius quality." Eto, feallai fod y Ceris hwn, Ceri a Cerist (enwau afonydd) yn berthynasau agos, ac y fod cerhynt o'r un dras. Dywedir dichon, y deillia'r Lladin hwn o *current* yr iaith Seisnig, pa un a gafwyd o'r gair *currens p p. o currere.* Meddylia *ceri*, mewn hen eirlyfrau, am ddwfr gwyllt, ffrochwyllt ei rediad.

"Gyraist fi yn un gerhynt,
Gwaeddan am ei gapan gynt."

DAFYDD AB GWILYM.

Pwll Ceris, dibris, rhaid brysiaw—drwy hwn
Rhag bod rhan i suddaw;
Min craig drwch mewn cerig draw,
Man trist yw myned trostaw.

SION TUDUR.

Pwll Ceris megis am eigion—y trai,
Troad chwirli gwgon;
Crwydrad dwfr yn cordroi ton,
Ceulwnc i ofni calon.

GRUFFYDD HIRAETHOG (1820).

Pwll Ceris, pwll dyrys drud—pwll yw hwn
Sy'n gofyn cyfrwyddyd ;
Pwll annwfn yw, pwll ynfyd,
Pella o'i go' o'r pylla i gyd.

PWLL PILLO: a feddylia gorlyn neu gorbwll yn ymdaflu allan ynddo ei hun, ac oddiwrth wrthrychau ereill y cylch.

PWLL Y MEIRCH: ger Cemmaes, ac a elwid fel hyn am, meddynt, y byddai y tywysog Llywelyn yn arfer golchi traed y rhedeg-feirch ynddo.

PWLL Y WRACH: a elwid fel hyn oddiwrth rhyw widdanes—un o luaws ysbrydion y llynoedd a berthynai gynt yn nysg a chwedlau rhamantus y Cymry.

PWYNT LEINWS: trwyn o dir yw hwn yn mhlwyf Llanelian, a thybir ei fod yn cymeryd ei enw oddiwrth yr hen sant clodus Eilian, sef *Aelianus* yn ei ffurf Ladinaidd. Mae yma oleudy er y flwyddyn 1835, yn 128 troedfedd o uchder, ac yn weledig am 10 milltir.

PYRSAN: yn gywirach Prysau, a feddylia guddfa, neu le amgauedig a choed, neu yn taraw a gwydd oddiallan iddo, Prys—cuddlwyn ; au—yr elfen neu'r egwyddor o hynny. Yr un peth yw a Phryseddfod.

RECROS: yw Rhydygroes, ond y mae'r groes ar goll a'r enw wedi ei lurgynio.

ROFFT (Y): yn fwy cywir yr Offt, ac a olyga faes bychan neu gadlas, &c. Ceir y gair yn aml yn ngweithiau Iolo Goch.

RHIWGOCH: tardda'r enw hwn o'r amryw ymrysonau a fu rhwng yr hen genedl a dyeithriaid ysbeilgar, y rhai a fu yn ceisio torfynyglu ysbryd gwladgarwch, a llethu hyny o yni gweddill yr hen frodorion, trwy gochi eu tir a'u gwaed! Diau mai ymosodiadau o eiddo Serigi a'i lu a roddodd yr enw ar y lle hwn, gan y saif ar y darn hwnw o'r wlad ag y ceid beiddgarwch câd mwyaf haerllug gan y giwdawd ladronllyd a enwyd.

RHODOGEIDIO; sy'n golygu cylchdaith gysegredig sant Ceidio, cyn ac wedi sylfaenu ei Lan yma, eithr Rhodwy Geidio yw mewn ysgrifau eraill, pa un a arwydda eglwys ar lanerch agored. Plwyf ar lan afon Alaw yw hwn, filltir i'r Gogledd o orsaf rheilffordd Llanerchymedd.

RHOSCOLYN: plwyf yn nghantref Menai, yn cynwys darn de-ddwyreiniol o ynys Cybi, 3 milltir i'r de-dde-orllewin o orsaf Cledrffordd y Faelwy (*Valley*) a 4½ milltir i'r de-dde-ddwyrain o Gaergybi. Creda Rowlands, awdwr y *Mona Antiqua* i'r lle gael ei enw hwn oddiwrth un o'r colofnau a gyfodai y Rhufeiniaid er nodi allan eu buddugoliaethau, cystal ag i nodi terfyniaeth eu goresgyniadau. Tybia ereill oddiar fod colyn sydd yn derfyniad i'r rhosdir hwn, yn air Celtic am ben, penrhyn, pentir, &c. Collon, tref yn yr Iwerddon; Col, un o ynysoedd pentirol yr Alban; Colun, tref yn Hindwstan; Colle, tref yn Tuscani; Coln, afon yn Suffolk: Colne, tref yn sir Lancaster, &c., &c. Cysegrwyd eglwys y lle gan Gwenfaen (Gwenfain, medd eraill), merch i Pawl Hen, a chwaer Peulan a Gwyngenau, o gylch y flwyddyn 630.

RHOSNEIGR: sydd bentref bywiog yn mhlwyf Llanfaelog, ar fin y môr, ar ochr arall i Lyn Maelog, ac yn ddiweddar, ar gyfrif lluosogrwydd ei ymwelwyr haf wedi cael gorsaf fechan ar fin "Towyn trewan." Tybiaf fod y lle yn dwyn enw Eneigr Santes, a merch Cadrod Calchfynydd o'i wraig Gwrgon, ferch Brychan, yn nechreu y 5ed ganrif. Ceisia ereill wel'd yr ystyr oddiwrth y gair *niger*—duwch naturiol ac arhosol rhyw ranau allanol ar y lle noethlwm hwn.

RHOSBOTHAN: a elwid fel yna oblegid ei chrynder cysylltiol a dyfroedd a geir gerllaw. Dichon fod a fyno'r enw a syched y brodorion oddiarni am waed y 'Genedl Ddu,' canys dengys y sylw canlynol yn Mabinogion Culhwch—"Mi fynaf waed y Widdon Orddu, onid yn dwyn y cefych; nid oes lestr yn y byd a gadwo gwres y llyn a ddoter ynddo, namyn Bothau Gwiddolwyn Gor."

RHOSBEDDAU: a olyga fferm ar rosdir a arferwyd yn oes Derwyddiaeth fal corphlan, engreiphtiau o hyny drwy gaffael gweddillion dynol a wnaed o bryd i bryd.

RHOSMANARCH: ffermdy henafol ydyw hwn, a dau ystyr iddo feallai. Os Rhosmanarch neu Rhosmaenarch ydyw, gellid tybied y meddylia'r enwau am gorphlan, ond os Rhosmynach neu myneich yw'r cywir enw, wele gartref y mynach neu fynachod yma, rywbryd. Rhy anhawdd yw'r gorchwyl o chwilio'r priodol enw allan.

RHOSYGAD: Mae'r lle hwn wedi myn'd yn Rhosygath ar dafod gwlad, a dyma fel y mae enwau lleoedd yn cael eu merthyru o'r posiblrwydd i ddeall eu tarddiad a'u tras. Mae'n amlwg i bob hanesydd manwl, oddiar safle y lle hwn, oddiamgylch pa un y ceir gorsafau câd, &c., mai'r enw cyntaf sydd gywir, ac i'r rhos oddiar ei chysylltiad a'r manau hyny, yn neillduol felly Pendinas a saif uwchlaw iddi, fod yn ddrychfa o gelanedd a thywallt gwaed, rhwng y brodorion ac estroniaid, drwy gydol yr oesau a aethant heibio. Bu i'r Proffeswr J. Morris Jones yn ddigon syml a cheisio dysgu ereill i'r lle gymeryd ei enw drwy ymddangosiad haid o gathod gwylltion.

RHOS-Y-GAER: sydd anedd-dy helaeth-fawr a gymer ei enw am ei adeiladu ar rosdir agored (y pryd hyny), a'i gyfenw'n tybio hen enwad amddiffynol Caergybi, yr oesau a fu.

RHOSBEIRIO: plwyf yn nghantref Twr Celyn, 3 milltir i'r Gor. wrth Ddeheu o orsaf rheilffordd Amlwch. Enwid y lle ar St Peirio, ab Caw, a oesai'n nechreu y 6ed cant. Aelodwyd ef o Gôr Illtyd, ar farwolaeth yr hwn yr etholwyd ef yn llywydd y sefydliad hwnw, ond dywedir iddo farw dranoeth, ac olynwyd ef gan Samson ab Amwn Ddu.

RHOSYBOL: coffha y lle hwn am Paulinus y maeslywydd Rhufeinig, oed Crist 62.

RHOSFAWR: tardda'r enw am fod y rhosdir hwn yn rhedeg yn faith bob ffordd. Yn Rhosfawr, Llanidan, bu Owain Glyndwr a Rhys Ddu o Erddreiniog mewn brwydr boeth a'r Normaniaid, yn nechreu'r 12fed ganrif—lladdwyd a chwalwyd y Saeson yn ddinystriol ofnadwy.

RHOS-CEFN-HIR: cefnen o dir o gymeriad corswaen yn arwynebu gryn lawer o ffordd. Bu brwydrau cyndyn yma.

RHOS-TRE-HWFA: golyga enw y rhosdir hwn ei fod unwaith yn feddiant trefdadol Hwfa ab Cynddelw, Arglwydd Llys Llifon, a phen y cyntaf o Bymtheg Llwyth Gwynedd, a chydoesai ag Owain Gwynedd, sef o'r flwyddyn 1137 hyd 1169. Swydd etifeddol Hwfa oedd dal coronig y tywysog a'i dodi ar ei ben, pan fyddai'r esgob yn ei eneinio.

RHOSFAIR: sydd enw o'r oesoedd boreuol ar Niwbwrch a hyny oddiwrth eglwys fechan gysegredig i St. Mair, a safai ar ben y Faenor. Yr oedd gan Dywysogion Gwynedd eu palas yma, tra yr oedd iddynt un arall yn Aberffraw.

Fel hyn yr englynodd Llewelyn Prydydd y Moch—

"Mae llys yn Rhos-fair, mae llyn—mae eurglych,
  Mae Arglwydd Llewelyn,
 A gwŷr tàl yn ei ga'lyn,
 Mil myrdd mewn gwyrdd a gwyn."

RHOS-AUR neu Rhos-ffair, am y cynhelid ffeiriau ar y Rhos gerllaw, yn yr hen amseroedd, a'r enw cyntaf yn cyfeirio at eurglych ei heglwys.

RHOSSIR a Rhos-hir: a elwid fel hyn am ei bod yn gorwedd ar gefnen o rosdir a gyrhaeddai o'r plwyf hwn hyd Fynydd Llwydiarth — tua deng milltir o ffordd. Mae'r pedwar enwau hyn wedi eu harddelwi gan Niwbwrch, mewn oesoedd tra phell yn ol, yn ogystal a'r enw Rhosyr.

RHYD CARADOG: sydd le yn Llandrygarn. Dywed traddodiad y byddai hen fynachod yn arfer gwersyllu yn 'Rhydysaint,' i ba le yr ymgynullai y frawdoliaeth i ymdrin ag achosion crefyddol. Pan y byddai'r gwyryfon yn cyflwyno eu hunain i'r Gwyndy (Gwyryfdy) cerddent at y Rhyd a'u holl gyfeillion gyda hwynt. Gwarient ychydig amser yma i ymddiddan ac hyfforddi eu gilydd, ac yna cychwynid gyda hwynt yn araf tua'r gysegrfa, hyd nes y deuant at Rhyd Caradog. Brwd ac athrist a fyddai eu teimladau, pan gyrhaeddent y rhyd hwnw, oblegid ni oddefid i gar na chyfaill fyned gam yn mhellach, ac felly canent a'u gilydd mewn cri a dagrau, a dywedir mai ystyr y gair ydyw 'Rhyd Criadog.'

RHYD ANGHARAD: Yr oedd i Ruffydd ap Cynan a thad Owain Gwynedd y fath gysylltiadau a Mon, mewn cadau a rhoddion i Eglwys Cybi Sant, fel y credaf fod a fyno enw ei wraig Angharad, ferch Owain ab Edwyn, Arglwydd Tegeingl a'r lle uchod.

RHYTY: yw ty wrth y rhyd *(fort)*.

RHYD ELYN: Tybia rhyw un ei fod yn tarddu o'r gair Gredifael, sant gwarcheidiol eglwys Penmynydd, ac mai'r gwir air ar y cyntaf ydoedd Rhyd-Gredifaelyn, ond i lafar gwlad y gwahanol oesoedd ei lurginio yn y fath fodd nes ei dalfyru fel uchod. Ond dylid cofio fod cynifer o elynion bywyd a meddianau wedi ymddangos ar rydau y wlad fel nad posibl penderfynu'n fuan os byth, ar wir enw y lle hwn.

RHYD-YR-ARIANWEN: a enwir ar ferch Brychan Brycheiniog,sef Arianwen, yr hon foneddiges ydoedd o nodwedd grefyddol a dyngarol, ac a fu'n dysgu'r brodorion parthau'r Gaerwen ar lyfr, a hwythau o barch tuag ati a enwant fanau yn eu cylch ar ei henw.

RHYD GOCH: yn Llanfaethlu a goffha am ymweliad gelynion estronol, trwy ba rai ag ymosodiad beiddgar a di-alw-am-dano ar faes cad y collwyd gwaed a bywydau y brodorion dewr pan yn amddiffyn eu hiawnderau ar y cwr hwn o'r hen wlad. Dyna oedd cymeriad y cyfnodau pell hyny—tiriad y Gwyddyl Fficti, y Llu Du a'r Saeson, fal cwn anwn a'u trais ar fywyd a meddiant yn barhaus, a pha ryfedd am enwau coffhaol y dyddiau hyny.

RHYDRI: Rhydycri a olyga ddioddefiadau brodorion Cemmaes, gan estroniaid trwy eu hymgyrchoedd am feddiant a bywyd rhyw oesau pell yn ol.

RHYD Y SAINT: medd traddodiad, fel ymgyrchle, neu'n hytrach tramwyfa y saint hyny a ddeuai o wahanol leoedd hyd y Gwyndy (Gwyryfdy). Gwel Rhyd Caradog (Criadog).

RHYDDGAER: lle o enwogrwydd a lle hefyd a ddelid gan ei beichenogion yn rhydd oddiwrth ardreth a threth namyn cydnabod uwchafiaeth ac ychydig wasanaeth i deyrniaid gwlad. Yr oedd yr holl randir y safai y lle hwn, yn ogystal a'r Cwirt, Maes y Porth, Celleiniog, Cae Mawr, Penrhyn Mawr, Chwarelau, &c., yn eiddo unwaith i Fynachod Aberconwy, pa rai oll a roddwyd drosodd gan Llewelyn ab Iorwerth, Tywysog Gwynedd. At y 'rhyddid uchod a fwynheid mewn oesoedd diweddarach cyfrifid y lle yn Gadle, yn mha fan y trigai bagad o Rufeinwyr, neu Frytaniaid Rhufeinig, enw ffurf a gweddillion oes y gwladychwyr hyny a brofa hyn ar unwaith. Rhedai sarn oddiyma rhyw ffyrlong yn nghyfeiriad y Gogledd-yn bedronglog am feddianau'r lle, yna ymuna a'r ffordd Rufeinig a ddeuai i fyny o'r Barras oddeutu dwy ffyrlong oddiar ffin cyttir y Rhosfawr.

SARN GWYR CYNFOR: a elwid fel hyn i am un Cynfor, allforio llond hwyl-long o filwyr ger Porth Cynfor, ac ymunodd ef a'i wyr a Chymry y lle, a brwydro ofnadwy a fu o dan Rhodri Fawr, o gylch Dinas Cynfor a'r gwibiaid a diriasai yn y fan hon.

SARNDUDURN: afraid oedd ceisio cuddio coffa a threigl y lle hwn oddiwrth Owain Tudur drwy chwanegu y lythyren olaf at y gair.

SARN GRWBAN: a elwid fel hyn oblegid ystum grwbanog y ffordd.

SARN FRAINT: lle yw hwn oedd westdy gynt, a lle hefyd i newid ceffylau y *stage coach* ar hen Ffordd y Brenin o Lundain i Gaergybi, a safai yn mhlwyf Penmynydd, a gerllaw ffermdy o'r enw Braint. Sarn—palmant, gwasarn; frai neu brai, ucheledd, eithafedd, ymestyniad, ac felly awgryma le wedi ei godi'n orsafol i'r afon o'r enw hwn neu ynte'n golygu preswylfod yn ffinio a ffordd neu Sarn Rufeinaidd a redai yn y cyfeiriad hwn.

SIAMBER WEN: yn Llanfihangel Din-sylw. Ceir y Farganwen, Hafodwen, a'r Ffordd-degwen, at yr enw uchod yn y cylchoedd hyn, a dichon iddynt fenthyca eu henwau oddiwrth Gwenllian Santes, merch i Madog ab Gruffydd, gwraig y brenin Arthur, neu ynte ei Wenhwyfar, un o'r tair cywely o'r enw hwn.

SOAR: yr ystyr yw bychan a thardda am fychandra a distadledd addoldy a rhyw gynifer o dai ger Bodorgan.

STORWS: Dyga'r lle hwn enw *Ostorius Scapula*, y llywodraethwr Rhufeinig, ac un a fu farw yn y flwyddyn 55 O.C.

STRYDFACSEN: sy'n coffhau Macsen Wledig (*Clemens Maximus)*, penaeth ar lengoedd Rhufeinig yn Mhrydain, tua chanol y 4edd ganrif.

SYBYLLTIR: a olyga le ar fangre ddyfrllyd, ac isel o ganlyniad.

TALWRN: Glasdir, neu yn ol ereill—yr hyn a fyddo'n ymdaflu allan ar godiad tir.

TALYBOLION: (Cwmmwd). Dywed y Mabinogion a chroniclau henafol ereill i Fatholwch Wyddel, brenin y Werddon, wedi ei ymrafael a'i wraig Bronwen, ddyfod i Lys Llyr yn yr Aberffraw, a mynu iawn am ei sarhad yn ei ffrwgwd hono, drwy gael ei dalu ag ebolion, a phan ballodd y newid arno yn y ffordd hon yma iddo fyned i ran arall o'r wlad er sicrhau ei ofyniad, ac am hyny alw'r lle yn Talybolion.

TALDRWST: yn Ngherrigceinwen a goffha fel ereill enwau o gyffelyb gymeriad gerllaw iddo ymgyrch y brodorion a llu Serigi, penaeth y Gwyddyl Ffichti. Tal—uchel, ban, hir, &c., a trwst—twrw, twrf, swn, &c.

TALYLLYN: sydd gapeloriaeth yn mhlwyf Llanbeulan, 2 filltir Gogleddol o orsaf rheilffordd Bodorgan, a 6½ De Orllewin o Langefni. Tardda'r enw o Tal—uchel, banog, a ban, a llyn a orwedda islaw.

TALGWYNEDD: ger Culfor Menai. Tal—uchel, ban, banog, &c. Gwynedd—Gwy, dwr, dwfr, hylif, aw, gwlybwr; edd—(e—d) cythrym (cythyru) amser cynrychawl chwyf *(a present state of motion)*. Fel hyn y golygir ei gymeriad safleol uwch tryloewon ddyfroedd y Fenai gyfagos.

TALYFOEL: Dyma 'Talymoelfre' yr hynafiaid. Ystyr y gair Tal gan yr hen Frythoniaid oedd tiriogaeth, neu randir, a chredir fod y gair moel, neu moelion yn tarddu oddiwrth y mynyddau uchel moelion oddiamgylch, a bod Talymoelion a Moelydon o'r un ystyron.

TEGAI RWTH: yn mhlwyf Llechylched ydoedd pedair acer o dir yn eiddo un Tegai, tad Bleddyn, ac iddynt yr oedd darllawdy a rhan yn Melin Twr, ac am y rhai hyn yr oeddynt i wasanaethu rhyw swyddau yn llysoedd y Gantref a'r Wladwriaeth, i adgyweirio melin Dindryfal a neuadd y tywysog yn y Berffro.

TINDAETHWY: neu Tyndaethwy, h.y. y breswylfa neu y diriogaeth y daethent hwy iddo, sef brodorion cyntaf y lle ar ol myn'd trwy Borthaethwy—Porth-aeth-hwy.

TIR Y BRENIN: *(King'sland)*—tir arall o gymeriad tebyg yn dal cysylltiad agos a Thre'r [brenin *(King'town)*, a'u helw a'u hanrhydedd yn myn'd i goffhau'r un benaeth. Ar rhyw gyfrif, tir neu breswylfod yw'r wlad oll i'r penadur.

TRAPHWLL: onid yr ystyr yw corlyn yn dwyn cyflawnder o ddwfr, ac feallai ar droad y tir y safai arno, a'r ffyrdd amrywiol y delir ato?

TRAIAN: Gair yw hwn a ddefnyddir yn fynych mewn cofnodion Cymreig—golyga'r Drydedd Ran. Yn nghyfreithiau Hywel Dda trefnid fod gan y pen teulu (*Master of the Royal Household*) a'r Distain hawl i'r drydedd ran o'r dirwyon a nodir ynddynt, y rhai a elwir yno dan yr enw traian.

TRE ARDDUR: cartrefle Arthur, y gair wedi ei feddalu drwy newid llythyrenau.

TRE ANA: golyga'r lle hwn le gerllaw afon.

TRE'R ANGHARAD: a oes rhyw gysylltiad rhwng y lle hwn ag Angharad gwraig Gruffydd ab Cynan? Yr oedd iddo ef lawer i wneyd a Mon.

TREBAN: sy'n golygu treflan o wrymder banog. Bu gan y Derwyddon dysgedig eu cromlech hynod yma. Creda rhai fod y rhan olaf o'r gair ban neu pan yn tybio enw person dynol. Ceir Trebaen yn Sir Benfro.

TREBERFA: a olyga le yn mherfedd gwlad, eithr oesau ac ysgrifenwyr gwahanol a lurgyniasant y gair ac agos ei ystyr.

TREFARTHEN: saif y lle hwn mewn mangre y bu ymrysonfeydd gwaedlyd rhwng brodorion y darn hwn o Fon ag estroniaid, yr oesau a fu, canys yma y mae Porthamel, lle tiriodd y Rhufeiniaid ac y gwersyllasant am y waith gyntaf erioed yn ein gwlad. Yma hefyd y mae Maes-hirgad, lle y trefnasant eu llengoedd, a Chae-oer-waedd (waed medd ereill), lle y safai yr udganwyr a'r offerynwyr cerdd arno. Felly ceisia rhai haneswyr gynyg am darddiad yr enw o Tre—trigfod, preswylfa a Garthan—lluest, gwersyllfa. Wel, ac edrych ar y lleoedd uchod a'u digwyddiadau ni ryfeddwn nad hynyna yw'r iawn ystyr a tharddiad yr enw; ond wedi'r oll dylid cofio am

Arthen, pedwerydd mab Brychan Brycheiniog, i'r sant hwn gael ei ferthyru gan y Paganiaid, ac iddo, medd rhai, gael ei gladdu yn Ynys Manaw, tra y teifl y Cadeirdraw Rees awgrym at Ynys Mon, ac y mae ei enw a Thref Arthen ar fin y Fenai, h.y. Preswylfod Arthen. Wele ystyr arall, a'r oreu hwyrach, tra henafol o'r gair tref. Eiddo'r tywysogion oedd yr holl diroedd, ac enwid y tiroedd ganddynt yn gantrefi, yna rhenid y cantref gan y cymerwr, yn chwe' chwmmwd, rhenid y cwmmwd drachefn yn dri ugain tref, ac felly y darnodid y gair tref, sef tyr ef—tir yn cael ei dori yn fan ranau, ac y mae'r enw tref a geir mor aml yn nglyn a man ffermdai yn ein gwlad yn tybio'r dyfaliad hwn.

TREFNANT DDU: yn Llanddanielfab, ac y mae'r lle wedi derbyn ei enw oddiwrth y 'Genedl Ddu,' rhai yn gyffredinol a elwid y 'Faganiaid duon.' Yn Llyvr Ieuan Brechva cofnodir eu goresgyniad yn y wedd a ganlyn— "Naw cant a phedwar ugain a deg y difethwyd Mon gan y Genedl Ddu. Bu yr un amser refelu a lladdgarwch mawr, rhwng y Pendefigion Gwynedd a Phowys; ac y bu rhyvel rhwng Meredydd ab Owain ac Ithel ab Morgan, Brenin Morganwg, achos anrhaith gwyr Meredydd yn eu newyn. Gan ddrydaniaeth yr amser hwnw y dechreuwyd bwyta cregin y mor." "Ac ar yr amseroedd hyny y gwnaethpwyd Eidwal ab Meuric yn dywysawg gan wyr Mon, lle nad oedd na thywysawc na neb a elai ymlaen Gwyr Gwynedd; achaws hyny y diffeithiwyd y wlad hono gan y genedl Paganiaid duon yn avrived." Yn y flwyddyn y daeth y Daniaid Duon i Ynys Von," medd Brut y Tywysogion o Lannerch M.S.S. "ac a ddiffeithiasant yr holl Ynys val y mynent, canys nid oedd ar Wynedd yr amser hyny, na phen, na pherchen, na llys, na llywodraeth; na neb a safai yn mhlaid y wlad, rhag estron ac anrhaith, am hyny, cymerasant y Cymru atynt Eidwal vab Meyric, ac a'i dodasant yn Dywysawg arnynt, ac a cawsant borth gan Ithel, Tywysawg Morganwg, a gyru ar ffo, a lladdfa vawr ar y Daniaid Duon, a wnaethynt."

TREFDRAETH: sydd blwyf a Llan 2 filldir Dwyrain Ogledd Ddwyrain o orsaf Bodorgan a 5¼ De Orllewin o Langefni. Golyga'r enw dref (tyr—ef) ar forlan, neu lanerch ar lan y mor. Mewn cysylltiadau ereill golyga hen hanesiaeth dref yn gartref neu breswylfod.

TREWALCHMAI: plwyf a phentref gwasgarog, 5½ milltir Gorllewin o orsaf rheilffordd Llangefni. Dyga enwad y lle hwn enw y boneddwr (rhydd-ddeiliad tir) Gwalchmai ab Meilir, ac yn mesuriad cwmwd Malltraeth, a wnaed yn Niwbwrch yn 1363, ystyrid hi yn faenor iddo, pryd y daeth yn eiddo Einion, ei aer, ac yn olynol i'w feibion yntau.

TREFOR: anhawdd yw gallu dyfalu beth yw gwir darddiad yr enw hwn. Trefor, Tre-mor, Tre-gor, ynte Tref-fawr. Os y cyntaf tardda'r enw o *mare* yr Eidalaeg, *mer* Ffrancaeg, *maris* Lladinaeg, neu *mere* Sacsonaidd, h.y. mangre foel neu noeth. Ond os mai o'r olaf y tardda, sef o'r Cor, neu Gor—Chorus, cylch. Cylch o gantorion ydyw *chorus*, ffurf Lladin y gair Celtic côr. Os ystyr gyntefig y gair hwn ydyw cylch, gallaf ei olrhain i'r gair Llydawaeg *Kaura*—myned o gwmpas, troi mewn cylch, crynhoi &c. Fel yna, gallaf dybied fod rhyw gymaint o'r ddau ystyr uchod i'r enw a'r gair, yn gymaint a bod y trefydd neu y preswylfeydd hyn ar y cyntaf yn fanau noethion a chrynion. Creda rhai mai Tref-fawr, h.y. Eisteddfa eang mewn awdurdod a olygir.

TREFOLLWYN: yn ol buchedd Gruffydd ab Cynan, ceid un Gollwyn yn byw yn Mon yn y 12fed cant.

TREDDOLPHIN: h.y. tref—preswylfa; ddolff—troad, cylchdroad, nyddiad; yn—y cyflwr o fod i fewn, neu gysegredig *(being in)*, yna meddylia am anedd-dy wedi ei godi ar lanerch o gylchdroad mewnol, yn ol cwrs natur. Eto, ceid yr enw Dolphin yn un personol yn yr oesoedd o'r blaen, megis Tanglwst ab Dolphyn.

TRE HWA:—Tre Hwfa. Coll llythyrenau er meddalhau enw y lle hwn.

TRE' RIFFRI—Tre Griffri. Coll llythyrenau er meddalhau enw y lle hwn, a welir yma fel yn y llall.

TREFFYNON: pentref bychan yn mhlwyf Llanddeusant. Tardda'r enw am fod y lle mewn treddegwm, yn mha un y ceir ffynon o ryw nod neu gilydd.

TREHIRFAEN: yn Llanedwen, a olyga breswyliad cysegrfaen o nod uchel at wasanaeth hen grefyddwyr y derw.

TREFGARNEDD: Dyma hen lys Syr Gruffydd Llwyd, hen wron hyglod a geisiodd ryddhau ei genedl oddiwrth iau orthrymus y Saeson, ond a fethodd, cymerwyd ef yn garcharor i Gastell Rhuddlan, yn mha un y credir iddo gael ei ddienyddio. Tardda'r enw uchod am ei fod yn breswylfod gerllaw carnedd a hono yn un enfawr, oddeutu 86 llath o drawsfesur, ac yn gyfansoddedig o dwr anferth o gerrig, yn gylchynedig gan feini, ond symudwyd hon fel ag y mae yn resyn meddwl, oddeutu 1822, er adeiladu magwyr i ranu maes. Cymerai'r amddiffynfa ydoedd lawn o warchgloddiau, ofod o bum erw o dir ac amddiffynid hi a ffos ddofn, &c, Wele breswylfod Ednyfed Fychan, un o brif swyddogion Llywelyn ab Iorwerth, ac un o hynafiaid Tuduriaid Penmynydd, ac ŵyr iddo ydoedd yr enwog Syr G. Llwyd.

TREFEILIR: sydd balasdy ac a gymer ei enw oddiwrth Feilyriaid y beirdd enwog, a fu'n preswylio yma yn y 12fed ganrif. Cedwir eu gweithiau yn y *Myfyrian Arch.*

TRE'R LLWYN: (Tre-wyn! heddyw). Wele lwyfan Dderwyddol hynod Cymru Fu, a chyrchfan gysegredig ac arbenig crefydd gyntaf Mon.

TRE'R BWAAU: a fu yn fangre neillduol bwysig yn nghyfnod y bwa-ar-saethau, a gorsaf o fantais fawr i'r hen frodorion er cwrdd a rhuthr gelyn. Erys gweddillion cad a dinystr yma hyd heddyw.

TREFIOLA: ger Llanerchymedd. Tref—trigfa; iola—addawn, didwyllu, parchu, ac felly caria'r meddwl am le neillduol i daflu dylanwad mewn moes a dysg.

TREFGWEIGAN: yn Llanfaelog y mae'r lle hwn, a dichon mai Tre gwigan ydoedd ar y cyntaf, ac mai ei enw arall yw Coettref—hen gysegrfa Dderwyddol mewn gwydd a thawelwch. Eto, feallai mai treflan mewn corsdir neu dir sal a feddylir.

> "Adroddwch mae'r Derwyddon
> Urdd mawr a fu'n harddu Mon,
> I'r bedd yr aethant o'r byd
> Och! alar heb ddychwelyd."

TREFLIAS: tref Elias. Tir fesuriad eglwysig yn nhrefgordd o'r enw hwn, ac yn rhodd gan un Elias.

TRE'SGAWEN: Tardda enw y Palasdy gwych hwn oddiar ei safle ei fod wedi ei adeiladu yn nghanol cyflawnder o'r coed adnabyddus a ddyga ei enw cyhoeddus ysgawen, unigol o ysgaw (*elder wood*).

TREGAIAN: sydd blwyf mewn rhan yn nghantref Menai, ac mewn rhan yn nghantref Tindaethwy, 2 filltir Gog. Ogledd Orllewin o orsaf rheilffordd Llangefni. Cymer ei enw oddiwrth sant gwarcheidiol ei Lan, sef St. Caian, ac oblegid ei sefyllfa yn agos i ganol y wlad. Blodeuai Caian tua chanol y 5ed ganrif. Mab neu ŵyr ydoedd i Brychan Brycheiniog, a disgyna ei wyl ar Mehefin 25ain,

TREARDDUR: Dichon yr enwir y lle hwn ar Aearddur, un o feibion Cadifor Wyddel (Cymro), tadmaeth y tywysog, y bardd a'r rhyfelwr Hywel ab Owain Gwynedd, yn y 12fed ganrif. Os Arthur a bia'r breswylfod newidia ei gymeriad enwol i'r un hwnw a fu'n preswylio ynddo rywdro.

TREGWYHELYDD: yn hytrach Treg yddhelydd ac felly golyga breswylfa un yn hela mewn coed, os yw hyn yn gywir, aiff y lle hwn yn dra phell yn ol i olrhain ei henafiaeth—at y llwythau cyntaf o'r Brythoniaid, oeddynt yn haner noethion yn treulio bywyd rhyddid yn nhew-wigoedd Mon.

TRELOWARCH: yn nghwmwd Llifon, ydoedd breswylfod i Lywarch ab Bran, penaeth i'r ail o bymtheg llwyth Gwynedd, yn gyd-oesydd a'r enwog Owain Gwynedd. Wedi ei farwolaeth aeth y lle hwn a thiroedd o'i eiddo i'w feibion a'i olafiaid.

TREFWRY: h.y. Tref-gwr-galluog, oddiwrth ei wir enw Tref-gwryg h.y. yn fwy priodol Tref-gwr-hyg, un yn meddu ar nerth, bywiogrwydd ac yni. Bu'n lle i gylchoedd o fri, ond adfeiliedig ac yn orchuddiedig gan chwyn.

"Yn llawn o Feirdd dda'ent allan yn y nos
Mewn gwisgoedd llaes o wyn ddiniwed liw,
A'u mwyn delynau fflachient yn y lloer
Gan ber emynu pur anfarwol gerdd."

TREF-IOR: Preswylfa arglwydd ond pa un o'r llywyddion Rhufeinig rhy anhawdd yw dyweyd.

TRE'R GO: sydd enw ar dreflan ydoedd gynt yn eiddo tref-dadol i ôf y tywysog, a chryn beth oedd meddu y y swydd o ôf er sicrhau coffadwriaeth fythawl yn nglyn ag "enwau lleoedd yn Mon a'u tarddiad."

TRE'R DRYW: Hwn ydoedd lys yr Archdderwydd gynt, o gylch pa un y ceid gorsafau oll bwysig eraill o'r aelodau urddedig o'r grefydd Dderwyddol. Hwn oedd *Vatican* Pendog y Derwyddon. Ceir Nyth y Dryw gerllaw.

TREFRI: Ar dowyn Aberffraw. Trwy'r rhaniadau gynt yn amser y tywysogion, nodid y lle hwn fel eisteddfod i benaeth, neu faer—Tref-rhi.

TREFENGAN: a erys ger Caergybi ac a ddug enw Einion Frenin ab Owain Danwyn, teyrn ar ran o Leyn, sefydlydd Mynachdy a choleg yn Enlli, yn y 6ed cant.

TRE'R BEIRDD: h.y. Preswylfod y beirdd, sef y Derwyddfeirdd. Dosbarth o fri uchel oeddynt.

TREFIGNAETH: Tref — Preswylfa — mig, llid, casedd, malais, drwg-ewyllys, &c., ac aeth (gofid), felly ystyriwn mai Eisteddle gofid yw gwir darddiad yr enw.

TRECASTELL: neu Gastell y dreflan pa un a fu am ganrifoedd yn brif bryseddfod barwnol. Oddeutu canol y 12fed ganrif y daw hanes y lle hwn ar gerdded, a thybir mai Owain Gednwd y a'i hadeiladodd, ac a drefnodd iddo nifer o arfogion i wylio'r glanau rhag goresgyniadau estronol. Yn y 13eg ganrif preswylir ef gan Tudur ab Goronwy, penaeth urddasol, ac un o Bymtheg Llwyth Gwynedd. Y teyrn Iorwerth I, a'i galwodd i gyfrif am fabwysiadu arno ei hun yr hawl o fod yn farchog y wlad heb ei gydsyniad, i'r hyn yr atebwyd gan Syr Tudur, y fod ganddo ef berffaith hawl i hyny, yn ol deddfau "Y Ford Gron." Wele ei resymau, yn 1af, Ei fod yn foneddwr; yn 2il, fod ganddo gyfoeth helaeth; ac yn 3ydd, ei fod yn alluog o nerth, a'i fod yn barod i ymladd ac unrhyw ddyn, pwy bynag a fyddai, a ryfygai ei wrthwynebu. Edmygwyd ef ar gyfrif hyn gan y brenin Iorwerth, a chaniataodd iddo yr anrhydedd o farchog, yr hon ydoedd eisioes wedi ei gymeryd arno ei hun, ac a'i canmolodd yn fawr am ei wrhydri.

TRECASTELL: ger Aberffraw. Tardda'r enw oddiwrth dref neu Breswylfa Babyddol, ar lanerch amddiffynol a elwid "castell," ac a fesura haner erw o hen bonc arw a serth.

*TREFERWYDD: h.y. Tref dderwydd—Preswylfa'r Derwydd, ond bu i Ostorius ac Agricola wneyd dinystr ofnadwy yn 76 o.c, ar y lle hwn, fel manau ereill perthynol i'r Derwydd—"Ty ein sancteiddrwydd a'n harddwch ni, lle y molianai ein tadau, a losgwyd a than, a'n holl bethau dymunol sydd anrhaith."

---

*Yn ol eraill canfyddir Derwyddiaeth y lle a'r enw Trefirwydd.

Tre'r Dryw: h.y. Llys yr Archdderwydd, yn mhlwyf Llanedwe Wele eisteddfa gysegredig yr holl urdd.

Treseifion: ar y cyntaf Trefaeseifion ac yn golygu maes Eifion mewn tref ddegwm. Yr oedd Eifion yn wr o nod.

Tre'r Brenin: h.y. rhan allanol o dref Caergybi, yn ei lawn ystyr—tir-ef, sef y teyrn neu y goron, ac nid yw'n gwneyd un gwahaniaeth beth fyddo maint y dre' na nifer y trefwyr y tir yr adeiliedir arno, ac a sangir arno gan y boblogaeth sydd eiddo'r brenin, ac felly *King'stown*, ger Caergybi, fel aml le arall drwy'r wlad.

Turkey Shore: yn ymyl Caergybi. Tardda yr enw oblegid llongddryllio amryw longau Twrci medd rhai, angori llu o gad-longau y Tyrciaid yma rhyw oes neu ddwy yn ol medd eraill.

Twrllachiad: ger Amlwch. Tardda'r enw am i'r hen ffermdy h[illegible] fod unwaith yn dwr llechu i'r hen frodorion pan fyddis yn gwneyd ymosodiad, ac yn encilio trwy gadgyrch ag estroniaid.

Twr (Y): lle ger Caergybi yn cymeryd ei enw oddiwrth Fynydd y Twr (twrf), a'r Amddiffynfa Rufeinaidd gyfagos yr un modd.

Twr Celyn: neu'n fwy cywir Twr Cuhelyn, sydd enw ar gantref yn mharth Gogleddol o'r wlad, ac yn cynwys 9 o blwyfi. Cymer ei enw oddiwrth Cuhelyn fab Caw a nai Afarwy, yn y 6ed ganrif.

Ty twn: h.y. Ty twng—man y tyngid y Derwyddfeirdd.

Ty gurfa: h.y. yr hyn sydd yn cynwys cosfa neu olchfa, ac sydd un o luaws o leoedd o gyffelyb gymeriad o fewn cylch o ddwy filltir neu ragor rhwng Llechcynfarwy a Llantrisant. Dychmygwn glywed seinio buddugoliaeth o'r fan hon wedi rhwygo'r wlad a darostyngiad yr hen frodorion gan Iorwerth Goes-hir, ac eilwaith wedi'r ymrysonau cydrhwng Siarl I a'r Senedd, pan ga'dd y wlad a'r genedl eu difrodi o'r naill gwr i'r llall.

TYDDRONWY: golyga anedd yn sefyll ar gyrchle wlyb, neu'n nghyraedd afon neu ffrydiau.

TY GWION BACH: ond yn awr Tywian neu Tygwion. Gelwid y lle ar enw un o farchogwyr goreu yr oes a meithrinwr cwn digyffelyb, mewn rhyw oes oddeutu Cemmaes.

TY MEILW: neu Ty Maelu, yn awr Plas Meilw. Tardda'r enw oddiwrth ei fod yn fasnachdy, gynt i drigolion Caergybi a phobl yr Iwerddon a'u masnachaeth brysur, Ceid ei safle arforawl yn hynod dda yn y cyfeiriad hwn.

TY FRANAN: sy'n enw priodol Gwyddelig. Yr oedd i'r Iwerddon ei Branan, ysbeilydd penffordd nodedig.

TY CROES: a goffha am groesfaen, un o luaws a nodweddai Cymru fu, wedi hyny saif ffermdy a gorsaf rheilffordd ar groesffyrdd—un i Rhosneigr, Bryngwran, Caergybi, &c., yr ail i Aberffraw a'r drydedd i Fodorgan, Bethel, &c.

TY FRIDIN: Ty Wridin yn Rhoscolyn. Os yr enwau a nodwyd sy'n gywir tybiant am breswylfa yn ymylu ar Ddinas neu Gaerfa, ac oddiwrth ba un y cymer *fri.* Wedi'r oll oni thybia'r enw cyntaf Frudyn—Brudiwr—hanesydd, neu gofnodydd Derwyddol yn Mon—Athen dysg ac awdurdod dyddiau goreu hen grefydd ein tadau.

TY MAIN; ydyw maendy. Main yw enw arall lluosog ar feini.

TYDDYN SADLER: yn Llangeinwen. Tyddyndy ydoedd hwn a berthynai i sadler y Tywysog. Pa un ni wyddis.

TYDDYN CRWN: yn Mhenmon. Gwel Castell Crwn.

TYDDYN TO: Tardda'r enw am fod tô ar dô o'r cynfrodorion wedi bod yn aneddu yma. Canfu awdwr y *Mona Antiqna* eu holion yn ddigon plaen, "*Stratum super Stratum.*"

TYDDYN BLEDDYN: yn Llandrygarn a goffha am Bleddyn ab Adda a nai Afarwy.

TYDDYN COLI: h.y. Tyddyn Celi—Tir Duw Celi, neu ranbarth yr Anweledig, drwy ryw gysegrfa neu gilydd.

TYDDYN PRIOR: Tardda'r enw hwn oddiwrth ei gysylltiad, rywbryd, a phenaeth coleg — ei gysylltiad a Chlynog Fechan pen i ba un ydoedd Beuno Sant.

TYDDYN DEI: Ty Dafydd.

TYDDYN BARMA: Ty Barma.

TYDDYN BWRTAIS: yr ansoddair a olyga ddinesydd, a'r unrhyw yn ddeiliad o'r lle.

TYDDYNIGIN: yn hytrach Tyddynfigyn, h.y. Tyddyn y gors neu siglen. Ceir tyddynod eraill yn nodi eu perchenogion gynt.

TYDDYN GERAINT: yn nhrefgyrdd Porthaethwy — Porth y caeth wy—Porth y dwr cul. Perthynai'r tyddyn uchod i Geraint, tad Einion, cyff-genedl y Plasgwyn, Pentraeth.

TYDDYN LLYWARCH: a olyga fod a fyno Llywarch ab Bran a'r lle hwn mewn meddiant, neu gyrch o ymweliad cyson neu ddamweiniol.

TYDDYN Y POLION tybia rhai mai tyddyndir ydoedd hwn wedi ei farcio allan a pholion yn nghyfnod y mesuriaeth cyffredinol ond gwell genym ni gredu ei fod yn coffhau enw'r cad-lywydd Rhufeinig Paulinus, yr hwn a alwai'r hen frodorion yn Sywidw Pawlin.

TYDDYN FADOG: yn Llanfair P.G. Ar gŵr De Orllewin y plwyf y saif, a bu'n aneddle i Madog Llwyd, ymladdwr llaw-law tra hynod yn ei ddydd. Bu'n briod a Gwen Ruffydd, yr hon am faintioli ei pherson a'i glendid a elwid yn "Rholog Wen." Yn y 15fed ganrif y bu'r rhai'n ar esgynlawr bywyd.

TYDDYN LLYWARCH: yn Llanddaniel. Cymer hwn ei enw oddiwrth Llywarch ab Bran, eiddo tirawl pa un a geid gan mwyaf oddeutu Caergybi

TY'NYMAEN: maen cysegredig y Derwydd a welir yma. Un yn y Gwyndy a'r llall yn Llanfugail.

TYWYN Y CAPEL: a gymer ei enw oblegid i Ffraid Leian adeiladu addolfa yma yn y 5ed ganrif. Ar y tywyn hwn y cwympwyd yn farwol Major Houghton, yr hwn a ddaeth yn unswydd o'r Iwerddon i ymladd gornest (*dueling*) a gelyn iddo, ac is-gerllaw y geiriau Lladinaidd a geir ar fur Eglwys-Fynachlog Caergybi, "*Sancte Kube ora pro nobis*," (Cybi Sanctaidd Gweddia drosom), yr erys hungell y boneddig gwympedig a enwyd.

TYWYN TREWERN: ond yn ngenau gwlad a elwid "Tywyn Trewan,' ydyw traethell, neu dywyn i dref ar forlan neu siglen. Ceisia rhai wneyd preswylfa neu dref Owain ohono.

Y WERTHYR: yr enwau eraill ar hwn ydyw caer, dinas neu amddiffynfa, a cher Trefor y mae, a bu yn ei dydd o wasanaeth rhagorol i'r cyn frodorion er gwrthsefyll traha estroniaid a fyddai mor fynych yn eu blino. Yma y cenfydd llygad craff yr hynafiaethydd olion arosol yr hen gaer ac fel yn siarad am ddewrder dihafal yr Ynyswyr pan fyddai'r llew Celtaidd wedi deffro, ac ar roi llam ar fywyd lladron dyeithr a grwydrai yn ymyl.

Y WYGYR: a olyga ddeuddwr-gyfarfod—yr afon a'r mor yn mherthynas (*conflux*).

WRACH DDU (Y): yn mhlwyf Llanddaniel. Pan oedd y "Llu Du" yn gwneyd ymosodiad blin ar frodorion y lle a nodwyd yn adeg Gruffydd ab Meredydd, un o arweinwyr dewr pobl Mon, ymddengys i'r cadflaenor hwn hel holl warchiaid mwyaf ysgymun mewn personau a chymeriad i le o'r enw 'Sychnant,' a'u cynyg i'r gelynion hyny a safai yn ymyl am eu traha a'u bradwriaeth, ac ymddengys mai dyma'r lle hynod hwnw, a'r gwir enw yw'r "Gwrach i'r du," h.y. gwrachod i'r Duon.

YNYS ACAN: h.y. Ynys-ac-an, ac fel hyn golyga ei bod yn ynysle hyd i'r afon, neu ynysle yr afon. Yn mhlwyf Llanddanielfab y mae'r "ynys" hon.

YNYS BENLAS: ar hon y saif hen eglwys fechan, seml, Llandysilio, crib pa un a wyrddlesnir a glafoerion mynych Pwll Ceris. Dyna olyga Pen-las.

YNYS CYBI: gelwid yr ynys hon yn Ynys Cybi oddiwrth St. Cybi, ar gyfrif ei fuchedd sanctaidd, fel y'i gelwid ar brydiau ereill yn "Ynys Sanctaidd," ac yn "Ben Sanctaidd." Cyn dyddiau Cybi fe'i gelwid "Llan y Gwyddel," neu "Llan y Gwyddyl," oblegid yr ymosodiadau mynych o eiddo'r Gwyddelod ar y lle a'r wlad oddiamgylch. Saif Ynys Cybi yn lledred 53°6, hydred 4020, Gorllewinol. Terfynir hi ar y Gorllewin gan For y Werddon, ar y deheu gan blwyf Rhoscolyn, ac ar y Dwyrain gan blwyfi Edeyrn, Machraith, Maethlu ac eraill.

YNYS ARW (YR): Adnabyddir yr ynysig hon gan y Saeson a'r enw "*North Stack*," gan ei gwahaniaethu fel hyn oddiwrth ei chwaer-ynys "*South Stack*," ond a'i henw Cymreig y golygid ei thragwyddol ystormydd dinystriol.

YNYS YR ANGLIAID, neu'r Eingyl: Cyfarfyddir a'r enw henafol hwn yn y "*Saxon Chronicle*," fel "*Engles eie*" ac "*Anglesey*." Ystyr yr enwau hyn ydyw 'Ynys y Saeson,' a dengys yr estroniaid, drwy'r enwau hyn, pa mor awyddus oeddynt, trwy eu huchafiaeth, ar i'w henwau wneyd i ffwrdd a hen enw y wlad—Mon. "Llyfr Du Basing," a ddywed—"A llu dirvawr o Saeson, diffeithiaw Llŷn a Mon, a dodi Saeson yn holl diroedd Iago, a chadarnhau yr holl diroedd hyny iddynt, a hanped gwaeth i Ynys Von o hyny, can nas gallid ei gwared vyth wedi hyny, ac achaws hyny y doded enw Anglisei ar Ynys Von, sef yw hyny *Ynys y Saeson.*

YNYS Y CEDYRN: a roddwyd ar Fon oherwydd ei hynodrwydd fel magwrfa arwyr a chewri, ac eisteddfod benaf y Derwyddon dysgedig.

"Pwy a rif dywod Llifon,
Pwy a rydd i lawr wyr mawr Mon ?"

Ynys Cefni: neu'n fwy cywir Ynys Gefni, ac a safa yn nghwr "Cors Ddeugau," ychydig bellder o Dregarnedd, hen annedd y dewr Syr G. Llwyd, a lle hefyd yr oedd iddo amddiffynfa gref yn cael ei hamgylchynu gan ddyfrffos lydan a dofn. Gelwid hi ar yr enw uchod am y ceid afon Gefni yn dwyn cysylltiad agos a'r cyfryw.

Ynys Dywell (Yr): tardda'r enw hwn oddiwrth y coedwigoedd a orchuddiai wyneb Mon gynt, pa rai wedi hyny a fu'n llochesfeydd cysegredig i'r hen Dderwyddon.

Ynys Ferw: h.y. Ynys Ferwyn, yn golygu ynysig yn amgylchynedig gan ddyfroedd cribwyn-lifeiriol.

Ynys Gnud: ynysig, neu lanerch yn greision neu ferwedig gan wrthdarawiad pleidiau ar faes, neu gwm mewn ystyr ryfelgar. Tybia rhai haneswyr y gwelir enw *Canute*, hen deyrn Denmarc yn y Cnud hwn.

Ynys Eglwys: a alwyd felly am i eglwys Llantysilio gael ei hadeiladu arni.

Ynys y Gwyddel: yn Llanfflewyn a goffadwriaetha am ymweliad ac arhosiad, tros ychydig, y Gwyddelod a Mon.

Ynys Lyrad: tardda'r enw hwn am fod cyflawnder o lyriaid y mor, neu màn y don, gwerog, llysiau'r defaid, bara càn y defaid yn tyfu ar finion yr ynysig hon.

Ynys Lawd (Yr): a elwid fel hyn oddiar ei golygwedd ymledawl naturiol. Arweinir i'r ynys hon, sydd ger penelin de-orllewinol Mynydd y Twrf, Caergybi, ac oddeutu 4 milltir o'r dref a enwyd, gyda rhif dyddiau'r flwyddyn (365) o risiau aml droellog hyd oriwaered o 400 o droedfeddi, lle y ceir pont tebyg i un Menai a wnaed yn y flwyddyn 1826, yn lle yr hen bont raff a'r cryd a dynid ar hyd rhaffau cyn hyny. Ceir goleudy yma a adeiladwyd yn 1809, o uchder 170 o risiau cylch-droellog, a llathrwyn, pellebr *(telegraph)*, ynghyda chloch enfawr yn pwyso dwy dunell a chwarter i rybuddio llongau ar dywydd niwliog. Ei henw arall yw South Stack.—Columner rock, o'r Stacker, gair Llychlynaidd.

YNYS GEIMIOG: tardda'r enw hwn o ceimle, h.y. gwastadedd, campfaes, cadfaes, a thebygol iawn i'r darn tir hwn, fod rywbryd yn ymgyrchle bybyr rhwng y brodorion a rhyw estroniaid a ymwthiai mor fynych i feusydd pobl eraill, i ladd a lladrata.

YNYS GADARN· Benthyca'r lle hwn ei enw oddiar Ynys y Cedyrn. Ynysig yw yn safn beisfor Dulas, ar ba un y saif pigdwr, 4½ troedfedd o uchder i rybuddio llongau rhag peryglon.

YNYS Y TWR: a saif o'r tu ol i'r Ynys Wellt, ac a fedda dwr *(obelisk)* bychan at wasanaeth morwr ar ddydd.

YNYS YR HWCH: ger Gwalchmai. Byddai Ceridwen yn myn'd o dan wahanol ffurfiau o urdd-enwau—yn ast, yn filast, yn gawres, &c., &c., ac yma'n hwch, ac o gymeriad mor hynodfawr gwnai'r hen Gymry oddiar eu hedmygedd a'u parch iddi y defnydd goreu o'u gwahanol enwau er dynodi eu lleoedd yn amrywiol gylchoedd o'r wlad, ac wele yma goffhad am dani. Gwyddanes mwyaf enwog yn chwedloniaeth yr hen Gymry ydoedd Ceridwen, credent ei bod yn wraig i Tegid Foel, etifeddiaeth pa un oedd yn nghanol Llyn Tegid. Plant hwy ydoedd Morfran, Afagddu a Chreirfyw—yr hacraf tan haul oedd yr ail, pawb a gredent mai cythraul o uffern ydoedd, ond yr oedd Creirfyw yn fenyw decaf drwy'r byd oll. Meddylia y Celtic Davies fod Ceridwen yn cynrychioli Ceres y Groegiaid, a'i bod yn wrthrych o addoliad gan y Cymry yn y 12fed ganrif. Dyry'r *Mabinogi* chwedl ddyddorol am dani, yr hon sy'n aralleg rhy anhawdd i'w dehongli.

YNYS MON: neu 'Fon Dywell,' sef y Fon (pellaf) yn gyfystyr ag *ultima*, a Thywell yn gyfystr a'r Lladin *Thule*, ac wele *Ultima Thule* yr hen Rufeiniaid, a hyny cyn iddynt erioed roddi eu traed ar eu gwyneb. Amgylchynir Mon gan For yr Iwerddon a Chulfor Menai, a safleir hi yn y graddau 53^06 hyd 53^023 lled. Gogleddol hyd 4^020 hydr. Gorllewinol.

"Y môr hallt yw muriau hon."

YNYS HALEN: ynysig yn gorwedd yn ngheg hen borthladd Caergybi. Tardda ei henw hwn oddiwrth yr arferiad gynt o allforio halen yma. Coffeir mynediad Sior IV i'r Iwerddon yn 1821, a chof-golofn deg yma.

YNYS Y MOCH: Cyn adeiladu Pont Menai byddid yn allforio moch o lanau Arfon a holl Fon ar yr ynysig hon, ar ba un heddyw y saif un o gynhalbyst yr hen bont glodfawr. Cymer yr enwad 'Moch Mon,' fel y 'wisg wen,' eu tarddiad o'r Aipht, yn mha le yn yr oesau gynt y gwneid sylw neillduol o'r hwch a'r mochyn, &c., mewn dull o'u babaethu &c. Cariodd y Phoeniciaid y ddysg hon hyd i Ewrop, drosodd i Gernyw, i Benfro ac i Fon. Edrydd y cyfnodau hanesiol am Foch-addoliad y Phoeniciaid, y Groegiaid, y Rhufeiniaid a'r Derwyddon, ac ar hyn dechreuwyd galw y Monwysion a phobl Dyfed yn "Moch Mon a Moch Penfro." Ystyr arall i'r gair moch yw buan, chwim, prysur, &c., ac am hyny fod pobl y lleoedd uchod yn meddu'n arbenig ar feddyliau cyflymach yn anad un gwladwyr eraill o'u cylch. Coded y darllenydd yr ystyr oreu, os gall, o'r tair ymgais uchod.

YNYS SEIRIOL: tardda enw hon oddiwrth Sant Seiriol, a pherthynai gynt i Fynachod Penmon y rhai a adeiladasant grefydd-dy croes-adeilawg yn y lle, ac y mae darn o hono, 40 tr. yn aros, ac adfeilion cysylltiedig eraill. Yr adar hynod *Puffins*, darlun o un o honynt a geir yn ngweithiau Pennant a arferai fynychu yr ynys hon, ond llongddrylliodd llestr ddyeithr yma ac ynddi luaws o lygod mawr, y rhai a ddifaodd yr adar hyn, agos oll ymaith.

YNYS WELLT (YR): ynysig yw hon ger bau Cymmerau, ac a elwid fel yna ar gyfrif ei lleoliad mewn mangre pob rhuthr a dinystr gan ystormydd môr a glanau. Fel y gwelir, benywaidd yw ei hansoddair *gwellt* o wyllt pa enw a garia ei chymeriad allan. Nodweddir erchwynion yr ynysig hon a gweddillion llongau a aethant yn ddarnau a choll bywydau lawer drwy ystormydd ofnadwy y blynyddau o'r blaen.

YNYS Y MOELRHONIAID: Ynys—darn mawr neu fychan o dir creigiog yn cael ei amgylchynu gan fôr neu ddwfr croyw, Moelrhoniaid *(seals)*—morloi; Saes. *Isle of seals.* Gelwid hi ar yr enw hwn am y ceid cyflawnder o forloi, yn ogystal a phenwaig, penfreision *(codfishes)*, Whiting, Pollacks a'r Wrasses, a chwareuai ger ei herchwynion creigiog yn y blynyddau o'r blaen. Gelwid hi'n '*Isterist Renech*,' ac Esgobion Bangor a'u galwent yn '*Seynt Danyel's Isle*,' oddiwrth St. Deiniol yn ddiau. Perthynai'r Ysgeris i fynachdy Bangor gynt, ac yr oedd yn brif bysgotfa yr esgobaeth. Llithrodd trwy ddiofalwch i deulu Gruffydd o'r Penrhyn, ond Dean yr esgob, a lwyddodd i'w hadferyd yn 1498. Heb fod neppell oddiyma y cyfarfu Madog Min, neu'r Cadnaw, esgob Bangor, a dial Duw trwy foddi wrth ffoi wedi bradychu Gruffydd ab Llewelyn ab Sitsyllt. Ei wobr am hyn gan Harold, brenin y Sacsoniaid, oedd 300 bu (buchod), ond am na ch'add y budrelw, môrdwyodd am Gaer Dulyn (Dublin) ond boddodd yn y llongddrylliad yn yr 11eg ganrif.

YNYS MOLIANT HU: Byddwn i bob amser yn credu mai enw henafol Ynys Prydain (Prydcain) ydoedd yr uchod, ond dywed ysgrifenydd medrus yn yr hen "Adolygydd," 1852, cyhoeddiad chwarterol rhagorol o Deheudir Cymru, fod Mon yn cael ei hadnabod mewn cyfnod pell yn ol a'r enw hwn. Hu Gadarn a feddylir a'r Hu uchod, hen batriarch clodforus y Cymry yr hwn hefyd a'u sefydlodd gyntaf mewn gwladwriaeth wareiddiedig, dysgodd amaethyddiaeth iddynt yn nghyda chelfyddydau defnyddiol eraill ac arweiniodd hwy i orllewin Ewrob—o Deffrobani (Ynys Deffrobani Taliesin), lle y saif Caercystenyn yn awr, a Crimea, yr hen Taurica neu Tauris Chersonesus a'i arwyddocad yn Haf-wlad, tros y Mor Tawch hyd Lydaw a Brydain, yr hyn oedd yn un o dri prif orchestwaith Ynys Prydain. Dywed y *Celtic Researches* ei fod yn cael ei gydnabod â Noa tra y gesyd y beirdd canoloesau ef yn enw cymhwysiadol ar y Bod Goruchaf.

YNYS GLANACH: saif yr ynysig hon oddeutu milltir yn ddwyr. o ynys Mon a hyhi yw ynys Seiriol—*Priestholm* a *Puffin Island* y Saeson. Ynys Glanog neu Glanawc a arferir ysgrifenu ei henw, yr hwn le efallai a olyga breswylfod y brodyr, oblegid y mae y mynachdy yn myned o dan y ddau enw—'*Canonici de insula.*' *Glannauch.* Preswyliai rhai o'r mynachod ar y cyfandir i edrych ar ol yr eiddo, a'r lleill yma i edrych ar ol y defosiynau mewn neillduaeth. Meudwyaid oeddynt yr ymwelwyr cyntaf yma, yna mynachod duon wedi eu cysegru i'r Forwyn Fair, a'u gwaddoli gan Llewelyn ab Iorwerth, oddeutu 1221, ond yn ol *Tanner* gan Maelgwn Gwynedd. Gwarchawyd Cadwallon ynddi pan y gwasgwyd arno gan Edwin, yn 629, a'r cofnod yn yr Annales Cambriae ydyw "Obsessio Catquollann regis in insula Glannauc." Erys olion o'u preswylfod mewn twr ysgwar, a digon o esgyrn dynol i brofi eu cysegredigrwydd ymddangosiadol yn y lle hwn.

YNYS Y FANTACH: sy'n enw priodol, fe ddichon, canys mantach yw un diddanedd. Yn yr hen groniclau coffheir am Bleddyn ab y Mantach.

YNYS Y BI: pioden a olyga pi, a piod am luaws.

YNYS BADRIG: a goffha enw Padrig ab Mawon, apostol mawr y Gwyddelod, yr hwn oedd Gymro hefyd, yn enedigol o Browyr, yn sir Forganwg, ac yn ddysgawdwr yr athrawiaethau Cristionogol Coleg Caerworgorn (Caer Forgan?)—Llanilltyd Fawr. Yn Achau Saint Ynys Prydain, dywedir "Gogoniant yr ymerawdwr Theosdosius yn nghyswsllt a Chystenyn Llydaw a gyfenwid y Bendigaid ydoedd sylfaenu yn gyntaf o bawb Goleg Illtyd, yr hwn a reolid gan Balrus, gwr o Rufain, a Phadrig mab Mawon yn llywydd arno, cyn ei gaethgludo ymaith gan y Gwyddelod." Chwedl arall a ddywed i Padrig, y cenadwr hwn orfod aros yn Mon am ychydig amser, i ddisgwyl tywydd a chyfleusdra diogel er ei alluogi i groesi i'r Iwerddon, ac mai oddiar ynys Badrig yr hwyliodd efe. Eto i gyd, dichon fod a fyno Padrig ab Alfryd hen sant gwarcheidiol Llanbadrig, a negeseuau bywyd crefyddol rywbeth i'w wneyd ag Ynys Badrig, Porth Badrig, &c., er na sonir am hyn gan draddodiad.

YR YSGERIS: er y creda rhai mai gair Seisonig yw hwn, eto i gyd ymddengys mai camgymeriad yw hyny gan y deillia'r enw o ysgaru. Rasgar, Ysgar, a'r Ysgeris ydynt o'r un dras, a'r ysgaru fu ar y llyn a'r môr oddiwrth eu gilydd, fel ag y daeth Ysgeris i olygu Ysgar-is. Nid oedd dyfroedd y môr yn golchi gymaint ar y glanau yn yr hen amseroedd fel ag yr oedd yn bosibl rhydio'r lle i'r Ysgar-is. Dyna stori daclus traddodiad, eithr dywed enwau fel Skerry-ford, Sker Point, Scarborough, Skerry-back, &c., fod y gair *scar* yn golygu gwyneb craig, oddiwrth Skera—tocio neu dori peth ar wahan.

YSWEPAL: Petrusaf wrth ben yr enw hwn, tybiaf ddwy ffordd am darddiad enw iddo, yn gyntaf o'r Saesoneg Squabble, Scwabl--lle rywbryd o ymgipris, o gweryla, o ymryson, &c., cydrhwng pleidiau. Yn ail iddo gymeryd ei enw oddiwrth agwedd y dernyn tir yr adeiladwyd arno, pa un sydd mal gwyneb, gwynebog, neu ddull eithafol gwyneb, neu ynte'n well, bryn pen-grynaidd.

YSWELIS: o'r Saesonaeg *Swellies*, a olyga greigiau dinystriol ar un o lanau Mon, ar ba rai y tora'r mor yn ddeuforiawg, ymchwyddawg, &c., ac ar y rhai hyn y collwyd aml long gostfawr a bywydau gwerthfawr.

YSTUM WERDDON: Golyga ystum ffurf a gwerddon lecyn gwyrdd. Ceir lle ar y Ddyfrdwy o'r enw "Ystum Ddyfrdwy," yn golygu modrwy'r afon ardderchog hono.

3 2044 021 024 93

THE BORROWER WILL BE CHARGED AN OVERDUE FEE IF THIS BOOK IS NOT RETURNED TO THE LIBRARY ON OR BEFORE THE LAST DATE STAMPED BELOW. NON-RECEIPT OF OVERDUE NOTICES DOES NOT EXEMPT THE BORROWER FROM OVERDUE FEES.

WIDENER
SEP 1 0 1993
BOOK DUE